

INSTITUT ZA KRIMINOLOŠKA
I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Marina Hughson

MUŠKARCI U SRBIJI

DRUGA STRANA RODNE NE/RAVNOPRAVNOSTI

Marina Hughson

MUŠKARCI U SRBIJI
DRUGA STRANA RODNE
NE/RAVNOPRAVNOSTI

Beograd
2017

Marina Hughson

MUŠKARCI U SRBIJI
DRUGA STRANA RODNE NE/RAVNOPRAVNOSTI

Izdavač
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd

E-mail
krinstitut@gmail.com

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

Recenzentkinje
prof. dr Marija Babović
prof. dr Mirjana Bobić

Design korica i
kompjuterska obrada teksta
Vesna Bobić

Štampa
Pekograf

Tiraž
300

Izdavanje ove monografije finansiralo je
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije

*Ovu knjigu posvećujem muškarcima
koji imaju hrabrosti da budu različiti,
da podržavaju žene,
i da se suoče sa sopstvenim predrasudama.*

Sadržaj

ZAHVALNICA.....	7
UVOD	11
I DEO Teorijska razmatranja	21
1.1. Uvodne napomene	21
1.2. Kritičke studije muškaraca i maskuliniteta	24
1.3. Teorija poluperiferijalnosti	27
1.4. Rodni režimi na poluperiferiji	33
1.5. Hegemoni maskulinitet	37
1.6. Zaključne napomene.....	41
II DEO Muškarci u brojevima	43
2.1. Uvodne napomene	43
2.2. Rodno osetljiva statistika	43
2.3. Metodološki problemi.....	46
2.4. Muškarci u podacima zvanične statistike	54
2.5. Indeks rodne ravnopravnosti	66
2.6. Zaključne napomene.....	76
III DEO Muškarci i svakodnevni život.....	79
3.1. Uvodne napomene	79
3.2. Posao i karijera.....	82
3.3. Brak i/ili partnerstvo	88
3.4. Očinstvo.....	93
3.5. Društveni položaj	97
3.6. Kvalitet života i zdravlje.....	101
3.7. Vrednosni stavovi.....	103
3.8. Zaključne napomene.....	107

IV DEO Muškarci i nasilje	111
4.1. Uvodne napomene	111
4.2. Urodnjenost muškaraca	113
4.3. Urodnjenost kao nasilje	116
4.4. Mizoginija i nasilje nad ženama	122
4.5. Mladi muškarci i nasilje.....	133
4.6. Muškarci i nasilje: novi pristupi u teoriji i praksi	142
4.7. Dobre prakse: neki primeri	144
4.8. Zaključne napomene.....	152
V DEO De/konstrukcija muškog identiteta	157
5.1. Uvodne napomene	157
5.2. Hegemoni maskulinitet: poluperiferijalnost i samo/žrtvujući mikro-matrijarhat	159
5.3. Izazovi za promenu: tačke nesporazuma	169
5.4. Od promene muškaraca ka promeni hegemonog maskuliniteta	173
5.5. Prevazilaženje hegemonih rodnih identiteta.....	177
5.6. Zaključne napomene.....	181
VI DEO Zaključak: ka rodnom (i svakom drugom) pomirenju.....	187
Sažetak	193
Summary	195
Literatura	198
About the Author	213

ZAHVALNICA¹

Svaka knjiga nastaje kao rezultat dugotrajnog procesa koji uključuje veoma širok broj ljudi. Međutim, u ovom konkretnom slučaju, pre svega se zahvaljujem onima koji me poslednjih desetak godina podstiču i inspirišu da se bavim kritičkim studijama muškaraca i maskuliniteta, i to naročito profesoru Džefu Hernu (Jeff Hearn) sa kojim u kontinuitetu imam veoma intelektualno nagrađujuću komunikaciju i uspešnu saradnju.

Zahvaljujem se i širem krugu svojih kolega i koleginica, u zemlji i inostranstvu, koji ne samo da razumeju, već i podstiču moj “outsajderski pogled”, “outsajderski” u odnosu na različite opresivne sisteme mišljenja, koji je neophodan da bih se uopšte bavila ovim čime se bavim i da ne bih odustala. Odustajanje je uvek daleko lakše i jednostavnije, umesto upornog istraživanja u polju stvaranja znanja, stvaranja “novog znanja”, ili onog što se naziva “cutting edge” znanja, koje ima za cilj progresivnu društvenu transformaciju. Ovakvo znanje je još uvek izvan dominantnog diskursa u društvenim naukama u Srbiji, stalno podložno nerazumevanju, iskrivljavanju, podcenjivanju i trivijalizaciji. Zato je za mene lično otvoreni teorijski dijalog sa vodećim autoritetima na polju kojim se bavim, bio i ostao jedan od najvažnijih podsticaja za rad.

Važno ohrabrenje poslednjih godina dolazi i od narastajuće grupe čitalaca i onih koji prate moj rad, a koje sve češće ne poznajem lično, ni preko ženskog pokreta, pa ni preko akademskih institucija, ili istraživačkih mreža. Upravo ova

¹ Ova monografija je nastala kao rezultat rada na projektu IKSI, (projekat No 47011), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke i tehnološkog razvoja.

činjenica da postoji neki novi val interesovanja kod nekih novih ljudi, i da se formira neka nova javnost, iako još uvek nedovoljno vidljiva, daje smisao mom radu i objavljivanju na srpskom jeziku. Duboko sam zahvalna upravo onima koji shvataju zašto je feminizam u Srbiji neophodan, i koji nemaju problem sa upotrebom tog termina. Zahvaljujem se onima koji čitaju moje tekstove i u njima pronalaze inspiraciju i snagu da ruše predrasude i bore se protiv neznanja i nepravde.

Zahvaljujem se recenzentkinjama, dragim kolegicama prof. dr Mirjani Bobić i prof. dr Mariji Babović sa Filozofskog fakulteta u Beogradu, koje su podržale objavljivanje ove knjige. Zahvaljujem se mladoj kolegici Milici Resanović koja mi je pomogla u prikupljanju nekih novijih istraživanja koja se odnose na muškarce u Srbiji. Zahvaljujem se kolegicama i saradnicama okupljenim oko SEFEM-a (Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta) za učešće u našem, zajedničkom feminističkom projektu, koji za mene lično predstavlja izvor feminističkog osnaživanja i sa kojima nastavljam da razmenjujem znanja i ideje. Posebnu zahvalnost dugujem Vesni Bobić, svojoj dragoj drugarici, koja je dizajnirala sjajne korice za ovu knjigu, i time odlično vizualizovala moju teorijsku poziciju.

Zahvaljujem se Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja koji objavljuje ovu studiju i zahvaljujem se Ministarstvu prosvete nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije za njeno finansiranje.

I dalje verujem u veliki transformatorski potencijal feminističkih ideja i feminističkog pristupa, ali izvan ideologija, političke manipulacije, kao i birokratsko/tehnokratskog i "neoliberalnog" "pripitomljavanja" feminizma, ili njegovog akademskog "neutralizovanja". Verujem u feminizam koji je neodvojiv deo zalaganja za socijalnu pravdu i ravnopravnost

ljudi, bez obzira na njihova različita urođena ili stečena svojstva, opredeljenja ili ubeđenja. Verujem u feminizam kao jedan od najvažnijih emancipatorskih projekata koje čovečanstvo još uvek mora da ima na agendi svog razvoja. Pitanje ravnopravnosti i pravde se sasvim sigurno pretvaraju u pitanja opstanka ljudske vrste, i zato to nisu i ne mogu da budu marginalna pitanja. Zahvalna sam svima onima koji stoje na toj strani i podižu svoje glasove, u nauci, ili izvan nje, i koji su, stalno iznova, izvor moje inspiracije i neodustajanja.

Zahvaljujem se svojoj porodici koja uporno podržava sve moje poduhvate i inicijative i pokazuje razumevanje za “teži put” koji uvek biram (ili možda on bira mene?). Posebno se zahvaljujem svom suprugu Džonu čije me prisustvo u mom životu stalno podseća koliko su važni ljubav i podrška, kao i svojoj ćerki, Filipi, koja me svojim vlastitim izborima stalno uverava koliko je važno imati izbor. Za to, hvala feminizmu koji je postao naša svakodnevna praksa.

u Vrdniku, 3.3.2016.

UVOD²

Živeći i radeći na poluperiferiji, razmišljajući o poluperiferiji, i pokušavajući da na nju utičem preko svog aktivizma i ekspertskog rada, u najvećem delu svoje intelektualne karijere bila sam suočena sa izolovanošću, i spolja i unutra, onim što nazivam “mutness and numbness” (Blagojević 2009). To je stanje svojevrsne “duple marginalnosti” u kojoj nikada nisam bila sasvim sigurna odakle, kome i zašto uopšte nešto govorim i pišem. Tome je, svakako, doprinela i činjenica da sam iz Srbije, te da sam dodatno u naučnoj zajednici na Zapadu po definiciji bila izložena negativnim stereotipima o Srbiji i Srbima, kao i o evropskoj poluperiferiji, i posebno post-socijalističkoj Evropi, ili evropskom istoku, jugositoku ili o Balkanu. U svakom slučaju, u mojoj stručnoj i naučnoj komunikaciji ka Zapadu postojali su i još uvek postoje slojevi predrasuda, koji “prave šum” u komunikaciji. Ali, druga strana komunikacije, ka unutra, ka mom vlastitom društvenom kontekstu, bila je podjednako, a možda čak i više, naporna, usled predrasuda, neznanja, tvrdokorne patrijarhalnosti i uživanja raznih vrsta patrijarhalnih privilegija, od strane muškaraca, ali i žena koje su uključene u takav sistem.

² Zahvaljujem se GEXcelu, centru za izvrsnost za istraživanje roda, koji funkcioniše na Univerzitetima u Linšepingu i Orebru, u okviru kojega sam radila na dva projekta: “Deconstructing the Hegemony of Men and Masculinities: Contradictions of Absence”, i “Gendered sexual transnationalisations, deconstructing the dominant: Transforming men, “centres”, knowledge/practice”, pod rukovodstvom profesora Džefa Herna (Jeff Hearn).

Paradoksalno, ova “dvostruka marginalnost” po mom dubokom uverenju, stvara svojevrsnu epistemičku prednost (Blagojević and Yair, 2010). Nepripadanje, “ni tamo, ni ovamo” stanje, stanje većitog “prelaska”, većitog “prevođenja”, stalno iznova oslobađa moju misao, iako uvek iznova stvara moju nelagodu. Svako spoticanje, prepreka, isključivanje, postaju, tako, za mene zanimljive sociološke činjenice, koje mi omogućuju da stvari vidim “iz dubine”. I upravo kroz to osećanje nelagode, na tačkama nesporazuma, kristališu se nove ideje i drugačiji pogled.

Rodne studije su verovatno jedno od najdinamičnijih područja stvaranja novih znanja u društvenim naukama. To često znači da ne postoji dovoljan protok vremena između onoga što je “novo znanje” i stvaranja neke vrste konsenzusa u prihvatanju tog znanja, pogotovu u zemljama, kao što je Srbija, koje zaostaju u institucionalizaciji rodnih studija i širenju znanja iz ove oblasti. Problem otežanog prijema novih saznanja je u slučaju rodnih studija veoma izražen i zato što su one usmerene na menjanje realnosti, što su one u svojoj osnovi ne samo saznajni, već i politički projekat, kao i zato što su izrazito multidisciplinarne. Sve ovo komplikuje utvrđivanje nekih konstanti koje bi bile “neproblematične” odnosno koje bi omogućile postojanje konsenzusa unutar širokog kruga akademske, pa i šire javnosti.

Ovakva situacija proizvodi i bitno različite autorske izazove kada se tekstovi pišu “ka unutra” ili “ka spolja”. Ova monografija, napisana na srpskom jeziku, ima pre svega u vidu potrebe srpske akademske, ali i šire javnosti. Osnovni razlog za njeno pisanje je što je, po mom dubokom uverenju, ovakva studija nedostajala. Međutim, iako u formi monografije unosim u srpsku akademsku javnost jedno nedovoljno istraženo i ignorisano polje, kao što su muškarci i maskulinitet, ja ne pokušavam da ovom knjigom zamenim neku vrstu udžbenika

ili sistemskog prikaza znanja iz oblasti kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta. Dakle, iako je ovo prva studija ove vrste u Srbiji, ona nije udžbeničkog karaktera. Takva pregledna studija o znanjima iz oblasti kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta tek treba da bude napisana.

Ovom prilikom ja imam drugačiji cilj: da pružim pregled saznanja iz perspektive svog vlastitog teorijskog okvira koji godinama razvijam, uz korišćenje nalaza istraživanja koja sam pre svega ja sama sprovodila. Ovakav pristup mi se činio primerenim jer su moja sopstvena istraživanja tokom tri decenije sledila istu logiku, i njihova iščitavanja u ključu teorijskog okvira koji je postepeno izrastao i koji je evoluirao, omogućuje koherentnost i sistematičnost koja je neophodna. Dakle, ovo nije knjiga o kritičkim studijama muškaraca i maskuliniteta, već je knjiga koja koristi upravo ovu epistemičku perspektivu da bi omogućila neku vrstu razumevanja istraživačkog polja koje se može omeđati i nazvati “muškarci u Srbiji”.

U Srbiji je prisutna veoma izražena neravnoteža između količine znanja, istraživanja i razumevanja problema koji se odnose na žene, s jedne strane, i na muskarce, s druge. Iako u Srbiji nedostaju istraživanja koja bi se isključivo bavila maskulinitetima i muškarcima, neki koraci su već učinjeni u pravcu produbljene analize i obuhvata muškaraca (Blagojević 2012a, 2012b; 2012c; Bobić, 2010; Bobić 2012b; Pavićević, 2008; Pavićević i Simeunović-Patić, 2011; M istraživanje, 2012, Rosić, 2015; Stanojević, 2015,). Istraživanja i publikacije koje se odnose na muškarce su ipak izrazito podzastupljeni. Rodne studije se kod nas pre svega orijentišu ka “ženskim studijama”, dok se pitanja roda i razvoja uglavnom vezuju za ekonomsko osnaživanje žena. Pošto se ne radi samo o slobodnom izboru onih koji se bave rodnim studijama i rodnim politikama, već i o usmeravanju od strane donatora, sklona sam da ovu

neravnotežu vidim, pre svega, kao određenu strategiju koja ide “odozgo na dole”. Kao sociološkinja sklona sam, takođe, da tragam za obrascima moći i raspodele resursa, a ne da stvari svodim na psihološke preferencije ili “mentalitet”, i “kulturu”. Dakle, duboko sam uverena da nevidljivost muškaraca na poluperiferiji koja je i sama u velikoj meri nevidljiva u globalnom naučnom feminističkom diskursu (Blagojević, 2009; Blagojević, 2013; Hughson, 2015), jeste odraz strukturacije moći u oblasti proizvodnje znanja na globalnom nivou. Međutim, i saznavno, i politički, rodni režimi na poluperiferiji mogu se razumeti i mogu se menjati samo i jedino ukoliko u tome učestvuju i žene i muškarci. Takođe, ovo nikako ne isključuje ulogu i perspektivu transrodnih osoba, ali u ovoj studiji naglasak je na kritičkom ispitivanju muškaraca i maskuliniteta u binarnom ključu, na kome je i zasnovana patrijarhalna matrica moći i dominacije. Ostajem, dakle, u okviru sociološkog pristupa.

U Srbiji je u javnom diskursu ideja o urođenosti muškaraca u velikoj meri strana čak i onima koji se bave ženama ili nasiljenim nad ženama. U akademskim krugovima istraživanje rodnosti se najčešće svodi na “dodavanje žena” u već gotove matrice znanja, što korespondira sa fazom razvoja feminističke teorije i istraživanja 70-tih i 80-tih godina prošlog veka na Zapadu. Muškarci su nevidljivi kao oni koji “stvaraju probleme” (npr. kada je reč o nasilju), jer su u tom slučaju redukovani na “nasilnike”, ali i kao i oni koji “trpe” probleme (Hearn and Pringle, 2006). Muškarci su nevidljivi kao “muškarci” i kada su na vlasti, osim kada im se upute uvrede zasnovane na negativnim predrasudama o seksualnom opredeljenju (“Vučiću, pederu!”, na pr.). Muškarci, kao društveni akteri su nevidljivi jer je svest o urođenosti muškaraca nedovoljno prisutna, ili nepostojeća. “Odsustvo” muškaraca (“absence of men”, Hearn, 2004a). putem njihove

nevidljivosti “kao muškaraca”, ne samo da predstavlja problem za same muškarce, već i za uspostavljanje rodne ravnopravnosti.

Zato ova monografija pre svega ima za cilj da osvetli ovu drugu stranu i da pokaže da u samoj osnovi svih društvenih struktura i procesa ipak stoje rodni odnosi i urođjene strukture moći, bilo da se radi o mikro sferi, ili globalnoj makro sferi, kao i svim nivoima između. Vidljivost muškaraca, upravo *kao muških društvenih agenata*, koji su duboko oblikovani patrijarhatom, konstruisani hegemonim maskulinim matricama, i koji funkcionišu unutar hijerarhija zasnovanih na patrijarhalnim principima, neophodno je da bi se razumelo njihovo ponašanje, da bi se ono promenilo, ali i da bi se promenile same strukture moći koje ga proizvode.

Iako je u jednom delu studija roda koje naglašavaju da je rodnost pre svega konstrukt uobičajeno negiranje i prevazilaženje dihotomije žene/muškarci (Butler, 1990) pristup koji je ovde zastupljen je prevashodno sociološki, što znači da su “žene” i “muškarci” odvojeni i različiti društveni akteri, koji imaju puno sličnosti, ali poseduju i razlike koje zato što su u velikoj meri biološki uslovljene podležu daljem oblikovanju putem društvenih i kulturnih matrica koje “naležu” na njih. Mera sličnosti i razlika ovde je određena stavom koji zastupam već skoro tri decenije, a koji insistira na tome da su razlike između “prosečnih žena” i “prosečnih muškaraca” manje od razlika unutar kolektiviteta žena ili kolektiviteta muškaraca. Drugim rečima, varijacije unutar polova/rodova su veoma izražene, i to je upravo ključni razlog zašto je diskriminacija logički neodrživa, a ne samo nepravedna i štetna i za žene i za muškarce, posmatrane pojedinačno, ili grupno. Diskriminacija opstaje na vrednosnoj pretpostavci da su grupne karaktersitike, ma na osnovu kojih i kakvih karakteristike one bile određene, važnije od individualnih.

Ali, bez obzira na to koliki je dijapazon sličnosti i razlika između žena i muškaraca, ova knjiga je pisana sa idejom da postoji povezanost koja je neosporna i neupitna, kao i da su razmena i solidarnost, kooperativnost i deljenje, principi na kojima treba da počivaju odnosi između društvenih aktera, pa i muškaraca i žena. Ta povezanost često nije dovoljno vidljiva ni onim feminističkim autorkama i autorima koji su fokusirani na pitanja dominacije, opresije, nasilja, kao i onim ne-feminističkim autorima koji jednostavno ignorišu rodne dimenzije društvene strukturacije i patrijarhalne strukture moći i dominacije. Povezanost jednog i drugog roda vidi se pre svega u asimetriji koja održava privatnost “privatnom” i javnost “javnom”. Privatnost ne bi bila privatna da nema bas takve javnosti i obrnuto. Ova studija je pisana sa ciljem da se pokažu povezanosti i ukaže, opet, na njihovu strukturalnu uslovljenost, u smislu konkretnog društvenog konteksta. Nemoguće je shvatiti jedno bez drugog, čak i kada se radi o bitnoj asimetriji u mnogim poljima društvenog i privatnog života. Kako je to davno napisala Elizabet Batender (1988) “Jedno je drugo” Rodnost u svojoj suštini jeste dijalektika i rodni odnosi, kao i otpor ravnopravnosti se mogu shvatiti samo kroz razumevanje celine i putem dijalektike.³

To razumevanje celine je danas možda potrebnije nego ikada, upravo zato što predatorski neoliberalni sistem počiva na principu fragmenitacije, suprotstavljanja jednih drugima, na principu “zavadi pa vladaj”, koji do krajnosti zloupotrebljava “politike identiteta”. I upravo u ovom momentu potrage za

³ Videti: Vujadinović D., Teorijsko - metodološki okvir za razumevanje rodnih odnosa u savremenosti - Slučaj Srbije

<https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2012/Prof.%20dr%20Dragica%20Vujadinovic%20TEORIJSKO%20METODOLOSKE%20PRETPOSTAVKE%20ZA%20RAZUMEVANJE%20RODNIH%20ODNOSA.pdf>

novom, smislenom, produktivnom, progresivnom ravnotežom koja će biti ovaploćena u drugačijem razumevanju “rodnosti”, “identiteta” ali i samog “razvoja”, neophodno je baviti se muškarcima u Srbiji. Ovde to činim iz dominantno sociološke perspektive, posmatrajući muškarce i individualno i grupno i kolektivno, kao urodnjene društvene aktere koji funkcionišu unutar rodnih režima, relativno stabilnih društvenih matrica koje uređuju polje rodnosti i određuju i ograničavaju individualne, grupne i kolektivne izbore i iskorake.

Kao feministkinja, i žene i muškarce smatram podjednako izložene rodnom uslovljavanju, ali ne i podjednako odgovornima za obnavljanje matrica koje formiraju nejednakost moći i patrijarhalne privilegije. Žene i muškarci, ni individualno, ni grupno, najčešće nemaju ista polazišta. Zato bavljenje muškarcima u ovoj studiji nije odvajanje od feminizma, već je, pre, prevođenje feminizma i feminističke teorije, na teren sociološkog bavljenja muškarcima. Ova studija teži da u osnovnim crtama opiše muškarce u Srbiji, da ih sagleda realno preko niza pokazatelja i pomoću ponovnog iščitavanja malobrojnih istraživanja. Osnovni cilj je da se pruži slika celine i produbi razumevanje o tome kako muškarci funkcionišu unutar rodnog režima na poluperiferiji, i to u vreme “implozije patrijarhata” i “krize maskuliniteta”.

Na nivou pojedinačnih činjenica i pojedinačnih istraživačkih nalaza, ovde nije zastupljeno ništa što već nije ranije utvrđeno. Ali, povezivanje pojedinačnih nalaza i “izvlačenje na površinu” muškaraca uz jasno zalaganje za specifični teorijski okvir, onaj koji afirmiše značaj konteksta poluperiferije, jeste osnovna matrica ove studije, pa i njena inovacija. Ova monografija se, dakle, ne može podvesti pod jednostavnu “etnografsku studiju” iako u njoj ima deskripcije (naročito kroz demografske i statističke podatke), jer je ona nastala kao rezultat već teorijski osmišljenog pristupa, koji

počiva na saznanjima o najaktuelnijim temama i pristupima iz oblasti kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta uz istovremeno jasno zalaganje za dubinsku, a ne površnu kontekstualizaciju. U tom poduhvatu su bila veoma korisna i neka druga istraživanja u okviru sociološke zajednice u Srbiji, a pre svega ona koje se odnose na porodicu, mlade, demografski razvoj ili istraživanja društvene strukture, iako se ne odnose direktno na muškarce i maskulinitete.

Ova studija je pokušaj stvaranja sintetičkog uvida o muškarcima u Srbiji, kroz povezivanje *teorije poluperiferijalnosti sa kritičkim studijama o muškarcima i maskulinitetima*. Time se na površinu izvlače “dve nevidljivosti” istovremeno, nevidljivost muškaraca i nevidljivost poluperiferije (Blagojević, 2013). Njihovo teorijsko povezivanje rezultira u teorijskom i praktičnom iskoraku, za koji se nadam da će biti dalje razvijan i eksploatisan i od drugih autora. Kao što “poluperiferija” kao teorijski koncept služi za bolje razumevanje globalizacije i njenu materijalizaciju u društvima izvan centra, tako i fokus na “muškarce” pomaže dubljem razumevanje transformacije rodni režima na poluperiferiji pod uticajem globalizacijskih i transnacionalnih procesa. Prenosenje analize na ovaj, strukturalni nivo, smatram najproduktivnijim i neophodnim kritičkim pristupom u ovom vremenu i prostoru. Takođe, smatram i da je to politički i transformacijski najplodniji, i u suštini, jedini moguć pristup.

I ova monografija, kao i druge napisane na srpskom jeziku, namenjena je ne samo usko shvaćenoj akademskoj publici, već i onima koji su na različite načine “uvučeni” u pitanje formulacije rodni politika u Srbiji, ili onima koji spadaju u različite vrste “aktivista” i “eksperata” koji pokušavaju da ubrzaju progresivnu društvenu promenu u pravcu dostizanja višeg stepena rodne ravnopravnosti.

Ova knjiga ima šest osnovnih poglavlja. U prvom poglavlju se iznose teorijski okvir i konceptualna mreža koji su relevantni za bavljenje muškarcima i maskulinitetima iz feminističke perspektive. Iznose se koordinate kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta, ukazuje na mogućnosti koje se otvaraju unošenjem teorije poluperiferijalnosti, i razumevanjem specifičnosti rodni režima na poluperiferiji, ispituje se teorijski konstrukt “hegemonog maskuliniteta”. U drugom poglavlju se u osnovnim crtama iznose statistički podaci o muškarcima u Srbiji, uz prethodno ukazivanje na metodološke probleme statističkog praćenja pojava vezanih za rodnost u savremenoj Srbiji. Takođe, u ovom delu se izlažu i pokazatelji vezani za Indeks rodne ravnopravnosti. U trećem poglavlju naglasak je na prikazivanju muškaraca iz perspektive svakidašnjeg života i na onim muškarcima koji predstavljaju većinski deo muške populacije, koji otelovljuju “hegemoni maskulinitet”. U četvrtom delu muškarcima se pristupa iz perspektive analize nasilja, pri čemu se ukazuje na urođnjavanje muškaraca kao proces nasilja, kao i na urođnjenost putem nasilja. Takođe, da bi se problem nasilja obuhvatio u svojoj širini posebna pažnja se posvećuje problemu mizoginije, mladim muškarcima i nasilju, kao i primerima nekih dobrih praksi kada je reč o borbi protiv nasilja. U petom poglavlju fokus je na konstrukciji i dekonstrukciji hegemonog muškog identiteta, pri čemu se ukazuje na ambivalencije koje stoje u osnovi formiranja hegemonog maskuliniteta na poluperiferiji, na njegovu transformaciju i na izranjanje novih identiteta. U završnom poglavlju afirmiše se ideja o potrebi rodnog pomirenja. Na kraju knjige dati su sažetak na srpskom i na engleskom jeziku, kao i bibliografija i kratka napomena o autorki.

I DEO

TEORIJSKA RAZMATRANJA

1.1. Uvodne napomene

Teorijski okvir ove studije je izgrađen povezivanjem nekoliko teorijskih pristupa: 1. kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta, 2. “teorije poluperiferijalnosti”, 3. teorijskim postavkama o rodnom režimima na poluperiferiji, 4. teorijskom konceptu “hegemonog maskuliniteta”. Poglavlje se završava iznošenjem epistemoloških, teorijskih i metodoloških izazova nastalih prilikom pisanja ove studije.

Polazno teorijsko stanovište u ovoj studiji je da je hegemoni maskulinitet kao heteronormativni model rodnih odnosa, identiteta i uloga uobičen u specifičnom modelu rodnog režima u društvu poluperiferije koje je okarakterisano “razvojem” i “viškom ljudi”, kao i konstantnim pokušajem dostizanja “centra”. Rodni režim i njegova transformacija su duboko povezani sa karakteristikama “tranzicije” u Srbiji.

Da bi se bliže odredili duboki strukturalni procesi koji oblikuju dominantan rodni režim u Srbiji, neophodni su pojmovi kao što su “implozija patrijarhata” (Blagojević, 1999), kao i “kriza maskuliniteta” (Blagojević Hjuson, 2012). Oba ova procesa su u dubokoj vezi sa strukturalnim razvojnim činjenicama, i radi se o teorijskim pojmovima kojima se, pre svega iz sociološke perspektive, objašnjava povezanost rodnog poretka i društveno-ekonomskog razvoja. “Implozija patrijarhata” je proces kojim označavamo dugotrajan civilizacijski proces urušavanja patrijarhalnih rodnih poredaka

koji više ne mogu da nađu svoje uporište u industrijskom i postindustrijskom društvu. Postojeća globalizacija, transnacionalizacija, promena kulturnih matrica i pravnih poredaka, pojedinačno i simultano, doprinose urušavanju tradicionalnih patrijarhata. S druge strane, pod “krizom maskuliniteta” podrazumevamo periodične “krize” u ispoljavanju “tradicionalnog”⁴ muškog identiteta, izazvane različitim spoljašnjim činiocima (ekonomske krize, ili ratovi, na primer) koje iniciraju preispitivanje tih identiteta i najčešće (ali ne uvek) bivaju razrešene redefinicijom identiteta i definisanjem “novih rodni ugovora”. Kada hegemoni rodni identiteti postanu međusobno inkompatibilni, javlja se potreba za njihovim redefinisanjem, uspostavljanjem novih matrica, i “novog rodni ugovora”. U Srbiji, “kriza maskuliniteta”, pogoršanje rodni odnosa i pojačavaje “nesporazuma među rodovima” može da se poveže sa nizom nepovoljni promena društveni konteksta tokom “tranzicije”.

Hegemoni maskulinitet, tako, oblikuje ne samo “kriza maskuliniteta”, već i implozija patrijarhata, koja je vidljiva naročito u centru i na poluperiferiji, manje na periferiji, i koja diskurzivno i virtuelno, ali i realno i materijalno, prodire u društva kao što je srpsko. Implozija patrijarahata, ne znači, međutim, da ne postoji “hegemonost muškaraca”, čak i kada su “hegemoni maskuliniteti” na neki način ugroženi (Hearn, 2004a). Naprotiv, evidentna je koncentracija prednosti i dobitaka u rukama veoma male transnacionalne (pretežno muške) elite, uz urušavanje patrijarhalni privilegija i

⁴ “Tradicionalni” je atribut koji se veoma često upotrebljava da bi se njime označila određena vrsta rodni odnosa i rodni identiteta. Najčešće se, bez jasnijeg definisanja upotrebljava za označavanje premoderni identiteta, koji su, po pravilu, vrlo shematično shvaćeni. Međutim, i mi se ovde priklanjamo ovom terminu, bez obzira na njegovu sveopštu zloupotrebu i nepreciznost, da bismo jednostavno označili hronološki i razvojno ono što je prethodilo industrijalizaciji.

smanjivanje patrijarhalnih dividendi (Connell, 1995) u slučaju najvećeg broja ostalih muškaraca. Lokalne (na nivou država) ekonomske i političke elite predstavljaju sve više deo globalnog transnacionalnog društvenog raslojavanja, koje naročito u centru i na poluperiferiji sve više sužava krug najmoćnijih i najbogatijih, a proširuje krug “gubitnika”, neprilagođenih, deprivilegovanih, čime podstiče snažno urušavanje patrijarhalnih dividendi. Ovaj proces implozije patrijarhata je mnogo širi i dublji od “lokalne” (u Srbiji) “krize maskuliniteta”, koja je dodatno ojačana neuspešnom i odloženom “tranzicijom” Srbije.

Na kraju, kao što je pokazalo nedavno akademsko internetsko istraživanje, pojmovi “patrijarhata” i “hegemonog maskuliniteta” su još uvek najzastupljeniji pojmovi u istraživanju muškaraca i maskuliniteta na međunarodnom nivou. U ovom teorijskom uvodu mi želimo da oba ova teorijska koncepta teorijski kontekstualizujemo u društvo Srbije, oslanjajući se, pre svega na “grounded theory”, odnosno *teoriju poluperiferijalnosti* (Hughson, 2015). Takođe, koncept hegemonog maskuliniteta predstavlja okosnicu oko koje organizujemo teorijski i empirijski materijal u ovoj studiji da bismo napravili vezu između pojava kao što su maskulinitet, svakodnevnica, nasilje i identitet. Istraživanje muškaraca u Srbiji se, tako, paralelno odvija na dva nivoa: na nivou opisivanja muškaraca i njihovih praksi i diskursa; i na nivou maskuliniteta, odnosno teoretizaciji dominantnih praksi i diskursa njihovim povezivanjem sa poluperiferjalnošću i specifičnim rodnim režimima.

1.2. Kritičke studije muškaraca i maskuliniteta

Polazni okvir za bavljenje muškarcima u savremenom društvu Srbije predstavljaju kritičke studije muškaraca i maskuliniteta (Hearn, 1996; 1997; 1998; 2004a; 2004b; Hearn and Blagojević, 2013). Ove studije slede feminističke teorijske postavke i pokazuju da su muškarci urođnjeni, kao i žene i da ih je neophodno de-esencijalizovati, odnosno de-naturalizovati. To znači, pojednostavljeno, da muškarci, baš kao ni žene, ne poseduju nikakvu mističnu “suštinu” za kojom treba tragati, i koju treba definisati, kao i da ne postoji ništa što bi moglo jednostavno da se smatra “muškom” ili “ženskom” “prirodom”. Kritičke studije muškaraca i maskuliniteta uključuju istorijske, kulturalne, relacione, materijalističke, dekonstruktivističke i anti-esencijalističke studije muškaraca (Hearn and Pringle, 2006). Tako su one u velikoj meri suprotstavljene i stanovištu po kome se rod sagledava primarno kao “interpersonalni” (na mikro nivou), a ne kao strukturalni ili društveni fenomen (Hearn, 2012). Ovakav pristup ujedno smatramo i najproduktivnijim kada je reč o sociološkom pristupu za koji se ovde zalažemo.

Ovaj pravac mišljenja se, u tom smislu, duboko razlikuje od onih pristupa izučavanju muškaraca koji su “odgovor” na feminizam, i koji pokušavaju da budu “kontrargument” feminizmu, insistirajući na ideji o “ugroženosti muškaraca” (čiji je predstavnik, na primer u Srbiji Antić, 2011). U Srbiji je, inače, problem bavljenja muškarcima dodatno usložen većim brojem faktora. Pre svega, problem rodne ravnopravnosti se vidi kao nešto što je vezano isključivo za žene; kao nešto što je nametnuto (od strane EU); i nešto što je u suprotnosti sa “srpskom tradicijom”, pa čak i nešto što je potpuno nepotrebno, jer žene “ionako imaju sva prava”, ili su

“glavne u kući“. Zdravorazumski i ideologizirani patrijarahalni diskursi o feminizmu, rodnoj jednakosti i položaju žena, uveliko vladaju i u akademskom svetu, a feministička teorija se konstantno marginalizuje (Vujadinović, 2012).

Ovakva situacija je posledica mnogobrojnih faktora o kojima je ovde nemoguće raspravljati, ali je važno napomenuti da svi oni zajedno formiraju i “rodno slepilo“, ali i otpor koji se najčešće manifestuje kroz pojačanu agresivnost prema ženama, rodnoj ravnopravnosti, feminizmu, kao i prema homoseksualnim zajednicama ili transrodnim osobama. Ova vrsta otpora je u najužoj vezi sa jačanjem desničarskih ideologija i pokreta (Vujadinović, 2012). Dakle, patrijarhalne ideologije koje su duboko ukorenjene u androcentričnom znanju, predstavljaju objektivne prepreke za društvenu promenu kao, nažalost, i jedan deo radikalnih feminističkih diskursa koji insistiraju na nepromenljivosti muškaraca i njihove agresivnosti.

Kritičke studije muškaraca i maskuliniteta (Hearn 1997, 2004a) su zato upravo u kontekstu Srbije i njene akademske zajednice, izuzetno važne. One se nastavljaju i u saglasju su feminističkim pristupom u razumevanju rodnih nejednakosti. One nisu studije o muškarcima i maskulinitetima koje se suprotstavljaju feminizmu, niti se sa njim takmiče u smislu uspostavljanja alternativnog pogleda⁵, već ga nadograđuju neophodnim elementima za razumevanje muškaraca i maskuliniteta u patrijarhalnom društvenom ustrojstvu. Ipak, iako je unutar feminističkih studija i kritičke teorije koja se odnosi na rodnost i seksualnost, ovo pod-polje (subfiled) je u konstruktivnom dijalogu sa feminističkom teorijom i zahteva njeno preispitivanje (Jonasdottir, 2008:15). To preispitivanje se, međutim, ne odvija u znaku nipodaštavanja prethodnih

⁵ To je slučaj sa pristupom Slobodana Antonića (2011).

feminističkih teorijskih uvida, već u znaku kritičkog mišljenja koje odoleva dogmatizaciji bilo kog stajališta i stvara naučno znanje konstruktivnom akumulacijom feminističkih prethodnica/ka. Radi se, dakle, o nastavljanju kritičkog teorijskog i empirijskog, preispitivanja rodnosti u društvu i strukturalnih rodni nejednakosti. Ono što je veoma bitno za kritičke studije maskuliniteta je njihovo insistiranje na uvažavanju strukturalnih činjenica vezanih za distribuciju društvenih resursa uključujući i moć, pa i silu. Naglasak je na razumevanju “proizvodnje Drugosti”, odnosno otkrivanju mehanizama koji proizvode i održavaju sisteme hijerarhija, uključujući i rodne hijerarhije, i njihovog ukrštanja sa drugim vrstama isključivanja, odnosno marginalizacije (tzv. interseksionalni pristup).

Kritičke studije maskuliniteta je karakterisao veoma brz razvoj (Kimmel, Hearn, and Connell 2005; Ruspini et al. 2011). Ipak, važno je naglasiti da ima onoliko načina da se istražuju muškarci i maskuliniteti koliko ima pristupa u društvenim naukama. Oni idu od ispitivanja muške psihologije i psihodinamike, do širokih društvenih, strukturalnih i kolektivnih analiza muškaraca, i konstrukcije specifičnih maskuliniteta u specifičnim diskursima (Hearn and Blagojević, 2013). Takođe, u svetu postoji mnoštvo istraživanja koja se odnose na neke specifične probleme, uključujući položaj ove ili one grupe muškaraca. To je Rejvin Konel (Connell, 2000) imenovala kao “etnografski momenat” u studijama maskuliniteta, označavajući time ono što se odnosi na naglašavanje lokalnog i specifičnog u studijama muškaraca i maskuliniteta. Smatramo da “etnografski momenat” najverovatnije proizilazi iz prirode funkcionisanja same međunarodne naučne produkcije, koja naglašava potrebu za specifičnom “case- study” analizom koja “pokriva” određene zemlje ili područja, ali i iz potrebe da se empirijskom

akumulacijom omogući stvaranje odgovarajućih, širih teorijskih generalizacija. Ipak, “etnografski momenat” u studijama maskuliniteta je naglasio odnos među maskulinitetima, značaj kolektiviteta, društveno učenje o maskulinitetima i femininitetima, kompleksnost i kontradikciju, kao i samo menjanje maskuliniteta (Hearn and Blagojević, 2013). Potreba da se prevaziđe ovaj “etnografski momenat” u smislu koncentracije na specifičan mikro kontekst, rezultirala je u pomeranju fokusa na procese globalizacije i transnacionalizacije, uz naglašenu postkolonijalnu perspektivu (hooks, 1984; Connell, 1993, 1998; Pease and Pringle, 2002). S druge strane, tamo gde studije maskuliniteta nisu bile dovoljno zastupljene, kao što je slučaj sa postsocijalističkim zemljama, javljaju se pokušaji da se transnacionalno pristupi problemu (Novikova and Kambourov, 2003; Novikova, 2008, Blagojević, 2013b), što stvara nove izazove za istraživače, u smislu uspostavljanja adekvatnog teorijskog okvira. Otvaraju se nova pitanja, kao i novi izazovi, koja izranjaju iz novog kvaliteta društvene realnosti postsocijalističkih zemalja, u kojoj su povezani lokalni i transnacionalni tokovi.

1.3. Teorija poluperiferijalnosti

Iako je neosporno da je patrijarhat kao sistem moći i dominacije univerzalno prisutan u savremenim društvima, ipak važno je uočiti da postoje izražene varijacije u različitim društvenim kontekstima, pa su “lokalni patrijarhata” povezani sa “lokalnim” strukturacijama, ali i sa transnacionalnim tokovima. Teorija poluperiferijalnosti omogućava da se

sagledaju neke bitne karakteristike “lokalnog”⁶ patrijarhata, ali ne kao samosvojnog, apsolutno različitog u odnosu na sve druge patrijahate, niti kao produkt posebne kulture ili rezultat specifičnog “srpskog mentaliteta”. Sasvim suprotno, patrijarhat u lokalnom društvenom kontekstu tretiramo kao sistem odnosa, hijerahija, privilegija, dominacije, moći, koji se formira na način koji duboko korespondira sa drugim karaktersitikama društava na poluperiferiji Evrope, kakvo je i srpsko društvo.

Zato ćemo ovde ponuditi teorijsku perspektivu koja je proizašla iz empirijskog i uporednog istraživanja rodnih režima na poluperiferiji, nedavno formulisanu kao “teoriju poluperiferijalnosti” (Blagojević, 2015). Ova teorija pokušava da objasni u kojoj meri su strukturalne karaktersitike društava koja se nalaze na poluperiferiji (Evrope) formirane karakteristikama samog položaja ovih društava u odnosu na “centar” i njihovim odnosom prema “centru”, te koje su implikacije “poluperiferijalnosti” za različite aspekte društvenog života, pa i za njihove rodne režime. Bez ulaženja u detaljnije izlaganje o teoriji poluperiferijalnosti (videti: Hughson, 2015), ovde ćemo izneti samo neke njene osnovne postavke.

Poluperiferijalnost definišemo kao *skup strukturalnih dispozicija koje su povezane sa lokalnošću*, i koje proizilaze iz samog položaja “između”. U postojećem procesu intenzivne transnacionalizacije, lokalizacija više i ne može da bude samo jednostavan geografski pojam, već mesto u globalnoj

⁶ “Lokalno” ovde upotrebljavamo imajući u vidu drugi deo ovog konceptualnog para – “globalno”. “Lokalno” se ovde ne odnosi na lokalne zajednice, već na društva, kao što je srpsko društvo, društvo koje funkcioniše omeđano državnim granicama. Takođe, takvo društvo nije definisano nacijom, znači nije “srpsko” u smislu nekih specifičnih etničkih karakteristika, za koje, takođe, smatramo da su društveni i kulturni konstrukt nastao u specifičnom razvojnog i istorijskom toku.

hijerarhiji, koje oblikuje i taj položaj i njegova sopstvena teritorijalnost, obeležena pre svega *resursima i povezanošću sa centrima, na raznim nivoima*. Lokalnost je, takođe, povezana sa čitavim nizom strukturnih mogućnosti, “oportunih struktura” (opportunity structures), kao i strukturalnih ograničenja, i ona predstavlja *materijalni medijum* kroz koji se povezuje globalni/makro nivo i individualni/mikro nivo.

Poluperiferijalnost ne samo da je određena mestom, prostorom, teritorijalnošću, već je ona nosilac i *specifične temporalnosti* u odnosu na centar. Na poluperiferiji je veoma izražena procesualnost, promena, *pokušaj dostizanja centra*, i istovremeno prisutnost *nemogućnosti* da se centar ikada dostigne, jer je on i sam u pokretu. Kako se centar stalno iznova re-konstituiše kao centar, poluperiferija je stalno suočena sa svojom nemogućnošću da postane centar. Ovaj beskrajni napor vodi i tendenciji *samo-kolonizacije* (Kovačević 2008), koja predstavlja još jednu bitnu razliku između poluperiferije i centra, ali i poluperiferije i periferije. Mnogi drugi procesi na poluperiferiji su oblikovani ovim odnosom sa centrom. A “dostizanje centra” (“catching-up”), s druge strane, stvara utisak da poluperiferija “stalno zaostaje” i da je “nikad dovršeni projekat”.

Poluperiferija ne samo da ne može sebe da razume iz sebe same, već to ne može da učini ni iz svog odnosa sa centrom, već isključivo ako stanje poluperiferijalnosti sagleda kao deo proizvodnje marginalnosti, ekonomske zavisnosti i eksploatacije resursa, te *vlastite nedostatnosti* u globalnim okvirima. Samorazumevanje ne može da se zasniva na “nemogućem projektu” dostizanja centra, već na razumevanju *društvene cene takvog projekta*. U tom samorazumevanju najveću zamku predstavlja upravo ideja da je razlika između centra i poluperiferije “mala razlika”, te da je nju moguće prevazići. U stvari radi se o razlici koja se, u postojećoj

globalnoj konstelaciji moći, uspešno proizvodi i obnavlja, pa i povećava, i koja uporno zadržava negativnu konotaciju, jer obezbeđuje privilegovan položaj centra. Ovaj mehanizam je veoma sličan proizvodnji patrijarhalnosti, kao sistema koji obnavlja patrijarhalne privilegije tako što proizvodi “nedostatnost” žena, čime omogućuje “upotrebu” i eksploataciju žena. Poluperiferija je “nedostatan centar”, “slična, ali ne baš”, kao što su i žene u patrijarhalnoj kulturi “nedostatni muškarci”. Ako je centar mera stvari u odnosu na poluperiferiju, kao što je muškarac mera stvari u patrijarhatu, onda je odstupanje od modela uvek negativna razlika čiju težinu nosi onaj/ona Drugi/Druga.

Važna kakarakteristika poluperiferijalnosti, kada se radi evropskoj poluperiferiji, a naročito o Jugoistočnoj Evropi, je da njen razvoj u stvari ima odlike “raz-razvoja”. Evropska poluperiferija je prolazila i prolazi kroz proces “tranzicije” čiji su efekti krajnje upitni, a pozitivna konotacija “razvoja” neodrživa. Zato je potrebno imenovati ono što je iz perspektive razvoja u stvari obrnut proces. Čak se ne radi o “jednostavnom” kretanju unazad, već “u stranu”, u jednu vrstu novog i još nestrukturiranog prostora, koji ima karakteristike visokog stepena neuređenosti i anomičnosti. Tako, na primer, i re-tradicionalizacija nije “vraćanje” tradicije, već stvaranje surogata tradicije, reciklaža tradicije, na način koji odgovara novom tržištu i novim odnosima moći.

Teorija poluperiferijalnosti dobija svoje puno opravdanje kroz uspostavljanje veze između poluperiferije i globalnih promena, između “tranzicije” i “globalizacije”. Evropska poluperiferija je procesom “tranzicije” upletena, u velikoj meri, u mnogo dublje promene, koje su takođe zasad ostale bez zajedničkog imena i imenitelja. Iako postoji fragmentarno i parcijalno znanje o mnogim “negativnim” aspektima “tranzicije”, za to ne postoji zajedničko ime, niti se “to”

sagledava u međusobnoj povezanosti. Osnovna karakteristika procesa “tranzicije” je proizvodnja siromaštva u društvima poluperiferije tako što se u neoliberalnom okruženju potcenjuju i velikim delom devastiraju njihovi razvojni potencijali.

Umesto pojma “tranzicija” koji zamagljuje suštinu promena, zalažemo se za upotrebu pojma “raz-razvoj”. Pojam “raz-razvoj” su neki ekonomisti koristili da označe strukturnu promenu koja vodi podcenjivanju ljudskog, institucionalnog i infrastrukturnog kapitala (Meurs and Ranasinghe, 2003) u zemljama. Ali, njegovo značenje, slično kao i značenje same “poluperiferije”, se može proširiti i izvan ekonomije, tako da obuhvati i različite karakteristike društvenog “raz-razvoja” na poluperiferiji (Hughson, 2015), kao što su:

- Deindustrijalizacija i nedovoljna ili usporena postindustrijalizacija
- Povećano siromaštvo
- Povećane socijalne razlike/nejednakosti
- Intenzivna informalizacija ekonomije
- Smanjena socijalna zaštita i povećanje socijalne nesigurnosti
- Institucionalna destrukcija, institucionalni vakuum
- Nedostatak “vladavine zakona”, endemska korupcija
- Anomija, društvena atomizovanost
- Niska participacija građana, osećanje nemoći
- Povećane stope kriminala i nasilja, smanjena bezbednost, “mafizacija” države, srastanje mafije i državnih institucija
- “Barbarizacija” kroz ratne konflikte
- Populaciona kriza (problem obnavljanja stanovništva, intenzivno starenje stanovništva, visoka sklonost ka emigraciji, u nekim slučajevima povećanje mortaliteta)
- Devastacija prirodnih resursa, “grabljenje resursa”, uključujući zemljište i vode

- Zatvaranje društvene strukture, visoka klasna reprodukcija na “vrhu”, osiromašenje srednje klase i porast potklase (underclass)
- Snižavanje kvaliteta života, odnosno dominacija “ekonomije preživljavanja”
- Brisanje pozitivne memorije, reinterpretacija tradicije, stvaranje nestabilnih identiteta i agresivnih nacionalizama
- Re-patrijarhalizacija i re-tradicionalizacija, manipulacija tradicijom
- Urušavanje obrazovnih, zdravstvenih, naučnih i institucija kulture čime se značajno umanjuju i kvalitet života, ali i razvojne mogućnosti zemalja poluperiferije
- Hroničan demokratski deficit, oligarhijska politička struktura.

Raz-razvoj nije jednostavan “put unazad”, nije jednostavan regres, već je proces kojim se kreira neko novo stanje, neka nova društvena struktura. “Zarobljenost” konceptima “razvoja”, “modernosti”, “progresu”, i nepostojanje novih teorijskih koncepata ometa da se sagleda suština procesa koji su na delu. Svi ovi elementi raz-razvoja na mikro nivou, na kojem se odvija svakidašnji život, imaju svoju rodnu rezonancu, kao i na makro (društvenom) nivou.

Raz-razvoj je usko povezan sa još jednim specifičnim fenomenom koji je deo stanja poluperiferijalnosti, a to je “*višak ljudi*”. On je u sinergiji sa mnogim drugim karakteristikama raz-razvoja, i iskazuje se kroz sledeće:

- strukturnu i hronično visoku nezaposlenost, podzaposlenost i deprofesionalizaciju
- informalizaciju tržišta rada, nezaštićenost radnika na sekundarnom tržištu radne snage
- umanjivanje radničkih prava i slabost radničkih sindikata

- “ispadanje” velikih grupa stanovništva iz sistema socijalne i zdravstvene zaštite, ili njihova formalna, ali ne i realna “uključenost”
- trgovina ljudima i jačanje komodifikacije žena i dece, kao i širenje raznih oblika dužničkog i radnog ropstva
- pojačana kriminalizacija koja izlaže opasnosti sve veći broj ljudi i normalizuje nesigurnost, strah i nasilje
- širenje ratnih konflikata na poluperiferiji i gubljenje ljudskih života
- kriza staranja (carework), jer postoje udruženi negativni efekti intenzivnog starenja stanovništva, sa intenzivnom emigracijom mladih i dugotrajno niskim natalitetom, uz nisku emigraciju, usled nerazvijenosti (Hughson, 2015).

U bavljenju muškarcima i hegemonim maskulinitetom u Srbiji, koncepti “raz-razvoja” i “viška ljudi” imaju ključni značaj, što ćemo u daljem tekstu i pokazati.

1.4. Rodni režimi na poluperiferiji

Rodni režimi su “relativno strukturirani odnosi između muškaraca i žena, muškosti i ženskosti, u institucionalnom i vaninstitucionalnom okruženju, na nivou diskursa i na nivou praksi. Ova strukturacija je opredmećena u različitim rodним ulogama, različitim identitetima i različitim rodним reprezentacijama (uključujući i različit rodni performans)” (Blagojević, 2002: 311). Rodni režim je društveni obrazac koji je dominantan način uređenja odnosa među rodovima u jednom društvu. Rodni režim se formira u zavisnosti od različitih ekonomskih, društvenih, istorijskih i kulturnih karakteristika jednog konteksta i on je duboko funkcionalan za to društvo.

Rodni režimi nisu jednostavno odnosi muškaraca i žena, kao konkretnih društvenih aktera, već su oni i sistem moći, očekivanja, uloga, ponašanja, stavova, diskursa, prikazivanja, vizualizovanja i hijerarhizovanja rodni razlika. Uronjeni u rodne režime, individualni muškarci i žene imaju ograničene mogućnosti iskoraka, i to uvek uz određenu cenu. Individualne mogućnosti i slobode su ograničene postojanjem opšteg obrasca rodnosti, opšte norme. Ipak, različita društva se veoma mnogo razlikuju po meri u kojoj se nad pojedincem vrši prinuda prilagođavanja, za šta je najbolji primer različit odnos prema homoseksualnosti.

Rodnost se proizvodi, uvežbava i potvrđuje na nivou svakidašnjeg života. Karakteristike svakidašnjeg života neke individue su utoliko više određene rodom ukoliko je neko društvo više patrijarhalno. Rodnost je utoliko važnija ukoliko je društvo patrijarhalnije, i to upravo u mikro sferi, u sferi privatnosti. Lakše je uticati na uspostavljanje jednakosti u javnoj nego u privatnoj sferi, jer je ova druga ne samo podložnija inerciji i osetljivija na porodične i životne cikluse, već je i centar preživljavanja individua. Ne samo da se rodnost proizvodi u sferi svakidašnjeg života, već prakse i diskursi svakodnevice stalno iznova proizvode rodne režime karakteristične za određeni društveni kontekst. Nezavisno od deklarativnih i normativnih stavova, jednakost ili nejednakost između rodova se očituje upravo na nivou svakodnevice.

Na poluperiferiji se formiraju specifični rodni režimi, s jedne strane pod uticajem istorijskih i društvenih uslova u određenom kontekstu, a s druge strane, pod uticajem odnosa sa centrom. Poluperiferijska pozicija podrazumeva veoma dubok i aktivan odnos prema centru, jer je poluperiferija egzistencijalno, identitetski i ontološki nemoguća bez centra i sopstvenog određivanja prema centru.

Na primer, nije nimalo slučajno to što su žene u Istočnoj Evropi, pa i na Balkanu, relativno rano dobile pravo na školovanje i pravo glasa (ENWISE report, 2004). Naime, poluperiferija se razvija uvek u živom i aktivnom odnosu prema centru, i pošto “kaska za centrom” (lagging behind) potrebno je da dodatno koristi ženske resurse u naporu da dostigne centar (Blagojević, 2009). Postoji nekoliko ključnih, međusobno čvrsto povezanih, karakteristika rodnih režima na poluperiferiji:

- intenzivno trošenje ženskih resursa i u javnoj i u privatnoj sferi
- postojanje “samo/žrtvujućeg mikro-matrijarhata” (SŽMM)
- postojanje “krize maskuliniteta”
- izrazito jake patrijarhalne ideologije uz veoma izraženu mizoginiju
- visoka sklonost nasilju i posebno nasilju nad ženama.

Evropska poluperiferija o kojoj je ovde reč je sastavljena od društava koja su tokom novije istorije kasnije prošla kroz industrijalizaciju, i to pre svega za vreme socijalizma. Visoka zastupljenost agrarnog stanovništva, kao i velika angažovanost žena u poljoprivredi učinile su da ova društva tretiraju ženski rad kao “normalan”, kao i, kasnije, visoku žensku zaposlenost. Zaposlenost žena je normalizovana i postala je opšta norma u životima nekoliko generacija žena i muškaraca, kao i ideja da žena zarađuje, i da je podjednako odgovorna za materijalnu situaciju domaćinstva. Otud, istiskivanje ženskih resursa, koje je čak bilo olakšano za vreme socijalizma, egalitarnom ideologijom, opstoji na visokom rodnom konsenzusu unutar ovih društava o normalnosti veoma velikog radnog anagažovanja žena. Rano prihvatanje ideje školovanja žena, kao i glasačkih prava za žene, samo su dodatno olakšali korišćenje tih resursa, koji su u razvojnom smislu, služili “približavanju” centru.

Poluperiferija obiluje nacionalnim likovima “jakih”, “požrtvovanih” žena koje sve čine za svoju porodicu i svoju naciju. Malo odmaknut pogled, sa mikro, na makro i globalni nivo, lako može da razotkrije da je upravo veoma intenzivno trošenje ženskih resursa, ili ono što sam svojevremeno nazvala “*nadeksploatacija žena*” (Blagojević, 1991) omogućilo ubrzan razvoj u Istočnoj Evropi, pa i u bivšoj Jugoslaviji. Žene, zahvaljujući visokom stepenu zavisnosti svih članova porodice od roba i usluga koje one proizvode u privatnoj sferi, postaju veoma moćne na mikro nivou. Pri tome, njihova privatna moć biva pojačana njihovim javnim ulogama (npr. visokom zaposlenošću za vreme socijalizma), ali i “žrtvovanjem” za bližnje, odnosno intenzivnim radom staranja (care work).⁷ Taj fenomen sam nazvala “samo/žrtvujućim mikro-matrijarhatom” (SŽMM) kako bih opisala situaciju u kojoj žene sebe samo/proizvode kao “žrtvu”, odnosno u kojoj one postaju “heroine sopstvenog žrtvovanja” (Blagojević, 1994).

“Krizna maskuliniteta” je u velikoj meri posledica razvoja, kao i činjenice da muškarci, kao i žene, na poluperiferiji i tokom “tranzicije” postaju “višak ljudi”. Takođe, prethodno navedene karakteristike rodnog režima stoje u vezi sa veoma jakim patrijarhalnim ideologijama i mizoginim javnim diskursom, koji usled realnog urušavanja patrijarhata, “krize maskuliniteta”, kao i osnaživanja žena po modelu SŽMM, imaju funkciju disciplinovanja i pacifikovanja žena koje su u procesu dostizanja sve višeg stepena ravnopravnosti, i javno i privatno. U meri u kojoj opadaju klasične patrijarhalne

⁷ Pojam “*žrtvujućeg mikro-matrijarhata*” sam prvi put definisala 1994. (Blagojević, 1994) pokušavajući da objasnim zašto nema pobune protiv Miloševića, iako je Srbija bila suočena sa neverovatnim padom standarda i najvišom mogućom, u suštini nemerljivoj, stopom inflacije. Odgovor sam našla u činjenici da mikro sfera, sfera svakodnevice teži vlastitoj reprodukciji, da je ona ciklična i da je preživljavanje u najtežim uslovima omogućeno zahvaljujući intenzivnom trošenju ženskih resursa u toj mikro sferi.

privilegije, u obrnutom smeru jača patrijarhalna ideologija, kao neka vrsta reakcije i kompenzacije. Na kraju, dugotrajan proces destabilizacije muških identiteta u “tranziciji”, uz jak naglasak na model “hranioca porodice” koji postaje veoma teško ostvariv u praksi, vodi jačanju kolektivnog i individualnog osećanja osujećenosti muškaraca i njihovom nezadovoljstvu. To pojačava destruktivno i autodestruktivno ponašanje muškaraca, nasilje nad ženama, kao i nasilje nad drugim muškarcima. Svi ovi elementi rodnog režima na poluperiferiji, kojoj pripada i srpsko društvo, međusobno su povezani i međusobno se ojačavaju, odnosno predstavljaju strukturiran i relativno stabilan sistem odnosa među rodovima. Svi su oni, takođe, i kontekstualno uslovljeni, konkretnim okolnostima u savremenom srpskom društvu, ali su i ojačani transnacionalnim procesima.

1.5. Hegemoni maskulinitet

U kritičkim studijama maskuliniteta, kao što je već objašnjeno u uvodu ove knjige, posebno mesto zauzima koncept “hegemonog maskuliniteta” koji je uveo Robert Connell (Connell, 1995), ali koji može da se proširi i razvije u više pravaca, u odnosu na originalno značenje. Kako kaže Isidora Jarić: *“U različitim istorijskim momentima sadržinski različite forme (muških i ženskih) rodnih uloga se, unutar određenog društva i kulture, tretiraju kao kulturno i socijalno najpoželjnije. Ovi idealno-tipski modeli rodnih uloga koje večna članova posmatranog društva/kulture percipira kao najpoželjnije, i u odnosu na koje interpretira vlastito rodno iskustvo, nazivaju se hegemonim (muškim ili ženskim) rodnim ulogama. Hegemone rodne uloge predstavljaju specifičnu konfiguraciju različitih rodnih performansa i praksi koje figuriraju kao najšire socijalno prihvaćen odgovor na*

konkretne okolnosti unutar datog društva u određenom istorijskom trenutku". (Jarić, 2006: 175).

Hegemoni maskuliniteti su u suštini društvene uloge koje se uče u procesu socijalizacije, one su "imaginarni socijalni standard" (Jarić, 2006), i u odnosu na njih su moguće različite devijacije i subverzije. Hegemone uloge, međutim, ne treba identifikovati sa dominantnim maskulinitetima, u smislu koncentracije moći. Kako kaže Jarić "konstrukt hegemone (muške ili ženske) rodne uloge predstavlja važnu analitičku alatku kojom je moguće ostvariti kaleidoskopski uvid u najintimniji trenutak svakodnevice svakog od nas, svakodnevice kroz koju se prelamaju svi važni i manje važni aspekti socijalnog života društva/kulture čiji smo deo" (Jarić, 2006: 175).

Rodni identitet je, u tom smislu, nešto što se uči, kao društveni i kulturni obrazac, i što omogućuje relativno bezbolno uklapanje u svakodnevicu koja je strukturirana na određeni način, a koja je i sama određena širim društveno-istorijskim kontekstom. Hegemono je ono što je preovlađujuće, što je opšta norma. Dominantno je ono što ima moć, i naročito, institucionalizovanu moć, i ono što ima moć da imenuje Drugost (Hearn, 1996; Hearn and Blagojević, 2013), ali i moć da ostane nevidljivo, jer predstavlja "univerzalno". Otuda, i istraživanja maskuliniteta idu uglavnom u tri pravca: istraživanje maskuliniteta koji pripadaju većinskom delu stanovništva i predstavljaju dominantnu matricu muških identiteta, istraživanja maskuliniteta koja se odnose na "elitu" muškaraca, odnosno onih koji zauzimaju pozicije moći (Connell and Wood, 2005; Hearn, 2004), ili istraživanja pojedinih grupa muškaraca i maskuliniteta koji su omeđani multiplim linijama razlika (interseksionalni pristup).

Sam koncept “hegemonog maskuliniteta” od njegovog prvobitnog određenja do danas ima izrazito raširenu upotrebu, ali, isto tako već dvadesetak godina je podložan i intenzivnoj kritici. Kritika koncepta se kreće od njegove nedovoljne preciznosti, do nedostataka konzistentnosti i nedovoljne empirijske potvrde (Hearn, Blagojević, 2013). Međutim, u ovoj studiji, koncept je upotrebljen u njegovom pojednostavljenom značenju, da imenuje ono što je *preovlađujuća rodna norma*, *preovlađujući rodni konstrukt* i što se, potom, *može dovesti u vezu sa dominantnim rodnim režimom i širim društvenim okruženjem*.

Ipak, jedna od najozbiljnijih kritika koja se odnosi na “hegemoni maskulinitet”, koju iznosi Džef Hern, mora da se uzme u obzir naročito u okviru sociološkog pristupa u izučavanju muškarca. Radi se, naime, o tome da je fokus na maskulinitet isuviše uzak, i da je pravo pitanje kako muškarci ostvaruju svoju hegemoniju nad ženama, kao realni društveni akteri. Hern se zato zalaže za bavljenje muškarcima, a ne maskulinitetima. On ističe da se muškarcima treba baviti na način koji omogućuje da se muškarci istraže i kao društvena kategorija koju formira rodni sistem, ali i kao kolektivni i individualni agenti, koji su često dominantni društveni agenti i koji su nosioci različitih društvenih praksi (Hearn 2004a).

S druge strane ovako shvaćenog “hegemonog maskuliniteta” nalaze se različiti muškarci, koji individualno i grupno odstupaju od preovlađujuće norme. Muškarci kao socijalna kategorija nisu homogeni, i oni su podjeljeni po različitim linijama socijalne diferencijacije. Zato u istraživanju i teoretizaciji maskuliniteta i muškaraca sve veći značaj ima tzv. intersekcionalni pristup. Koncept “intersekcionalnosti” koji se koristi da bi se njime označili različiti fenomeni koji su odnose na multiple razlike, na multikulturalnost, na hibride, multiple opresije, postkolonijalnosti i sl., je na različite načine bio

prisutan i u klasičnoj sociološkoj teoriji, ali je naročit uspon doživeo u feminističkoj teoriji od početka 90-tih godina, kada je prvi put imenovan kao pojam “intersekcionalnost” (Crenshaw, 1991). Pojam intersekcionalnosti je primenljiv u veoma širokom spektru, i može se odnositi i na fiksne društvene kategorije, i na transcendiranje tih kategorija, i na različito odnošenje tih kategorija i na procese njihovog konstituisanja. Međutim, u kontekstu istraživanja muškaraca i maskuliniteta, na pitanja razlika, podela i preklapanja, ukazali su još krajem 80-tih Kimel i Mesner (Kimmel and Messner 1989). Ima autora koji smatraju da je koncept intersekcionalnosti komplementaran pojmu “hegemonog maskuliniteta”, jer ukazuje na “interakciju između roda, klase i ostalih kategorija diferencijacije, i istovremeno artikuliše različite strukture moći i njihovu recipročnu konstrukciju”. (Elm Larsen and Christensen 2008:56) Imajući u vidu upravo ovakav pristup, ovde samo želimo da pomenemo da postoje velike i značajne linije diferencijacije muškaraca u Srbiji, kao i veoma velike grupe muškaraca, koje su još uvek u najvećoj meri neistraženo područje. Pomenimo samo neke od njih: muškarci koji su na vrhu društvene hijerarhije (politička elita), muškarci beskućnici, mladi muškarci, stari muškarci, bolesni muškarci, muškraci invalidi, muškarci pripadnici različitih manjina, muškarci bivši ratnici, muškarci prigovarači svesti, muškarci emigranti, muškarci imigranti, muškarci samohrani roditelji, muškarci stanovnici sela, homoseksualci, biseksualci i transgender osobe, religiozni muškarci, itd. Intersekcionalna analiza bi podrazumevala i bavljenje preklapanjem između ovih kategorija, kao i analizu procesa koji proizvode različite pozicije moći a u vezi su sa odgovarajućim kategorijama. Međutim, cilj ove studije je bavljenje upravo hegemonim maskulinitetom i onim muškarcima koji su njegovi društveni

nosioci, što ne isključuje pretpostavku da je svaki koncept samo delimično primenljiv u realnosti.⁸

1.6. Zaključne napomene

Pisanje ove studije bilo je suočeno sa različitim epistemološkim, teorijskim i metodološkim izazovima, koji su bili razrešavani “u hodu”, uz jačanje uvida o tome koliko su sva ta tri nivoa međusobno povezana. U epistemološkom smislu, najveći izazovi su išli u dva pravca: prvo, u odluci da se čitava studija organizuje oko “većinskih muškaraca” i oko hegemonog maskuliniteta, a ne oko manjina muškaraca i interesekcionalnih procesa njihovog konstituisanja. Ova odluka je doneta upravo zato što postoji potreba da muškarci u Srbiji postanu vidljivi kao kolektivni društveni agenti, i da se oni “ne preskoče” fokusiranjem na manjine. Ova odluka je, takođe, direktno povezana sa stanjem razvoja studija muškaraca i maskuliniteta u Srbiji, kao i sa nedovoljno prisutnom rodnom analizom i feminističkom teorijom u akademskom i javnom životu Srbije. Različita dinamika stvaranja i širenja znanja u različitim kontekstima je nešto što je bilo neophodno uzeti u obzir.

Teorijski izazovi su takođe povezani sa dinamikom stvaranja znanja. Ali, ovog puta radi se o odsustvu poluperiferije iz teoretizacije globalizacije i transnacionalizacije, kao i o našem zalaganju da se utvrde karakteristike rodnih režima koje su u vezi upravo sa poluperiferijalnošću. Ovaj teorijski diskurs, s obzirom da dolazi sa poluperiferije je baš

⁸ U prvobitnoj verziji ove studije intersekcionalna analiza je trebalo da bude eksplicitno uključena, ali se ispostavilo da je jako malo istraživanja koja bi mogla da se koriste u ove svrhe, a novo iščitavanje postojećih je zahtevalo previše prostora i vremena. Zato je to zadatak za neko buduće istraživanje, odnosno studiju.

kao i sama poluperiferija, još uvek nevidljiv i marginalan. U teorijskom smislu, posebno je zanimljivo da i autori sa poluperiferije u svojim istraživanjima i pristupima ne insistiraju na razlikama poluperiferije i centra, već neguju nevidljivost te razlike. Na poluperiferiji je veoma slabo izražena kultura kritičkog mišljenja, a pogotovu onog kritičkog mišljenja koje se usuđuje da teoretizuje globalno iz “lokalnog”.

Na kraju, veliki izazov u pisanju ove studije predstavljalo je stanje znanja i zastupljenost informacija o muškarcima u postojećim istraživanjima. Nevidljivost muškaraca se u njima smenjuje sa marginalnim ukrštanjem po polu. Drugim rečima, postoji hroničan nedostatak istraživanja koja polaze od rodne teorije i kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta, i ne svode muškarce “samo na brojeve”. Metodološki problemi postoje i na nivou sakupljanja podataka, i na nivou njihove interpretacije. Konkretno, to je uslovalo da se u pisanju ove studije opredelimo za jasan konceptualni okvir i za iznošenje rezultata onih istraživanja koja sa tim okvirom stoje u direktnoj vezi.

II DEO

MUŠKARCI U BROJEVIMA

2.1. Uvodne napomene

U ovom poglavlju je dat presek osnovnih demografskih statističkih podataka koji opisuju muškarce u savremenoj Srbiji, kao i prikaz novih merenja rodni nejednakosti u Srbiji. Na početku poglavlja su izneti neki epistemološki, teorijski i metodološki problemi vezani za statističko praćenje muškaraca i njihovih karakteristika, a koji su u skladu sa napred iznetim kritičkim teorijskim polazištem. Poglavlje započinje objašnjenjem o tome šta je zapravo rodna statistika, zatim se izlažu metodološki problem vezani za pojedine definicije, pre svega za “zaposlenost”. Potom se daje presek osnovnih statističkih podataka vezanih za muškarce u Srbiji, i to na osnovu publikacije “Žene i muškarci u Srbiji” (2014). U posebnom potpoglavlju dat je prikaz rodne ravnopravnosti preko korišćenja Indeksa rodne ravnopravnosti, i prikaz njegovih domena. U Zaključku su iznete dodatne metodološke i epistemičke napomene.

2.2. Rodno osetljiva statistika

Rodno osetljiva statistika je pojam koji se koristi od 1985. godine, od Svetske konferencije o ženama, koja je održana u Najrobiju. Tada je došlo do razdvajanja pojmova “statistika razvrstana po polu” i “rodna statistika”, zato što je postalo očigledno da nije dovoljno samo jednostavno, površinsko, prikazivanje razlika po polu, već da je neophodno da se kreira

statistika koja suštinski uvažava rodne razlike i specifičnosti. U Pekinškoj deklaraciji i platformi za akciju (1995) rodno osetljiva statistika postaje jedan od strateških ciljeva (Avlijaš, 2009). Danas je uveliko prihvaćeno da rodna statistika, kao i različiti specifični indikatori kojih je svakim danom sve više, predstavljaju neophodan uslov za definisanje i implementaciju rodnih politika, odnosno politika rodne ravnopravnosti. Rodno senzitivna statistika omogućuje podizanje svesti o problemima i predstavlja osnov za racionalno i blagovremeno osmišljavanje rodnih politika i praćenje njihovih efekata. Ona utiče i na mobilizaciju žena, na izvlačenje na “videlo dana”, ono što su često nevidljivi problemi kao što je, na primer, nasilje u porodici.

Rodno senzitivna statistika ima jasan put od identifikovanja često nevidljivih problema, do njihovog imenovanja (formiranje teorijskog koncepta), objašnjavanja, merenja (utvrđivanja adekvatnih indikatora), utvrđivanja njihove rasprostranjenosti, podizanja svesti šire javnosti, te pokušaja da se problem rešava putem osmišljavanja javnih politika, i praćenja njihove uspešnosti, kako bi one bile što efikasnije. Ovaj put je veoma složen i podrazumeva mnogo veoma različitih aktera i interesnih grupa: aktivista i aktivistkinja, naučnika i naučnica, medijskih poslenika, civilnih i međunarodnih organizacija. Ma kako onima koji su izvan nauke, a naročito aktivistima, ovaj put izgledao jednostavan, on je prepun izazova i kontradiktornosti, kao i opasnosti da se zalaganjem za jednu stvar kreiraju kontra-efekti ili slepilo za drugu stvar, ili drugačiju perspektivu. Zato je rodno senzitivna statistika “rad u procesu” i tako joj treba pristupiti. Posmatrano iz perspektive kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta, rodno osetljiva statistika trebalo bi i da omogući i veću vidljivost urođenosti samih muškaraca.

Da bi bila rodno osetljiva, statistika mora da prepozna i izmeri razlike u društvenom položaju žena i mušakraca, i to pre svega one razlike za koje se s pravom može pretpostaviti da su posledice patrijarhalnog društvenog uređenja. To podrazumeva ne samo da podaci budu razvrstani po polu, već i da se uoče i prate oni procesi i oblasti u kojima dolazi do diskriminacije ili gde se razlike posebno ističu i zato su potrebni i odgovarajuće prikazivanje postojećih podataka, ali i novi metodi prikupljanja podataka. Rodno osetljiva statistika se tako ne odnosi samo na uzak koncept “podataka razvrstanih po polu” već na čitav proces koji obuhvata proizvođenje, prikupljanje, obradu i prikazivanje podataka (Avlijaš, 2009). Ali, prethodnoj proizvodnji podataka prethodi razvoj teorije, istraživanja, konceptualni razvoj, kao i rad na operacionalizaciji različitih aspekata problema koji treba da se statistički prate.

Postoje mnogobrojni korisnici rodno osetljive statistike:

- državna administracija
- rodni mehanizmi
- naučnici i stručnjaci
- nevladine organizacije
- mediji.

Ono što sasvim sigurno predstavlja najbolju odbranu od površnog i nestručnog korišćenja podataka jeste razumevanje celine, u duhu onoga što je izento u teorijskom delu ove studije. Tek razumevanje celine omogućuje i da se pojedinačni, istrgnuti podaci adekvatno situiraju i adekvatno protumače. Ovo je naročito važno kada je reč o adekvatnom korišćenju podataka koji se odnose na muškarce, jer kritičke studije muškaraca i maskuliniteta još uvek nisu u dovoljnoj meri povezane sa proizvodnjom rodne statistike.

Rodna statistika počiva na izvorima iz zvanične statistike, i za njen kvalitet garantuju najčešće institucije jedne države. To je ono što je razlikuje od nekih drugih kvantitativnih istraživanja o rodnosti, ili pojedinim aspektima položaja muškaraca i žena. Podaci se preuzimaju od zvanične statistike, odnosno ovlašćenih organa i organizacija koje su proizvođači statsitičkih podataka. U Srbiji je Republički zavod za statsitiku (RZS), u skladu sa Zakonom o zvaničnoj statsitici, glavni proizvođač i diseminator podataka, odgovorni i stručni nosilac, organizator i koordinator sistema zvanične statsitike, i on predstavlja zvaničnu statistiku Republike Srbije u međunarodnom statsitičkom sistemu.

Poseban kvalitet rodne statistike u Srbiji predstavlja činjenica da su do sada odštampano više publikacija pod nazivom “Žene i muškarci u Srbiji” i svaka od njih je predstavljala dodatni napor da se postigne sve viši nivo kvaliteta sadržanih informacija. Posebno je važno to što je RZS uključivao podatke ne samo iz redovnih izvora, kao što su popis i vitalna statistika, već i podatke iz redovnih i vanrednih statsitičkih istraživanja, u koje spadaju:

- Anketa o radnoj snazi (ARS)
- Anketa o životnom standardu
- MICS – Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja i ponašanja dece i žena u Srbiji (sprovodi UNICEF svakih 5 godina u 100 zemalja sveta)
- Anketa o korišćenju javnih usluga i javnom integritetu i
- Anketa o korišćenju vremena (prvi put u Srbiji)

2.3. Metodološki problemi

Metodološki problemi mogu poticati od problema konceptualizacije različitih fenomena, kao i njihove

operacionalizacije, pa i tehničko/administrativnog aspekta prikupljanja i obrade. Na primeru problema definicije i praćenja “zaposlenosti” i “nezaposlenosti” koji su izuzetno važni koncepti u merenju rodnih nejednakosti u savremenim društvima, pa i u Srbiji, pokazaćemo ozbiljna ograničenja statističkih podataka.

Definicija zaposlenosti koja se primenjuje u ARS, a čija metodologija je zasnovana na Eurostatu, glasi: Zaposlena lica su lica koja su najmanje jedan sat u posmatranoj sedmici obavljala neki plaćeni posao u novcu ili naturi), kao i lica koja su imala zaposlenje, ali koja su u toj sedmici bila odsutna sa posla. U zaposlena lica, koja imaju zasnovan radni odnos i rade u preduzeću, ustanovi ili u drugoj vrsti organizacije, ili rade kao privatni preduzetnici, uključuju se i individualni poljoprivrednici, pomažući članovi u domaćinstvu, kao i lica koja su obavljala neki posao koji su samostalno pronašla i ugovorila (usmeno ili pismeno) bez zasnivanja radnog odnosa i kojima je taj rad predstavljao jedini izvor sredstava za život. Prema tome, u Anketi se ne uzima u obzir formalni status lica koje se anketira, nego se radni status tog lica određuje na osnovu stvarne aktivnosti koju je ono obavljalo u posmatranoj sedmici”.⁹

U vezi sa ovom definicijom javljaju se sledeći metodološki problemi: ona je preširoka, i u velikoj meri pomera granicu razumevanja “zaposlenosti” i konsekvatno “nezaposlenosti”. Statsitičko i zdravorazumsko razumevanje pojmova, pa čak i tradicionalno naučno razumevanje pojmova, značajno se razilaze. U industrijskom društvu se pod zaposlenošću podrazumevala zaposlenost koja je bila vezana za obavljanje redovnog, u značajnom vremenskom obimu, plaćenog posla (u

⁹ 2257/2003 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL, COMMISSION, REGULATION (EC) No 1897/2000 и 430/2005.

novcu), izvan fizičkih granica domaćinstva, i to na način koji omogućava da se tim izvorom prihoda zadovoljavaju i lične potrebe i potrebe bar jednog broja članova domaćinstva. Model zaposlenosti je bio vezan za zaposlenog muškarca (uglavnom) koji svojom platom (uglavnom) izdržava porodicu. Taj model je bio žestoko kritikovan od strane feminističkih teoretičarki, jer nije uzimao u obzir neplaćeni domaći rad, odnosno činjenicu da su žene često i same zaposlene, formalno i neformalno) (Blagojević, 1991; Babović, 2010). Međutim, definicija koja je data u ARS-u je preširoka i ne daje realnu sliku o tome da li ljudi mogu da se izdržavaju putem plaćenog rada, odnosno prihodovanje se veoma relativizira kao suština “zaposlenosti”, čime i sam smisao “zaposlenosti” postaje problematičan. To jest, zaposlenost se u suštini izjednačava sa ekonomskom aktivnošću, i to ne regularnom (formalnom), već bilo kakvom ekonomskom aktivnošću, uključujući i veoma sporadičnu aktivnost, osim one aktivnosti koja je isključivo namenjena proizvodnji (najverovatnije hrane) za vlastite lične i porodične potrebe.

Drugi vrlo ozbiljan metodološki problem je vezan za vrlo verovatno visok stepen neprijavlivanja različitih neformalnih aktivnosti koje se mogu uključiti u ovako široku definiciju, naročito usled straha od plaćanja poreza i različitih vrsta državne kontrole (što je naročito vidljivo u autoritarnim režimima, i zemljama “tranzicije“ gde i na državnom i na nivou lokalnih zajednica u kojima se sporvodi “reketiranje“ preduzetnika, i postoji neka vrsta vaninstitucionalne klanovske ili partijske kontrole). Treći problem je vezan za veoma veliku raširenost prirodne proizvodnje u zemljama poluperiferije, kakva je i Srbija, koje su još uvek velikim delom i agrarane i u kojima je jedan značajan deo ekonomije vezan i za različite vrste razmena dobara i usluga na mikronivou. U društvima u kojima je neformalna ekonomija veoma zastupljena i koja u

celini imaju problem slabih institucija, kao i relativno slabu institucionalnu i tehnološku “pokrivenost” društvenog života, ne postoje adekvatni kontrolni mehanizmi za merenje tako široko shvaćene “zaposlenosti”, a još manje za praćenje naturalnog i razmenskog toka dobara i usluga. Na taj način, ovako široko postavljena definicija obesmišljava samu sebe, jer onemogućuje adekvatno snimanje stvarne “zaposlenosti”. Paradoksalno, verovatno je da će se “na terenu” prijavljivati samo aktivnosti koje su trajnije, redovnije i plaćene, a time i vidljivije i teže za prikriivanje, čime se realnost približava prvobitnom smislu “zaposlenosti”. Ipak, negativan efekat ove metodologije je više nego očigledan, jer iskrivljuje sliku o realnoj, drastično viskoj neintegrisanosti velikog dela stanovništva, i one vrste aktivnosti koje obezbeđuju adekvatne prihode i socijalnu sigurnost (a od kojih je veliki deo u domenu sive i kriminalne ekonomije). Drugim rečima, prikriva se fenomen “viška ljudi”.

Osim toga, i podaci o nezaposlenosti su krajnje problematični zbog činjenice da Nacionalna služba za zapošljavanje (NZS) ne raspolaže pouzdanim podacima i da se podaci NSZ razlikuju od podataka iz ARS, jer kako to objašnjava Avlijaš, s jedne strane se precenjuju nezaposleni koji, iako zaposleni, žele da ostvare povlastice nezaposlenih, a s druge strane se podcenjuju zaposleni, jer se u obzir uzimaju samo formalno zaposleni, uključujući i poljoprivrednike iz PIO fonda. Ali, isto tako, jedan broj lica koji obavlja kratkorčne ili sezonske poslove se takođe svrstava među zaposlene, čime se precenjuje broj zaposlenih (Avlijaš, 2009). Takođe, podcenjen je i broj “nezaposlenih”, jer se uslovljava ne samo da nije postojala nezaposlenost, već i da su nezaposleni preduzimali “aktivne korake u cilju nalaženja posla, i da su, ukoliko bi im posao bio ponuđen, bili u mogućnosti da počnu da rade u roku od dve sedmice” (Avlijaš, 2009). Ovakvi zahtevi izbacuju iz

vidokruga onu kategoriju koja se naziva “obeshrabreni radnici”, a koja se odnosi na radnike koji su izgubili nadu da će se zaposliti i čije iskustvo ubedljivo govori o tome da je nemoguće naći posao tamo gde žive. To se naročito odnosi na starije radnike i na žene.

Kada je reč o rodu, metodološki problemi mogu biti još kompleksniji, jer se može pretpostaviti da fleksibilna definicija “zaposlenosti” u ARS-u na neki način pogoduje tome da rad žena, i kada je plaćen, a naročito kada je besplatan (npr. “baka servis”), ostane nevidljiv. Ako se “vidljivost” postiže time da se rad koji je sporadičan, nesiguran, pripada neformalnoj ili kriminalnoj ekonomiji (npr. održavanje domaćinstava, briga o starima i deci ili prostitucija) proglasi “zaposlenošću”, čini se još veća šteta i otežava spoznaja društvene realnosti. Sasvim je sigurno da duboko menjanje radnih obrazaca, tzv. fleksibilizacija radnih aranžmana, porast fluktuacije, porast migracija, promene radnih mesta i oblika zaposlenosti, moraju uticati i na promenu definicija i praćenja. Ono što se, međutim, konstantno javlja kao problem, to je što se prenose iskustva i znanja iz zemalja koje imaju daleko viši stepen formalizacije tržišta radne snage i u kojima je celokupni sistem kontrole i praćenja daleko pouzdaniji. Međutim, čak i u razvjenim zemljama tržište radne snage nije dovoljno formalizovano i transparentno, jer, na primer, postoje razni oblici imigracija, sive i kriminalne ekonomije koji ostaju van zvanične statistike.

Osim toga, različiti oblici rada i zapošljavanja se menjaju i usložnjavaju, i oni nisu isti u industrijskom i postindustrijskom društvu, u centru i na periferiji, ili poluperiferiji. Istovremeno, dinamika promene na individualnom nivou može biti veoma intenzivna, što znači da fleksibilizacija rada u realnosti može podrazumevati i brzo menjanje statusa zaposlenosti. Na primer, ista osoba može više puta za kratko vreme da promeni status, ili da ima više statusa istovremeno. Obrazac stalnog ili

dugotrajnog zaposlenja uveliko nestaje. Intenzivna informalizacija (informalisation, Young, 2005) tržišta radne snage, koja je sastavni deo dominirajućeg modela globalizacije, zahteva nove metode i pristupe zaposlenosti i ostalim ekonomskim kategorijama. U zemljama poluperiferije stvari dodatno komplikuje upravo ono što omogućuje preživljavanje, tj. velika raširenost neformalne ekonomije i prirodne proizvodnje i razmena koja postoji unutar srodničkih, lokalnih ili interesnih grupa. Specifičnost ovih konteksta se u većoj ili manjoj meri opire merljivosti, po standardima centra.

Dominantan model preživljavanja na poluperiferiji ne korespondira sa “zaposlenošću”. Kako uočava Avlijaš, “nažalost veliki broj istraživača/ica upozorava da je statistika tržišta radne snage, i kada izostavimo rodnu komponentu, jedna od najnepouzdanijih statistika kojom raspolažemo u Srbiji, da je potrebno izuzetno dobro poznavanje metodoloških ograničenja postojećih podataka da bi se mogli izvući relevantni zaključci o kretanjima na tržištu rada” (Avlijaš, 2009:25).

Problem definicije “zaposlenosti” otkriva, dakle, i rodnu i razvojnu komponentu u konceptualizaciji koja čini nevidljivim razne oblike radne aktivnosti koja donosi prihode ili omogućuje razmenu proizvoda i usluga. Nevidljivost ljudi i nevidljivost njihovih radnih aktivnosti su usko povezani. Ako se taj problem posmatra u kontekstu “viška ljudi”, dakle onih članova društvene zajednice koji pripadaju “potklasi” (under-class) i u jednom društvu, i transnacionalno, onda su i ova ograničenja statistike deo jednog šireg sistema koji povezuje nevidljivost i

moć.¹⁰ Višak ljudi koji je posledica deindustrijalizacije Prvog i Drugog sveta, kao i agrarne prenaseljenosti Trećeg sveta, uz naglašene probleme ravnomerne distribucije (jačanje nejednakosti, globalno i unutar društava), prikriva se starim i neadekvatnim terminima, kao što je to slučaj sa “zaposlenošću”. Ali, posmatrano iz perspektive kritičke sociologije znanja i feminističke kritike znanja, ne radi se o pukim metodološkim ograničenjima, već o moći koja proističe iz određene teorijske perspektive koja je dominantna i koja može da proizvodi iskrivljeno znanje, neznanje, nevidljivost ili čak “maglu”. U tom smislu, popravljjanje postojeće statistike nije dovoljno, već je potrebna dublja promena da bi se u potpunosti demistifikovali globalni procesi koji putem procesa raz-razvoja devastiraju poluperiferiju, i njene ljudske i resurse.

Ova inkompatibilnost statističkog sistema i stvarnog života je posledica činjenice da se kao dominantna strategija preživljavanja na poluperiferiji koristi “snalaženje” (Blagojević Hjuson, 2012b). Potpuno je nerealno i teorijski naivno očekivati da kada se realna zaposlenost spusti ispod određenog nivoa, da je moguće uopšte uspostaviti adekvatno statsitičko praćenje. Podaci u tom slučaju pre stvaraju privid. Najveći problemi su zato upravo u merenjima rada, zaposlenosti i aktivnosti. Ali, u društvima koja su u velikoj meri tako strukturirana da nagrađuju rentijerstvo i sticanje prihoda iz rente, a ne rad, i ne iz rada, vlasništvo postaje još bitnija kategorija za utvrđivanje nejednakosti. Ako su međunarodni

¹⁰ Zanimljivo je da istraživači, ili oni koji rade u statističkim sistemima, uvek sami sebe sagledavaju kao ljude “koji imaju dobre namere”, bez ulaženja u razumevanje njihovog objektivnog položaja u proizvodnji znanja i proizvodnji sistema moći. Tako, svaka primedbe iz perspektive sociologije znanja ili epistemologije, pogotovu feminističke epistemologije biva tretirana kao “napad na system” i zapravo nema odjek. S druge strane, kada promene dolaze od međunarodnih organizacija, tj. kada one stoje iza zalaganja za promene, uz obezbeđivanje odgovarajućih materijalnih sredstava i angažovanje lokalnih eksperata, onda se stavovi menjaju.

statsitički standradi tako osmišljeni da podržavaju postojeći tip globalizacije, onda će i relevantne rodne razlike biti definisane na taj način.

Posmatrano unazad, kada je reč o ekonomskim nejednakostima, najobuhvatnija je ona kritika koja dolazi iz feminističkih krugova i odnosi se na oblast reproduktivnog rada, neplaćenog domaćeg rada (Balgojević, 1991; Babović 2010). Još u demografskim istraživanjima 80-tih godina naglašavan je problem rodne pristrasnosti, odnosno patrijarhalnosti konstrukata, kada je reč o “pomažućim članovima domaćinstava” i “domaćica”, naročito u poljoprivrednim gazdinstvima (Blagojević, 1991). Standardi i pokazatelji koji se danas utvrđuju (kao npr. IRR, 2016) su i sami nastali kao rezultat dugotrajnog procesa koji uključuje različite individualne napore i bili podržani ženskim aktivizmom. Uzimanje poslednje tačke nekog međunarodno utvrđenog standarda kao repera, nesumnjivo jeste korisno, ali nikako ne znači da adekvatno i u potpunosti odražava probleme patrijarahata, i položaja žena i mušakaraca u Srbiji. Proces stvaranja znanja je otvoren i novi pokazatelji su na putu da budu prozvedeni, u skladu sa novim znanjem i novim potrebama. Zato je potrebno prema postojećim pokazateljima imati kritički, konstruktivan i kreativan odnos.

Na kraju, kada je reč o statističkom praćenju rodnih nejednakosti u statističkom sistemu Srbije, posebno iz perspektive kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta, postoje dve vrste pristrasnosti koje je neophodno ukloniti vremenom. Prvo, postoji još uvek androcentrična inercija, koja može činiti i same muškarce nevidljivima. Avlijaš navodi primer iz ARS gde je kao razlog za neaktivnost bilo navedeno “služenje vojnog roka”, ali ne i “briga o deci”. Međutim, u istraživanju o korišćenju vremena (2010/2011) ovi nedostaci su prevaziđen (Avlijaš, 2009). Drugi primer androcentrične

inercije je poistovećivanje operativnog pojma “starešina domaćinstva” sa funkcionalnim “starešinom”, i time ojačavanje rodni stereotipa. Ova vrsta problema, odnosno pristrasnosti, verovatno će u dogledno vreme biti otklonjena, ako to već nije učinjeno, jer za to postoje svi bitni preduslovi, uključujući analizu nedostatka sistema, rešenost rodni mehanizama da otklone probleme, kao i profesionalizam, benevolentnost i stručnost ljudi koji su angažovani na stvaranju rodne statistike u RZS. Drugu vrstu pristrasnosti predstavlja samo tumačenje podataka, na primer u publikacijama kao što je “Žene i muškarci u Srbiji”, gde se rodna perspektiva najčešće svodi na žensku perspektivu, čime se reprodukuje nevidljivost urođjenosti muškaraca.

2.4. Muškarci u podacima zvanične statistike

Rađanje i umiranje

Muškarci u Srbiji čine 49,7% od ukupnog broja stanovnika. Muškarci se češće rađaju od žena, jer postoji biološka datost koja determiniše (za sada) da su ženski fetusi osetljiviji, dok muški fetusi lakše preživljavaju, ali kasnije je i smrtnost muške novorođenčadi veća.¹¹ S druge strane, niz bioloških i društvenih

¹¹ Ove biološke činjenice se često previdaju u dokazivanju diskriminacije žena, ili čak femicida koji se nad njima vrši. Iako može da se pretpostavi da roditelji u patrijarhalnim društvima koja favorizuju muško potpomstvo možda donose odluku u pravcu femicida nad ženskim fetusima, činjenica je i da je priroda selektivna prema ženskom i muškom polu na različite načine. Osim toga, disproporcija pojedinih generacija dovodi do toga da se, opet pogrešno, zaključuje na primer o tome da postoji diskriminacija devojčica prilikom upisivanja u prvi razred ili pohađanja predškolskih ustanova, a pri tom se ne vodi računa o realnom brojčanom odnosu između devojčica i dečaka. Jedini ispravni postupak je onaj koji je zasnovan na utvrđivanju stopa, tj. odnosa onih koji su obuhvaćeni i ukupnog broja, i tek onda vršenje poređenja ili dokazivanja diskriminacije.

faktora uslovljava kraće očekivano trajanje života muškaraca, što je u stvari mera mortaliteta kada se otklone razlike u starosnim strukturama između ženske i muške populacije. Drugim rečima, muškarci imaju manju verovatnoću u gotovo svim poznatim društvima, osim u onim sa izrazito nepovoljnim položajem žena da dožive istu starost kao i žene.

Ali, muškarci ne samo da imaju više stope smrtnosti, već su oni u nekim generacijama izrazito više izloženi riziku od umiranja od žena, kao npr. u starosti od 30-59 godina i to uglavnom usled bolesti krvotoka i tumora. Poseban problem, kada je reč o muškoj populaciji predstavlja rizik od nasilne smrti, koji je usko povezan sa hegemonim maskulinitetom. Od nasilnih smrti u 2013. godini je umrlo 2336 muškaraca i 836 žena. To znači da su muškarci čak 2,8 puta češće izloženi riziku od nasilne smrti od žena (ŽiM). Drugim rečima, muškarci snose čak i veći teret od života u nasilnoj kulturi koju su stvorili muškarci i koju održavaju upravo – muškarci. “Patrijahat jede svoju decu”.

Umrla nasilnom smrću, prema, poreklu nasilne smrti starosti i polu, 2013

Uzrok smrti	0-14		15-29		30-44		45-59		60+	
	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M
Nesrećni sl.	15	20	36	140	22	181	49	245	247	483
Samoubistvo	-	1	11	67	47	148	85	265	153	421
Ubistvo	7	3	6	17	9	28	8	20	27	27
Ostalo	1	1	10	24	10	50	17	66	76	129
Ukupno	23	25	63	248	88	407	159	596	503	1060

Ostalo se odnosi na povrede nanese pri legalnim intervencijama policije i vojske na dužnosti, na povrede nastale tokom ratnih operacija, komplikacije usled medicinskog i hirurškog lečenja, kao i na događaje sa neutvrđenim poreklom nasilne smrti i hirurškog lečenja kao i na događaje sa neutvrđenim poreklom nasilne smrti. (Izvor: Vitalna statistika RZS)

Srbija je jedna od post-socijalističkih zemalja, ili zemalja na poluperiferiji Evrope (u kojima muslimansko stanovništvo ne predstavlja većinu), koje su suočene sa dugotrajnim padom fertiliteta. Ovaj proces mora da se posmatra u svetlu već dostignutog nivoa demografske tranzicije u ovim zemljama, ali i prilično traumatične deindustrializacije, odnosno “tranzicije”. U takvom kontekstu u kome je nizak fertilitet samo logičan odgovor na nepovoljne društvene okolnosti i na odsustvo perspektive, Srbija nije izuzetak, već pravilo, odnosno “opšte mesto”. Srbija u periodu od 1990. do 2013. ima konstantan pad fertiliteta, kao i pad nataliteta, dok s druge strane, stopa umrlih ima konstantan porast. Stopa prirodnog priraštaja (razlika između stopa nataliteta i mortaliteta) je od 1991. godine negativna za mušku, a od 1992. godine i za žensku populaciju (ŽiM).

Kada je reč o kontracepciji, podaci se uglavnom prikupljaju za žene, a ne za muškarce (na primer, MICS, 2014), pa muškarci ostaju neka vrsta “slepog polja”, ali se njihov odnos prema kontracepciji donekle može posredno iščitavati. Na primer, žene koje su udate koriste tradicionalne metode u 40% slučajeva, i pri tom je najpopularnija metoda prekinuti snošaj, koju koristi 35 % udatih žena u Srbiji, a zatim sledi muški kondom koji je zastupljen kod 12% procenata udatih žena. To znači, da 47% udatih žena odgovornost za mogućnost začeca

prepušta svojim partnerima. U stvari, u skoro polovini ne/željenih začeca u bračnim i partnerskim odnosima je došlo ili dolazi zbog ne/odgovornosti muškaraca, odnosno muškog partnera. Moderne metode kontracepcije koji ujedno daju ženama i veću moć u odlučivanju o svom telu češće koriste žene u Beogradu i žene koje su više obrazovane, što se, opet, posredno, može povezati i sa muškarcima koji žive u Beogradu i koji su više obrazovani.

Zdravlje

Najučestaliji zdravstveni problem i kod muškaraca i kod žena predstavlja povišeni krvni pritisak. Muškarci imaju povišeni krvni pritisak u 26.5% slučajeva. Žene imaju veću zabeleženu hroničnu učestalost bolesti¹², ali muškarci češće imaju miokard srca. Muškarci su više od žena skloni nezdravim životnim stilovima, što uključuje: pušenje, uzimanje alkohola, uzimanje droga, upražnjavanje seksa bez zaštite, samoubistva, pa i nasilje koje vodi smrtnim ishodima. Na primer, u populaciji starosti 15 i više godina, učešće pušača među muškarcima je 37.9%, a među ženama je 31.6%.¹³ Muškarci predstavljaju 42% osoba sa invaliditetom, od ukupnog broja. Probleme sa hodom ima ubedljivo najveći broj osoba sa invaliditetoma, ali kod muškaraca je to slučaj u 3.6% a kod žena u 5.8% (ŽiM, 2014).

Brak i domaćinstvo

Najveći broj odraslih muškaraca (15 i više godina) živi u braku/zajednici, čak njih 57%. Među licima koja nisu nikada sklapala brak, muškarci čine 58%. Muškarci su čak 3,6 puta

¹² Muškarci su usled tradicionalne muške uloge koja insistira na "muškoj snazi" i vitalnosti, i manje skloni i da idu kod lekara, i da se bave svojim zdravljem, i da prijavljuju svoje zdravstvene probleme prilikom istraživanja.

¹³ Međutim, i žene postepeno preuzimaju ove autodestruktivne modele ponašanja, što je vidljivo upravo kod mlađe ženske populacije.

ređe udovci nego što su žene udovice, što je posledica razlika u očekivanom trajanju života. Iako je dominantni tip domaćinstava porodica sa decom, veliki i narastajući broj domaćinstava čine samačka domaćinstva, od kojih je manje od polovine, 40% onih domaćinstava u kojima muškarci žive sami. Radi se uglavnom o mlađim muškarcima, dok se kod starijih generacija znatno povećava udeo domaćinstava u kojima upravo žene žive same, što je posledica niže smrtnosti. Samačka domaćinstva u kojima žive lica mlađa od 50 godina su u čak 60% slučajeva muška samačka domaćinstva. Dakle, u samačkim domaćinstvima do 50 godina starosti pretežno žive sami muškarci, a u višim starosnim grupama, pretežno žene (ŽiM).

I pored značajnih metodoloških teškoća oko utvrđivanja i definisanja “jednoroditeljskih porodica” ili “samih roditelja” samo 21% očeva žive sami sa decom (ŽiM).

Obrazovanje

U gradskim naseljima 4% muškaraca nema završenu osnovnu školu, ali u “ostalim” naseljima, čak 17% muškaraca spada u tu kategoriju. Muškarci su manje zastupljeni među nepismenim stanovništvom od žena, što je više posledica nagomilanih razlika tokom vremena, nego aktuelne diskriminacije. Inkluzivno obrazovanje je otvorenije kao sistem za prihvatanje dečaka nego devojčica, a vrlo je verovatno i da su roditelji samih dečaka više zainteresovani za njihovo uključivanje nego što je to slučaj sa devojčicama (dve petine su devojčice, a tri petine su dečaci). Dečaci se češće usmeravaju ka radničkim zanimanjima, pa duplo više dečaka nego devojčica završava trogodišnje srednje stručne škole. Devojčice, s druge strane, češće završavaju srednje škole opšte obrazovnog profila (58% devojčica naspram 42% dečaka). Segregacija obrazovnih profila je još uvek veoma izražena. Dečaci su brojniji u

područjima kao što su: mašinstvo, elektrotehnika, geodezija, građevinarstvo, saobraćaj, šumarstvo, rudarstvo (ŽiM).

Muškarci zaostaju za ženama u upisivanju viših škola i fakulteta, kao i u diplomiranju na istima. Među upisanim studentima je, na primer, 2012. bilo 44% muškaraca, a među diplomiranim, još manje, 42%. Segregacija obrazovnih profila je veoma intenzivna i na nivou visokog obrazovanja, pri čemu su muškarci veoma malo zastupljeni na fakultetima kao što su: učiteljski fakulteti (13%), zdravstvo i socijalna zaštita (27%), umetnost i humanističke nauke (29%), društvene nauke, poslovanje i pravo (39%). S druge strane, muškarci čine većinu u tehnici i građevinarstvu (65%), prirodnim naukama, matematici, informatici (54%), poljoprivredi i veterini (54%), kao i u uslugama (51%). Muškarci još uvek brojčano dominiraju nad ženama sa titulama doktora nauka, koje su zaposlene na visokim školama i fakultetima prema polu (53%), ali je njihovo učešće manje od 50% kada je reč o nižim naučnim zvanjima (magistri i specijalisti). Vodeća institucija za priznavanje naučnog i umetničkog doprinosa, SANU, gotovo u potpunosti je muška institucija. U njoj čak 90% članova predstavljaju muškarci. U odeljenju tehničkih i društvenih nauka nema nijedne žene (ŽiM).

Aktivnost, zaposlenost i nezaposlenost

Podaci zvanične statistike pokazuju da je stopa aktivnosti žena sa visokim obrazovanjem viša od stope aktivnosti muškaraca, što znači da obrazovanje povoljnije utiče na zapošljavanje žena, nego muškaraca. Ipak, zaposlenost visokoobrazovanih je češća kod muškaraca nego kod žena (58% naspram 42%). Bračno stanje zaposlenih je, suprotno očekivanjima, faktor koji je snažnije povezan sa zapošljavanjem žena, nego muškaraca, pa zaposlenih udatih žena ima za 5% više u odnosu na zaposlene oženjene muškarce (71% naspram

66%). Ali, ovo može biti posledica u razlikama između starosnih struktura zaposlenih žena i muškaraca (ŽiM). Muškarci su mnogo više od žena spremni da preuzimaju rizik samozapošljavanja, ili se, što je takođe moguće, nalaze u strukturalno boljim pozicijama da to čine (u starosti 15-64 godina ima 29% samozaposlenih muškaraca i 14% žena) (ŽiM).

Statistika omogućuje da se donekle dobiju saznanja i o neformalnoj zaposlenosti, mada bi njih naročito trebalo uzimati sa rezervom. Tako, statistika pokazuje da su neformalno zaposleni ujedno i zastupljeniji među samozaposlenima nego među zaposlenima. Vrlo je verovatno da samozaposlenost ne samo da nije dovoljna za normalnu zaradu, već i da oni koji su već formalno “pokriveni” registrovanom firmom ujedno imaju i veću hrabrost da prijave neformalno angažovanje prilikom prikupljanja podataka.

Ako se zaposlenost muškaraca analizira prema sektoru svojine, onda se može videti da su muškarci češće od žena zaposleni u sektoru privatne svojine (54 naspram 49%), a ređe u sektoru državne svojine (43 naspram 49%). Muškarci su i češće od žena samozaposleni u sektoru industrije (16 naspram 6%), a ređe u sektoru usluga (49 naspram 31%) (ŽiM).

I žene i muškarci su najčešće neformalno zaposleni u sektoru poljoprivrede (76 i 63%), ali su muškarci mnogo češće od žena neformalno zaposleni u sektoru industrije (17 naspram 3%), dok su i jedni i drugi podjednako često neformalno zaposleni u sektoru usluga (21% žene i 20% muškarci). Čak 42% zaposlenih muškaraca je zaposleno u sektoru industrije, za razliku od 22% žena. Žene koje su zaposlene su dominantno zaposlene u sektoru usluga (76%), što nije slučaj sa muškarcima (54%) (ŽiM). Iako je više od polovine muškaraca ipak zaposleno u sektoru usluga, iz ovih podataka je jasno i da muškarci još uvek, i preko obrazovanja i preko zapošljavanja,

imaju profile zanimanja koji su vezani za industrijsku proizvodnju, i da tek “ulaze” u većem broju u sektor usluga u kome su žene već tradicionalno jako dugo zastupljne.

Poljoprivredna delatnost

Muškarci su izrazito češće zastupljeni od žena kao nosioci porodičnih gazdinastava, u 82,7%. Ovo je rezultat ne samo patrijarhalne strukture moći koja je još uvek veoma raširena u poljoprivrednim gazdinstvima, već i patrilinearnosti, što znači obrazaca nasleđivanja i seljenja koji omogućuju da muškarci ostaju na svojoj “očevini”, pri čemu i oni sami bivaju fiksirani na teritoriji i delatnosti istim patrijarhalnim obrascima.¹⁴ S druge strane, žene koje rade u poljoprivredi i na poljoprivrednim domaćinstvima imaju najčešće status “pomažućih članova”, 62.9%, ali među zaposlenima čine izrazitu manjinu u odnosu na muškarce (14.8%)(ŽiM). To znači da se vlasništvo nad poljoprivrednim gazdinstvom u najkonkretnijem smislu pretvara u “zaposlenost” muškarca, i nezaštićen položaj žene, koja je njegova supruga i koja obavlja poslove u poljoprivrednom domaćinstvu. Otežavajući uslovi koje nameće država (visoke takse i porezi) ujedno onemogućuje da se prijavi više od jednog člana domaćinstava, pa se onda u porodici, inercijom, ali i usled patrijarhalne običajnosti, za zaposlenog proglašava nosilac gazdinstva (Babović, Vuković, 2008).

Prosečne zarade

Prosečne zarade muškaraca i žena po sektorima (iz marta 2014.), pokazuju da žene primaju 94% od prosečne plate, a muškarci 106%. Najveći raspon u korist muškaraca je u oblasti

¹⁴ Na nivou svakidašnjeg života ovo se može zapaziti u nedavnoj promeni polne zastupljenosti u zanimanjima kao što su kasir/ka i službenik odnosno službenica u poštama.

zdravstva i socijalne zaštite, iznosi čak 22%, dok je u građevinarstvu prosečna zarada žena za 12% viša od zarade muškaraca. Očigledno je da ove razlike u velikoj meri odražavaju razlike u stručnosti i položajima unutar pojedinih delatnosti. Ali, muškarci najveću prednost nad ženama imaju u oblasti finansija i osiguranja, gde njihova prosečna plata iznosi čak 118%, i 29% je viša od prosečne zarade žena. U stručnim, naučnim, informacionim i tehničkim delatnostima, plate muškaraca i žena su prilično ujednačene, i razlika je samo 4%. Na to svakako utiče izrazito visoka kvalifikaciona struktura žena koje se nalaze u ovim oblastima (ŽiM).

Penzije

Žene predstavljaju više od polovine svih korisnika starosnih penzionera, ali skoro dve trećine svih korisnika invalidskih penzija čine muškarci. U obe kategorije žene primaju u proseku nižu penziju od muškaraca, i to za skoro 20% nižu starosnu, i preko 16% nižu invalidsku penziju. Ovo je posledica akumulacije posledica prethodne diskriminacije, pri čemu su žene bile i niže obrazovane i na žim društvenim položajima od muškaraca, i ostavrivala niža primanja. S druge strane, činjenica koja "radi u korist" žena je da su one zbog dužeg životnog veka u situaciji da duže od muškaraca koriste penzije, kao i da usled veće verovatnoće nadživljavanja supruga naslede njegovu, po pravilu, veću penziju. Žene koje su ostvarile pravo na starosnu penziju (bile su zaposlene) to pravo koriste u proseku dve godine duže od muškaraca. Ali, posebno je zanimljivo da žene koje su ostvarile pravo na starosnu penziju prosečno žive za dve godine kraće od muškaraca koji su ostvarili to pravo. To znači da zaposlenost žena igra negativnu ulogu u njihovom zdravstvenom statusu i dužini života (ŽiM).

Siromaštvo

Najviša stopa od rizika od siromaštva u 2012. godini je bila među mladima oba pola, i iznosila je 26,8% za žene i 27,7 % za muškarce, najniža stopa je bila za najstarije muškarce i iznosila je 15,3%. Patrijahalne privilegije u smislu veće zaposlenosti i većeg dohotka su očigledno favorizovale starije muškarce, ali ove vrste privilegija opadaju u procesu “urušavanja patrijarahata” koji je na delu, u Srbiji, kao i u većem delu razvijenog sveta. Istraživanje koje je obuhvatilo i dečji rad, pokazalo je da kod siromašnih dečaka (naročito iz romske populacije) postoji veća verovatnoća od uključivanja u radne aktivnosti koje se mogu okarakteristai kao “dečji rad”¹⁵ (MICS, 2014).

Teritorijalna pokretljivost

Zanimljiva razlika između žena i muškaraca postoji u teritorijalnoj pokretljivosti, jer su muškarci teritorijalniji od žena, odnosno oni se čak u 63% slučajeva nikada nisu selili iz mesta stalnog stanovanja. Ovaj podatak je očigledno, povezan sa visokim stepenom ruralnosti srpskog stanovništva, kao i sa visokim stepenom patrilinearnosti, i u suštini, patrijahalnosti. Ovo je, takođe, i posledica običajnog prava kod nasleđivanja, jer porodice još uvek u velikom broju slučajeva kuću i imanje ostavljaju sinovima, a ne ćerkama. S druge strane, muškarci su češće dnevni migranti od žena. Tako među muškarcima koji obavljaju zanimanje 62% obavlja dnevne migracije za razliku od samo 38% žena.

¹⁵ Da bi se nešto okarakterisalo kao “dečji rad potrebno je da budu zadovoljeni sledeći kriterijumi: 1 ili više sati za decu 5-11 godina i 14, ili više sati za decu 12-14 godina starosti (MICS,2014)

Korišćenje vremena

Muškarci i žene nisu samo različito plaćeni već imaju različite obasce provođenja vremena, i to naročito kada se porede plaćeni i neplaćeni poslovi. Muškarci u Srbiji provode manje od 7 sati na plaćenim poslovima, a žene više od sedam sati. Pored toga, muškarci mnogo manje od žena obavljaju neplaćene poslove. Najduže vremena u plaćenom poslu provode muškarci sa srednjom školom. Što su muškarci obrazovaniji oni imaju više slobodnog vremena. Žene u proseku obavljaju neplaćene poslove 4 sata duže od muškaraca, na nivou nedelje. Ali, zato, ženama ostaje manje slobodnog vremena za druge aktivnosti, dok muškarci provode po šest i po sati u slobodnim aktivnostima. Ali i jedni drugi oko polovine slobodnog vremena koriste za gledanje TV-a. Samo 40% muškaraca koji su zaposleni se bave kuvanjem i kućnim poslovima jedan sat i više dnevno, naspram čak 87% žena. Muškarci češće putuju do posla od žena, ali u proseku i jedni idrugi koriste oko jedan sat vremena na putovanje do posla. Međutim, muškarci se češće voze kolima, a žene češće koriste javni prevoz (ŽiM). To vodi i različitim uticajama koji žene i muškarci imaju na prirodnu sredinu i zagađenje.

Političke funkcije, sudstvo i bezbednost

Muškarci zauzimaju mnogo češće od žena različite važne funkcije. Srbija je, ipak, 2017. godine, prvi put dobila premijerku. Podaci iz 2014. godine pokazuju da su muškarci bili predsednici opština u 95% slučajeva, i da su bili odbornici u skupštinama opština i gradova u 71% slučajeva. Muškarci su dominantno i na pozicijama upravnika ili menadžera gazdinastava, u 84% slučajeva (ŽiM).

Verovatnoća da muškarac bude javni tužilac je 3 puta veća nego što je to u slučaju žena (74% naspram 26%). Ali, zato su

žene čak češće od muškaraca zamenice javnih tužilaca (55% žena naspram 44% muškaraca). U Ustavnom sudu Srbije 2014. godine muškarci su bili zastupljeni u 2/3 slučajeva (10 muškaraca, naspram 5 žena). Međutim, kada je reč o sudovima opšte nadležnosti, muškarci su činili jednu trećinu, a žene dve trećine sudija. U sudovima posebne nadležnosti, situacija je bila još više u korist žena, pa je čak 3/4 žena su bile sudije naspram, 1/4 muškaraca (ŽiM).

U sektoru bezbednosti je došlo do smanjivanja učešća muškaraca u periodu od 2010. do 2013. sa 73% na 66%. Slično se dogodilo i sa rukovodećim mestima, koja u 4/5 slučajeva zauzimaju muškarci (ŽiM). U Ministarstvu odbrane i Vojske Srbije muškarci predstavljaju oko 4/5 zaposlenih, kao i na rukovodećim mestima. U Ministarstvu unutrašnjih poslova, muškarci predstavljaju 2/3 zaposlenih, ali i čak 9/10 onih koji su na rukovodećim položajima (ŽiM).

Nasilje i kriminal

U 2013. godini je ukupno 3.265 muškaraca i 223 žena bilo osuđeno za vršenje dela nasilja u porodici. Dečaci čine 95% svih maloletnika kojima su izrečene kazne u 2013. godini. U 2013. čak 29.037 punoletnih muškaraca je učinilo krivična dela za koja su osuđeni, nasuprot broju od 3.204 žene. Čak 183 muškaraca je osuđeno za dela ubistva, naspram 16 žena. Za teške telesne povrede osuđeno je 741 muškaraca i 28 žena. Za silovanje je osuđeno 60 muškaraca a za nasilje u porodici 1.451 lice. Za neovlašćenu proizvodnju i promet droga osuđeno je 1.256 muškaraca i 75 žena (ŽiM).

Muškarci su češće i oni koji zauzimaju javne funkcije i visoke položaje, kao i oni koji mnogo češće vrše zloupotrebu tih položaja. Tako je 2013. godine osuđeno 291 muškaraca za zloupotrebu službenog položaja, a za primanje mita 35

muškaraca, što je ipak skoro 4 puta više nego kada je reč o ženama. I davanje mita je mnogo češće kada su u pitanju muškarci, nego žene (ŽiM).

Ako se, s druge strane pogleda statistika žrtava, muškarci su čak 4 puta češće bili žrtve ubistava od žena u 2013. godini (80 naspram 20), što je skoro duplo povećalo njihovu verovatnoću da budu ubijeni u odnosu na žene, kada se poredi sa periodom 2009. (67 ubijenih muškaraca naspram 33 ubijene žene). Muškarci su češće žrtve kada je reč o teškim i lakim telesnim povredama, razbojništvu i krađi. S druge strane, žene su mnogo češće žrtve u krivičnim delima vezanim za silovanja i obljube, kao i za trafikovanje ljudi (ŽiM).

I kod žena, a naročito kod muškaraca, došlo je do porasta učinjenih krivičnih dela. Kada se posmatra starosna struktura izvršilaca, vidi se da i kod žena i kod muškaraca ona raste do 40 godine starosti. Muškarci predstavljaju i daleko veći broj lica koja su lišena slobode, u onosu na žene, iako je u periodu od 2009. godine do 2013, došlo do smanjivanja tog broja, sa 15.088 na 13.708 (ŽiM).

2.5. Indeks rodne ravnopravnosti

U 2014. godini Srbija je postala prva zemlja van Evropske unije koja je uvela Indeks rodne ravnopravnosti EU (IRR, 2016). Indeks je razvio Evropski institut za rodnu ravnopravnost za zemlje koje su članice EU (28), u cilju podrške rodnim politikama. Prvi rezultati, 2013. godine, su pokazali da je EU samo na oko pola puta do dostizanja ravnopravnosti. U Srbiji je Indeks rodne ravnopravnosti prvi

put objavljen (2016, autorka Marija Babović)¹⁶. Indeks obuhvata šest domena: znanje, rad, novac, zdravlje, vreme i moć, kao i dva pod-domena: nasilje i unakrsne nejednakosti. Domeni su bliže određeni pod-domenima:

1. domen znanja (obrazovna dostignuća; podela; doživotno učenje)
2. domen rada (poddomeni: učešće, podela i kvalitet rada)
3. domen novca (pod-domeni: finansijski resursi, ekonomska situacija)
4. domen zdravlja (status; ponašanje; pristup)
5. domen vremena (ekonomske aktivnosti; briga o domaćinstvu ; društvene aktivnosti)
6. domen moći (politička moć; društvena moć; ekonomska moć)
7. unakrsne nejednakosti (starost; državljanstvo; invaliditet; etnička pripadnost; bračno stanje; religija; seksualna orijentacija)
8. nasilje (direktno nasilje; indirektno nasilje) (IRR, 2016:15)

Indeks rodne ravnopravnosti meri rodni jaz u različitim domenima. Zato je dobar rezultat onaj koji je približen rezultatu od 100%, koji bi podrazumevao potpuno uklonjene rodne nejednakosti. Zato je to ujedno i indikator rodne ravnopravnosti, kao i jedan od indikatora socijalne kohezije. On je zasnovan na pojednostavljenoj definiciji rodne ravnopravnosti kao “jednagog udela u imovini, jednakog dostojanstva i integriteta između žena i muškaraca”.

Indeks rodne ravnopravnosti za Srbiju je izračunat za 2014. godinu. Veličina IRR u Srbiji je 40.6%, dok za zemlje članice

¹⁶ U najvećem delu ovaj indeks za Srbiju se računa na osnovu iste vrste podataka kao što je to slučaj i sa drugim zemljama u EU, mada sledećih godina treba da dođe do daljeg usklađivanja sistema prikupljanja i obrade podataka.

EU on iznosi 52.9%. Najveći uspeh je ostvaren u domenu moći, što je u velikoj meri, ali ne isključivo, posledica uvođenja kvota za političku participaciju.¹⁷ Najveće zaostajanje je u domenu rada i novca. Srbija je i prva zemlja za koju je Indeks rodne ravnopravnosti računat i na nivou regiona, pružajući dublji uvid u regionalne razlike kada je reč o rodnoj ravnopravnosti. Regioni su: Beograd, Vojvodina, Šumadija i zapadna, istočna i južna Srbija).

Domen rada

Indeks rodne ravnopravnosti u domenu rada za Srbiju iznosi 38.2, a za EU – 61.9. Jaz je izrazito prisutan u poddomenu podele i kvaliteta rada, u čemu je Srbija više od dva puta u nepovoljnijem položaju od EU proseka. Taj pokazatelj ukazuje na još uvek veoma izraženu segregaciju zanimanja, pri čemu su žene koncentrisane u zanimanjima “brige”, ili “staranja” o drugima, a takođe, muškarci češće rade na poslovima koji imaju fleksibilno radno vreme. Pitanje fleksibilnog radnog vremena u uslovima snažno izražene nejednakosti u podeli rada u domaćinstvu, znači i da će žene, upravo zbog posvećenosti porodici, imati manje šanse na tržištu rada koje favorizuje fleksibilne radne obasce. Žene su u 22.1% slučajeva zaposlene u oblastima koje se odnose na staranje (obrazovanje, zdravstvo, socijalni rad), a muškarci u 6.0%. Žene imaju u 10.9% slučajeva varijabilno radno vreme, za razliku od 22% muškaraca.

¹⁷ Realno opadanje moći različitih institucija i partijski monopol u postavljanju kadrova je svakako jedno od valjanih objašnjenja za lakši “ulazak” žena u polje politike. Pripadnost ženskom rodu može čak predstavljati i prednost u smislu lojalnosti i nespremnosti na pobunu.

Domen novca

Domen novca uključuje: finansijske resurse (zarade i prihodi), kao i ekonomsku situaciju (siromaštvo i distribuciju prihoda). U Srbiji je u poređenju sa EU indeks u domenu novca bio 39.2, a u EU 67.8. Izrazita nejednakost je registrovana upravo u domenu prihoda, gde je Srbija ostvarila tek 26.6 % od idealnih 100% jednakosti, što znači da je pređeno manje od 1/3 puta ka jednakosti. Srbija ima drugi najniži rezultat u poređenju sa svim članicama EU. Takođe, u Beogradu su ove razlike najmanje.

Finansijski resursi se mere procenom razlika u mesečnim zaradama između muškaraca i žena, prihodom, kao i udelom populacije koja nije izložena riziku od siromaštva i distribucijom prihoda. Ovako izrazite razlike nisu vidljive na nivou individualnih zaposlenih žena i muškaraca, kada je reč o platnom jazu. Ali, u agregatnom smislu, s obzrom na izrazite razlike u zaposlenosi, razlike u finansijskim nejednakostima postaju veoma izražene. Platni jaz je tek nedavno istražen u Srbiji (Avlijaš i drugi, 2013). Istraživači su tada utvrdili da ne postoji izrazit platni jaz u javnom sektoru, ali da postoji u privatnom sektoru. Takođe, zvanična istraživanja o prihodima i siromaštvu, pokazuju da nema istaknutog jaza siromaštva između muškaraca i žena - stopa rizika od siromaštva je u 2012. iznosila 24,9% za muškarce i 24,3% za žene (Vlada Republike Srbije, 2014).

Međutim, metodološki problemi u sakupljanju mogu da daju iskrivljenu sliku. Pre svega, ovi podaci se odnose samo na prihode, a ne i na vlasništvo. A drugo, oni se odnose na domaćinstva u celini, a ne na pojedince, i time se zamagljuje raspodela moći u domaćinstvu kada je reč o finansijskim resursima (IRR, 2016:49,50). Istraživanja i u Srbiji pokazuju da je strateško donošenje odluka o rashodima domaćinstva

najčešće još uvek u rukama muškaraca (Babović, 2010, 2009), dok se određene grupe žena (žene sa sela ili žene žrtve nasilja) suočavaju sa ozbiljnim preprekama u raspolaganju finansijskim resursima (Babović, Vuković, 2008).

Domen znanja

Domen znanja se odnosi na polje obrazovanja i uključuje razlike u obrazovnim postignućima, kao i razlike u obrascima celoživotnog učenja (permanentnog obrazovanja). Indeks za Srbiju iznosi 36.1, a za EU 49.1. Srbija se nalazi u grupi zemalja koja čini trećinu od ukupnog broja država sa najnižim rezultatima (IRR, 2016:52). U domenu znanja raspon između Srbije i EU je manje izražen u odnosu na domene rad i novac, što je posledica ujedno i lošijih rezultata unutar same EU. Razlike su izražene u izboru obrazovnih profila, pri čemu su žene još uvek izrazito više zastupljene u oblasti društvenih nauka. Indeks je naročito nizak u oblasti celoživotnog učenja, koje je i kao ideja, ali i kao praksa, u Srbiji još uvek veoma retko zastupljeno. Samo 12% muškaraca starosti 15-74 godina, kao i 12.4% žena je obuhvaćeno obrazovanjem ili obučavanjem.

Domen vremena

Domen vremena se odnosi na nejednakosti u potrošnji vremena kojim su obuhvaćene ekonomske aktivnosti, aktivnosti brige o domaćinstvu i društvene aktivnosti. U poređenju sa drugim državama članicama EU Srbija je u ovom domenu rangirana nešto bolje, mada se i dalje nalazi u trećini država koje imaju najniže rezultate, slično kao i Hrvatska ili Mađarska. Indeks iznosi 31.2 a za EU, 37.6. Kada je reč o utrošku rada u domaćinstvu, Indeks je za Srbiju 47.0, a za EU 42.8. (IRR, 2016: 58). Sa stanovišta rodnih politika u EU, koje idu u pravcu postizanja balansa između rada i privatnog života, i teže potpunom uključivanju žena na tržište rada, ovo je

pokazatelj koji otkriva u kojoj meri su takve politike u realnosti prihvaćene. Ovaj domen se sastoji od dva pod-domena: brige o domaćinstvu i društvenih aktivnosti. Aktivnosti brige o domaćinstvu uključuju negu dece i aktivnosti u domaćinstvu. U društvene aktivnosti su uključeni sport, razonoda, kultura, volonterske aktivnosti i sl. Kada je reč o Srbiji, zanimljivo je da je ovo jedini domen u kome ne postoje značajnije razlike među regionima. To ukazuje na to u kojoj meri patrijarhalni obrasci organizacije domaćinstva i brige o zavisnim članovima, opstoje uprkos razlikama u razvijenosti ili plaćenosti.

Domen moći

Domen moći, javne moći u smislu zauzimanja važnih društvenih funkcija, predstavlja jednu od ključnih oblasti rodne ravnopravnosti. Nejednaka distribucija moći je u suštini uzrok rodne neravnopravnosti i u javnom i privatnom životu. Ovo je jedini domen u kojem Srbija ima bolje rezultate od EU, i to zbog indeksa ekonomske moći. Indeks u celini za Srbiju iznosi 43.0, a za EU 39.7. Indeks političke moći za Srbiju iznosi 43.0, za EU – 49.8, a ekonomske moći za Srbiju 43.1 a za EU 31.7 (IRR, 2016:64). Dobra rangiranost Srbije može se protumačiti pre svega povoljnim efektima uvođenja zakonskih kvota, kada je reč o zastupljenosti žena u zakonodavnim telima (Republička i pokrajinska supština). Ipak, s druge strane, muškarci su u čak 85% slučajeva članovi odbora u najvećim kompanijama, i u 70% slučajeva su članovi Narodne banke. (Izvor: IRR, 2016:67)

Domen zdravlja

U domenu zdravlja je sam IRR najviši u Srbiji i u EU, što znači, ujedno, da je u ovoj oblasti i najmanja razlika u tretmanu muškaraca i žena. Pod-domeni zdravlja su status (meren sopstvenom percepcijom zdravlja, očekivanim trajanjem

života, i brojem godina zdravog života), kao i pristup (meren neispunjenim medicinskim i stomatološkim uslugama). Za Srbiju je ukupni rezultat za zdravlje bio 82.9, a za EU - 90.0. U oblasti pod-domena, za zdravstveni status 81.1, a za EU 86.4. A za pristup zdravstvenoj zaštiti iznosio je 84.9 za Srbiju i 93.8 za EU. (IRR, 2016:71).

Međutim, zanimljivo je da iako je jaz između Srbije i EU mali, Srbija se i ovde nalazi među četiri države sa najnižim rezultatima (bolja je samo u poređenju sa bivših socijalističkih zemaljama, na Baltiku). Može se pretpostaviti da je povoljan položaj Srbije pre svega posledica povoljnog socijalističkog nasleđa, ali i da on ne održava različite negativne trendove koje su zahvatili zdravstvo tokom “tranzicije”. Muškarci češće od žena svoje zdravlje ocenjuju kao dobro ili veoma dobro (81.6% naspram 53.4%, 16 i plus godina starosti) (IRR, 2016:73).

Domen unakrsnih nejednakosti

Domen unakrsnih nejednakosti je još uvek u razvoju, u smislu definisanja odgovarajućih mernih instrumenata, i odnosi se na teorijski koncept “intersekcionalnosti”, odnosno ukrštanje različitih društvenih i bioloških karakteristika pojedinaca sa njihovim polom/rodom. Polazna pretpostavka je da su žene i muškarci dve veoma izdiferencirane grupe, i da je važno videti na koji način akumuliranje određenih individualnih karakteristika doprinosi društvenoj vulnerabilnosti, povećanom riziku od isključivanja ili čak povećanoj izloženosti nasilju.

U Srbiji je još od 2010. godine prisutna svest o značaju unošenja multiplih nejednakosti u nacionalna dokumenta koja

se bave rodnom nejednakošću¹⁸. Međutim, postoje različiti metodološki problemi koje otvara ovo polje, uključujući problem tretmana osoba koje ne pripadaju binarnoj podeli na rodove, odn. trans-gender osoba. Međutim, sličian problem postoji i sa drugim kategorijama. Unakrsnost dodatno usložnjava problem, jer eksponencijlano povećava mogućnosti ukrštanja, što sve vodi dodatnom komplikovanju statističkog praćenja i merenja.

Evropski institut je odlučio da u skladu sa različitim EU dokumentima koji se odnose na socijalno isključivanje, ipak fokus stavi na zaposlenost, kao fokus za unakrsne nejednakosti. Na makro nivou, zaposlenost je povezana sa razvojem, a na individualnom nivou je ona osnovni metod društvene integracije. Ipak, kako primećuje Marija Babović, ovaj fokus sadrži opasnost od zanemarivanja onih oblika isključenosti koji se ne mogu rešiti uključivanjem na tržište rada (IRR, 2016). Ilustrativne grupe stanovništva su definisane u odnosu na starost, državljanstvo, invaliditet, etničku pripadnost, religiju, seksualnu orijentaciju i društvenu klasu. Radna grupa za indeks rodne ravnopravnosti u Srbiji još nije donela odluku da li bira i predstavlja indeks za određene ilustrativne grupe.

I Nacionalna strategija za RR 2016-2020 nastavlja sa uključivanjem dimenzije intersekcionalnosti, odnosno multiplih nejedankosti, i instistira posebno na poboljšanju položaja žena iz ruralne populacije, kao i drugih ranjivih grupa: Romkinja, žena starijih od 60 godina, trudnica i žena sa malom decom, žena različite seksualne orijentacije, žena žrtava porodičnog nasilja, žena sa invaliditetom, samohranih majki, žena iz nacionalnih manjina, žena bez zaposlenja i radnih

¹⁸ Na prvom nacionalnom planu akcija u Srbiji, radile su kao vodeće ekspertkinje: Marina Blagojević, Nevena Petrušić i Marijana Pajvančić. Tada je unet čitav niz grupa koje su bile primer multiple diskriminacije, ili isključivanja.

veština. Ovakvo uslozljavanje i uvođenje novih grupa, kao i njihovo moguće dodatno povezivanje i ukrštanje, otvara čitav niz novih metodoloških, pa i tehničkih problema vezanih za statističko praćenje. Sa stanovišta kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta otvara se i pitanje vidljivosti muškaraca, njihove interseksionalnosti i njihovog adekvatnog statističkog praćenja.

Domen nasilja

Cilj svih politika koje se odnose na nasilje nad ženama (odnosno protiv žena) je eliminacija nasilja, tj. politika nulte tolerancije (“zero tolerance”). Pristup nasilju u IRR nije usmeren na raspon u nasilju koje trpe žene u odnosu na onaj koji trpe muškarci, već na sam nivo nasilja nad ženama. EIGE ovakva svoja stanovišta gradi na izabranim teorijskim pristupima (Nusbawm, Robeyns, Baker i drugi). Indeks RR u domenu nasilja se definiše pomoću dva pod-domena: direktnog nasilja i indirektnog nasilja. Direktno nasilje uključuje sve oblike “fizičkog, seksualnog i psihološkog zlostavljanja ili patnje koju trpi pojedinac, uključujući i pretnje, prinudu ili svojevoljno lišavanje slobode, bez obzira na to da li se dešava u privatnom ili javnom životu, a indirektno nasilje podrazumeva štetne stavove i stereotype” (EIGE, 2013a:32). Pošto Srbija nije učestvovala u anketi koja je sprovedena na nivou EU 2012 (FRA anketa), podaci za Srbiju ne postoje, ali se planira njeno učešće u sledećem krugu. To bi značilo da će podaci za domen nasilja biti prisutni 2018. godine. U Srbiji, kako to zapaža Babović, u ovom trenutku postoje problemi

praćenja nasilja nad ženama, usled nedostatka standardizovane metodologije na nacionalnom nivou.¹⁹

Neka istraživanja koja su rađena u Srbiji pokazuju različite nivoe nasilja. Prema istraživanju u Vojvodini, svaka druga žena je iskusila neki oblik psihološkog nasilja, a svaka treća je bila žrtva fizičkog nasilja, dok je više od 1/4 trpelo pretnje nasiljem, oko 1/10 seksualno nasilje, a oko 1/5 je pretrpelo seksualno uznemiravanje (Nikolić Ristanović, 2010:26). Prema istraživanju o rasprostranjenosti trajnog porodičnog nasilja nad ženama u centralnoj Srbiji, 2010. godine, samo 45.8% žena nisu iskusile nasilje, naspram 54.2% koje jesu. Najčešći oblik nasilja je psihološko, zatim slede fizičko i ekonomsko, a potom seksualno nasilje. Jedna trećina žena je iskusila određenu kombinaciju različitih oblika nasilja. Suprug, odnosno partner je najzastupljeniji počinitelj nasilja, a najozbiljnije oblike fizičkog nasilja nad ženama gotovo isključivo čine muškarci (96%) i 80.8% supružnici ili partneri (Babović, Ginić, Vuković, 2010). U Srbiji femicid dobija zastrašujuće razmere. Na osnovu medijskog izveštavanja o najozbiljnijim oblicima nasilja nad ženama – femicidu, tokom 2014. godine je bilo 27 slučajeva rodnih ubistava žena i devojaka, dok je u prvih 11 meseci 2015. godine bilo 32 slučaja femicida (IRR, 2016: 80).

¹⁹ Istraživanja o nasilju nad ženama obuhvataju sledeća: Viktimološko društvo Srbije, 2001, na uzorku od 700 žena, 2003. anketa na 1456 žena iz Beograda (SZO i Autonomni ženski centar), u AP Vojvodini anketa 2010. godine (Viktimološko društvo Srbije).

2.6. Zaključne napomene

Iako podaci zvanične statistike, koji se dobijaju na osnovu popisa i redovnog izveštavanja različitih institucija, predstavljaju neophodan okvir za razumevanje rodnih odnosa u jednom društvu, uključujući i karaktersitike muške populacije, oni svakako nisu dovoljni. Zvanična statistika sve više uključuje podatke koje dobija iz različitih međunarodnih anketa koje se sprovode i u Srbiji, i na taj način omogućuje “osvajanje” novih područja, kao što je npr. upotreba vremena. Razvoj rodno osetljive statistike u Srbiji pokazuje značajan napredak. Međutim, metodologija koja se primenjuje u različitim istraživanjima i prikupljanju podataka ni u kom slučaju nije “neutralna” već je opterećena različitim pretpostavkama i vrednosnim stavovima. Zalaganje za bolje razumevanje položaja žena dovelo je vremenom do zanemarivanja eksplicitnog bavljenja muškarcima, kao što je to, npr. slučaj sa kontracepcijom. S druge strane, još uvek se podaci često ne prikazuju ukršteni po polu, čak i kada su prikupljeni, jer je rašireno mišljenje da pol nije dovoljno bitan. Tako, na primer, ne postoje lako dostupni podaci o pohađanju predškolskih ustanova po polu (MICS, istraživanje), ili o fizičkim kaznama nad decom (MICS istraživanje). U različitim međunarodnim institucijama na nivou EU i UN postoji “gender fatigue”, pa dolazi do čitave jedne nove generacije eksperata i zaposlenih koji gotovo da podrazumevaju da rod nije više bitan,

osim u slučajevima nasilja²⁰ ili u društvima relativno visoke nerazvijenosti.

Ono što se, međutim, događa kad je reč o rodnim nejednakostima, to je da se one, istorijski posmatrano, premeštaju sa jednog područja na drugo. To što su mlađe generacije žena čak često više obrazovane od mladih muškaraca ne znači da je ravnopravnost postignuta, već da je polje neravnopravnosti preseljeno na neko drugo područje. Napredak je nesumnjiv, kada se posmatraju statistički podaci, ali on dolazi ne samo uz oscilacije, već i uz različite inovacije koje se odnose na stvaranje novih nejednakosti. Dobar primer bi bila bezbednost na javnim mestima. Iako su u vreme socijalizma ženski resursi bili jako intenzivno korišćeni i u privatnoj i u javnoj sferi, i žene bile jako opterećene “dvostrukim bremenom”, koji je počivao na patrijarahnom porodičnom ustrojstvu, činjenica je da su žene bile bezbednije u javnom prostoru koji je imao daleko manje stope kriminala nego što je to danas slučaj. Opšta kriminalizacija društva ugrožava one koje su fizički slabije, daleko više danas nego što je to nekada bio slučaj. Sistem dobitaka i gubitaka se neprestano menja, i on nije jednostavno pravolinijski i jednodimenzionalan. To, onda, komplikuje i sistem praćenja, merenja, pa i stvaranja kompozitnih pokazatelja, kao što je npr. IRR.

Drugim rečima, već i na nivou elementarne statistike može se videti da se dobitak na jednoj strani ne retko plaća gubitkom

²⁰ Ali, ne i nasilja nad muškarcima. Na primer, u nedavnom ekspertskom iskustvu u radu sa UNDP u BiH (2015) imala sam prilike da se uverim u nevoljnost zaposlenih u UNHCR da se bave silovanjem koje su pretrpeli muškarci tokom rata u BiH. Opravdanje za to je bilo formulisano kao teškoća proizašla iz činjenice da muškarci-žrtve nemaju svoje NVO-e da ih zastupaju i da žrtve ne žele da se pojave u javnosti jer postoje tabui. Takođe, istraživanja koje je sprovodio UNICEF u BiH nisu uzimala u obzir rod čak i kada su za to postojala više nego očigledni teorijski razlozi.

na drugoj strani, iako se radi o spirali napretka. Već samo pomeranje u očekivanjima ravnopravnosti, jednakog tretmana, zaštite, poštovanja dostojanstva ličnosti bezbednosti i sl. dovodi do pomeranja. Ipak, daleko od toga da su ovi procesi jednostavni i bez ambivalencija i kontradikcija. Zato je potrebno stalno iznova ispitivati šta zapravo predstavlja sadržaj nejednakosti i neravnopravnosti u novim uslovima i kako je to najbolje meriti. Postojeća tendencija da male zemlje kao što je Srbija dobiju gotov paket metodoloških instrumenata za merenje nejednakiosti i neravnopravnosti predstavlja i prednost i izazov. Prednost, jer omogućuje komparaciju sa drugim zemljama, ali izazov jer zahteva uvek adekvatnu dubinsku, ne površnu, kontekstualizaciju koja, pre svega, treba da sledi iz određenog teorijskog polazišta. Izveštaj koji je Srbija podnela predstavlja dobar primer kontekstualizacije. Ali, mnogi od izazova koji su već pomenuti i dalje ostaju i oni će se razrešavati verovatno na međunarodnom nivou i standardizacijom, na koji Srbija i njena naučna zajednica neće imati previše uticaja.

III DEO

MUŠKARCI I SVAKODNEVNI ŽIVOT

3.1. Uvodne napomene

Za razumevanje karakteristika rodnog režima, pa i hegemonog maskuliniteta, svakodnevica ima ključni značaj. Ona se odvija na mikro nivou, na nivou individua, porodica, susedstava, lokalnih zajednica, ali ona je oformljena kao obrazac koji reflektuje kolektivnu racionalnost u jednom konkretnom istorijskom i teritorijalnom kontekstu. Ona se sastoji od svakodnevnih praksi i diskursa koji su najčešće ciklični, dnevni, i koji istovremeno i reprodukuju makro sistem i na izvestan način ga prevazilaze. U kontekstu poluperiferije svakodnevica postaje prava mera posmatranja društvenih promena tokom “tranzicije”, upravo zato što su različiti drugi pokazatelji “napretka” problematični, tako da je bavljenje svakodnevicom neophodno za razvoj kritičke teorije, pa i kritičke teorije muškaraca i maskuliniteta.

Koncept svakidašnjeg života je prvobitno bio razvijen u marksistički orijentisanoj filozofiji (Lefebvr, 1988; Heler, 1978), a u srpskoj sociologiji je prisutan već od kraja 80-ih, pa sve do danas (Blagojević, 1989; Milić, 1993; Bolčić 1995; Blagojević, 1997; Spasić, Golubović, Spasić, Pavićević, 2003; Spasić, 2006; Gavrilović, Cvetičanin, Spasić, 2012). Osnovni razlog njegovog opstajanja i razvijanja leži u činjenici da se “sistemskim objašnjenjima” nisu mogle ni dovoljno ni adekvatno objasniti promene koje su u “tranziciji” obuhvatile

društvene aktere na mikro nivou. Takođe, od samog početka ovaj koncept je u našoj sociologiji bio povezan sa feminističkim pristupom (Spasić, 2003; Vujadinović, 2012).

“Kvalitet života” koji je ispitivan u istraživanjima svakodnevice, ima i objektivnu, tj. merljivu stranu, ali i subjektivnu stranu, koja je podložna veoma velikim oscilacijama u zavisnosti od kulturalnih, psiholoških, situacionih faktora. Zdravorazumsko mišljenje, koje se uspostavlja kao jedna vrsta kolektivne racionalizacije o tome šta je poželjno i moguće na nivou svakidašnjeg života, u velikoj meri određuje stav koji svaka pojedinca i svaki pojedinac imaju o sopstvenom životu. Česti nesporazumi između planera društvenog razvoja, pa i onih koji se zalažu za rodne politike, i tzv. običnih ljudi, proizilaze upravo otud što sistem racionalizacija na nivou svakidašnjeg života i diskursa koji se s tim u vezi uspostavljaju nije onaj koji se očekuje od “žrtava”, “marginalnih” ili “nejednakih”. Drugim rečima, “obični ljudi” unose smisao i opravdavanje u različite prakse koje su već uspostavljene i sebe često ne doživljavaju kao aktere promena. To, na primer, dobro pokazuje odnos prema državi, od koje se, s jedne strane očekuje da “sve reši”, a s druge se ona negativno ocenjuje, dok se uopšte ne sagledava građanska odgovornost (Gavrilović, Cvetičanin, Spasić, 2012).

Sa stanovišta individualnih života, analiza gubitaka i dobitaka može biti veoma različita u odnosu na onu koja na nivou društva u celini. Ipak, razumevanje ravni svakidašnjeg života i njenog funkcionisanja, zajedno sa sistemom racionalizacija i diskurzivnih konstelacija koji se na tom nivou uspostavlja, neophodan je uslov za adekvatne strategije koje planeri društvenog razvoja treba da primenjuju da bi bili uspešni u svojim makro projektima, uključujući i projekat rodne ravnopravnosti.

Ovde su izneti rezultati i kvantitativne i kvalitativne analize iz Rodnog barometra (Blagojević, 2006; Blagojević Hjuson, 2013) ali i neki nalazi vezani za promenu koja se odigrala između dva istraživanja i koja ukazuje na trendove. U Rodnom barometru su ispitivani različiti elementi svakidašnjeg života: ekonomska osnova na kojoj se svakodnevni život odvija, način na koji se on organizuje u okviru porodice i domaćinstva, kao i institucionalno okruženje koje iz perspektive svakidašnjeg života utiče na tu organizaciju. Posebno su ispitivane rodne dimenzije praksi i običajnosti na nivou svakidašnjeg života, kao i stavovi i diskursi koji su s tim praksama u vezi. Pošlo se od pretpostavke da se rodne razlike i sličnosti ispoljavaju pre svega u sferi svakidašnjeg života, odnosno da one strukturiraju svakodnevicu žena i muškaraca na specifičan način. Takođe, posebna pažnja je bila posvećena transformacionom potencijalu unutar svakodnevice, preko promene rodnih odnosa. U tom smislu, ispitivane su i karakteristike hegemonog maskuliniteta, ali i njegove unutrašnje protivrečnosti, nelagode i mogućnost promene.

Istraživanja u regionu su već pokazala da dolazi do izvesne bifurkacije dominantnog rodnog režima (Blagojević, 1997, 2008; Milić i Tomanović, 2009; Milić, 2010; Bobić, 2010). “Dobitnici i dobitnice tranzicije“ (visokoobrazovani, urbani, mlađi, prilagodljiviji, tehnološki pismeniji) više inkliniraju savremenom modelu rodnih odnosa, koji podrazumeva veći stepen egalitarnosti, veću fleksibilnost rodnih uloga i eksperimentisanje sa različitim seksualnim i porodičnim odnosima, pa i identitetima. S druge strane, “gubitnici i gubitnice“ se okreću, nužno, “ekonomiji preživljavanja“, koja pojačava retradiocionalizaciji, repatrijarhalizaciji (više na ideološkom nivou i na nivou stavova nego u praksi); konzervaciji resursa, “ukotvljavanju“ u lokalne i rodbinske veze. I jedni i drugi preispituju dominantni model rodnih

uloga, ali je kod “dobitnika“ to preispitivanje više zasnovano na ideološkom kodu “modernosti“ i “evropejstva“, dok je kod “gubitnika“ tvrda patrijarhalna ideologija često samo pokriće za duboko uzdrmane muške rodne identitete, odnosno za “krizu maskuliniteta“ (Blagojević, 1997; Somach, 2011).

3.2. Posao i karijera

Kao što to pokazuju i statistički podaci, i istraživanje RB2012 je utvrdilo da muškarci, i pored visoke nezaposlenosti, imaju još uvek značajno veće šanse dostizanja ekonomske nezavisnosti od žena.²¹ . Muškarci iz uzorka su češće studenti, češće zaposleni u privatnoj firmi, češće vlasnici ili suvlasnici privatne firme, češće poljoprivrednici (koji plaćaju zdravstveno i penziono osiguranje), češće pomažući članovi (koji ne plaćaju zdravstveno i penziono osiguranje), češće samostalni ili zaposleni u neformalnoj ekonomiji i češće obavljaju slobodne profesije. Radno najangažovaniji su muškarci starosti 30-39 godina. U toj generaciji je zaposleno čak 4/5 muškaraca.

Muškarci i žene na različite načine dolaze do posla. Muškarci podjednako često posao dobijaju preko prijatelja i preko konkursa, a žene najčešće preko prijatelja, a tek potom preko konkursa. Muškarci se češće samozapošljavaju, a češće i koriste korupciju, dok žene češće koriste stranačku pripadnost za zapošljavanje. Ono što je svakako najdramatičniji podatak jeste da samo 30% i jednih i drugih posao dobija preko konkursa. Posmatrano po starosti, najmlađi muškarci posao najčešće dobijaju preko prijatelja, oni iz srednje generacije preko konkursa, a najstariji opet preko prijatelja. Iz ovoga se vidi postepeno urušavanje institucije konkursa, koji je *de facto*

²¹ RB je rađen na reprezentativnom uzorku za Srbiju koji je obuhvati žene i muškarce 20-50 godina starosti.

imao zaštitničku ulogu upravo za one grupe, uključujući i žene, koje imaju nepovoljniji društveni status. Drugim rečima, upravo su za žene važne institucija konkursa i meritokratija.

Čak 39% muškaraca i 25% žena koji su izjavili da su nezaposleni zarađuju za život na neki način. Oni koji zarađuju najčešće obavljaju samo jedan plaćeni posao. Čak 80% muškaraca koji zarađuju obavljaju jedan posao. Takođe, rašireno je i pružanje usluga drugima, što čini 15% muškaraca i 12% žena. Čini se, međutim, da je ovaj podatak nedovoljno pouzdan jer ljudi izbegavaju da odgovore na ovakva pitanja, bez obzira na zagarantovanu anonimnost. Različita situacija žena i muškaraca na tržištu rada odražava se i na njihovo različito učešće u porodičnom budžetu. Muškarci češće obezbeđuju veći deo porodičnog budžeta.

Urušavanje ekonomije je dovelo do jačanja naturalne privrede kao normalnog dela procesa raz-razvoja. Dobar pokazatelj za to, sasvim u skladu sa dezindustrializacijom, gubljenjem adekvatnih izvora prihoda, te razvijenom agrarnom tradicijom na sitnim posedima, jeste proizvodnja hrane za vlastito domaćinstvo. U uzorku čak 30% muškaraca i 34% žena obavljaju poslove vezane za proizvodnju hrane za vlastitu upotrebu. Muškarci koji su neobrazovani (ne/završena osnovna škola) bave se proizvodnjom hrane za vlastitu upotrebu u 53% slučajeva, a oni koji žive na selu u 46%. Iz ovih podataka je sasvim jasno šta omogućuje preživljavanje najsiromašnijim slojevima stanovništva. Samo 27% muškaraca s najnižim obrazovanjem proizvodi hranu za prodaju.

Muškarci su više skloni iseljavanju od žena. U odnosu na 2006. godinu došlo je do povećanja sklonosti ka iseljavanju kod muškaraca (sa 45% na 51%), dok je kod žena ona ostala na istom nivou (42%). Ovo bi se moglo protumačiti time što su muškarci, bez obzira na viši nivo zaposlenosti, više "pritisnuti"

očekivanjima o svojoj ekonomskoj ulozi u porodici (“izdržavaoci”). Najskloniji iseljavanju su muškarci sa titulom koji bi se iselili u 55% slučajeva, za razliku od 40% žena s titulom. To znači da će “odliv mozgova” uglavnom više obuhvatiti muškarce. Ali i više od polovine neobrazovanih muškaraca, kao i onih sa srednjom školom pokazuju želju da se iseli iz zemlje. Posmatrano po starosti, čak 66% najmlađih muškaraca bi se iselilo, kao i 57% najmlađih žena.

Muškarci pokazuju značajno veću spremnost za otvaranje privatnog biznisa od žena (47% naspram 39%). Posmatrano po starosti, čak 65% muškaraca 20-30 godina starosti bi pokušalo da otvori privatni biznis ako bi imali mogućnost.

Čak 87% muškaraca naspram 58% žena poseduju vozačku dozvolu. Znanje stranih jezika je, takođe, raširenije među muškarcima nego među ženama. Muškarci u 46 % slučajeva (naspram 38% kod žena) obavljaju posao koji odgovara njihovim kvalifikacijama. (46% m naspram 38% ž). Međutim, u poređenju sa 2006.godinom, 2012. postoji smanjeno učešće onih koji obavljaju posao u skladu sa svojim kvalifikacijama, i među muškarcima i među ženama. To ukazuje na haotičnost tržišta radne snage, ali i na problematičnost obrazovanja (kvalitet diploma), kao i na proces deprofesionalizacije radne snage kao sastavni deo procesa raz-razvoja na poluperiferiji. Takođe, ovaj proces je u skladu sa drugim procesima smanjivanja rodni razlika, ali u kontekstu sveobuhvatnog pogoršanja situacije, odnosno raz-razvoja. Drugim rečima, smanjivanje rodni razlika u ovom kontekstu se ne može vrednovati pozitivno jer se postiže na nižem, a ne na višem nivou. Samo 26% muškaraca u starosti 20-29 godina obavlja posao u skladu sa svojim kvalifikacijama. Samo 23% muškaraca smatra da su dovoljno plaćeni za posao koji obavljaju, ali zadovoljstvo raste sa obrazovanjem.

Muškarci češće menjaju poslove od žena, i samo jedna petina muškaraca radi na poslu na kome se i zaposlila. Posao je jednom ili dva puta promenilo 37.2% muškaraca, a 3 i 4 puta, 16.6%. Svaki deseti muškarac starosti 20-50 godina je posao promenio 5 i više puta.

I muškarci i žene podjednako vrednuju sigurnost i plaćenost posla. Međutim, među muškarcima $\frac{1}{4}$ više vrednuje paćenost od stalnosti, a $\frac{1}{5}$ sigurnost od plaćenosti. Muškarci su u potpunosti zadovoljni poslom u samo 7% slučajeva, a “rade zato što moraju” u 29%. slučajeva. Najveći broj, oko $\frac{4}{5}$ i žena i muškaraca radi iz istih pobuda: da bi “bili ekonomski samostalni”, i “da bi preživeli”.

Među muškarcima i ženama su eliminisane razlike i kada je reč o uživanju u poslu i o značaju karijere. I jedni i drugi bi ostavili posao kada bi imali dovoljno novca u podjednakom broju slučajeva (43% ž i 42% m.). U izvesnoj meri, posao je za muškarce izvor većih problema, mada ne u značajnoj meri (češće su pod stresom zbog posla, češće imaju probleme sa pretpostavljenima i češće im je posao izvor nezadovoljstva). Jednom rečju, žene i muškarci starosti 20-50 godina imaju gotovo identičan odnos prema poslu, značaju posla, profesionalnoj karijeri i problemima vezanim za posao.

Podaci o odnosu prema poslu su svakako u najužoj vezi sa odnosom prema porodici. Naime, od svih koji su odgovorili na pitanje koliko im je porodica važna u odnosu na posao, samo 4% muškaraca i 2% žena smatraju da im je posao važniji. Velika većina i jednih i drugih smatraju porodicu važnijom od posla, i to žene češće od muškaraca (64% ž naspram 59% m). Da su podjednako važni smatra 32% muškaraca i 34% žena. Ipak, porodična orijentacija dominira i kod jednih i kod drugih.

Posao i zaposlenost nisu samo izvor prihoda već i izvor zadovoljstva, izvor identiteta, osećanja ispunjenosti i svrsishodnosti. Ako se posmatraju samo ispitanici koji su uopšte bili zaposleni, a kojih je više među muškarcima nego među ženama, videće se da i u ovom pogledu razlike nisu izražene. Dok 46% muškaraca svoju karijeru ocenjuje kao stagnantnu, to čini 50% žena. Muškarci nešto češće od žena smatraju da su mogli da napreduju (39% muškaraca naspram 35% žena). Ali, muškarci češće smatraju i da su nazadovali (16% naspram 15%). U suštini, ovi podaci pokazuju da i muškarci i žene imaju ograničene mogućnosti za napredovanje, iako se radi o ispitanicima u najaktivnijem životnom dobu (20-50 godina starosti). Napredovanje u poslu je u velikoj meri uslovljeno obrazovnim nivoom, ali kod muškaraca više nego kod žena. Na primer, muškarci s titulom svoju karijeru ocenjuju kao napredovanje u 72% slučajeva, za razliku od 41% žena. Dakle, među muškarcima obrazovanje ima izraženiju promotivnu ulogu nego među ženama.

Izrazito velike razlike, kao što su pokazali i statistički podaci, odnose se na potrošnju vremena. Žene u celini više rade od muškaraca, ali provode skoro jedan sat dnevno manje od njih u obavljanju plaćenog posla (4 sata žene i 5 sati muškarci). Muškarci provode i dva puta više vremena u neformalnim, ali plaćenim aktivnostima u odnosu na žene. Oni, s druge strane upola manje vremena provode u gajenju dece, ili preko četiri puta manje u obavljanju kućnih poslova, i skoro tri puta manje u negovanju bolesnih. Drugim rečima, kada se saberu sve aktivnosti koje žene i muškarci obavljaju, a koje se mogu okarakterisati kao "rad" (uključujući i gajenje dece), žene rade više od muškaraca (8,76 naspram 7,47 sati dnevno tokom radne nedelje).

Ove razlike u obavljanju plaćenog rada utiču i na razlike u prihodima i mogućnosti napredovanja na poslu. One se

preslikavaju i na druge ekonomske indikatore društvenog položaja, ali nisu samo one uzrok ekonomskih rodni nejednakosti. Posebno je važno naglasiti da u dominantnom statističkom prikazivanju razlika u položaju muškaraca i žena najčešće izostaje aspekt koji se odnosi na vlasništvo, osim kada su u pitanju poljoprivredna gazdinstva. Međutim, pitanje vlasništva može biti čak i važnije od pitanja zaposlenosti, pa i redovnih prihoda, pogotovo u ekonomiji u kojoj je rad veoma nisko plaćen i koja sve više počiva na rentijerstvu. Osim toga, razlike u vlasništvu, posebno nad nekretninama, odražavaju dugotrajne obrasce “muških privilegija” akumuliranih u običajnim normama, čak i kada su ukinute u pravnim normama.

U Srbiji su muškarci stari 20-50 godina vlasnici automobila u 57% slučajeva, i to skoro tri puta češće od žena. Oni su vlasnici imanja skoro tri puta češće od žena, vlasnici kuća dva puta češće od žena, a vlasnici stanova 1.7 puta češće od žena. Pri tom, može se pretpostaviti da bi ove razlike bile još izraženije da je u pitanju celokupna populacija (a ne samo ona obuhvaćena uzorkom), uključujući i osobe preko 50 godina starosti. Muškarci sa visokim obrazovanjem su vlasnici stanova u 36% slučajeva, a muškarci sa titulama u 46% slučajeva. Kod vlasništva nad kućama je obrnuto. Najneobrazovaniji muškarci su vlasnici kuća u 41% slučajeva. Međutim, i pored ovog nepovoljnog stanja, može se videti da raste suvlasništvo nad nekretninama, između žena i muškaraca, što ukazuje na postepeno menjanje obrazaca, ali i na gubljenje patrijarhalnih privilegija.

Još jedan izraz ekonomskih nejednakosti između muškaraca i žena ogleda se u njihovom raspolaganju ušteđevinom, odnosno u mogućnosti podizanja kredita. Muškarci češće od žena imaju ušteđevinu na svoje ime, i oni češće podižu kredit na svoje ime. Posmatrano po obrazovanju,

muškarci koji su najobrazovaniji imaju i ušteđevinu i kredit na svoj ime čak u 46% slučajeva. Na drugom polu se nalaze najneobrazovanije žene, koje imaju ušteđevinu u 6% slučajeva i kredit u 10% slučajeva. Naravno, u poređenju sa obrazovanim ženama, obrazovani muškarci nemaju toliku prednost. Tako, 30% žena s titulom ima ušteđevinu, a 20% kredit. Međutim, sudeći i po ovim indikatorima, čak i kada je reč o ženama i muškarcima istog obrazovnog nivoa, žene imaju znatno manju ekonomsku moć.

3.3. Brak i/ili partnerstvo

Privatna, porodična sfera se u velikoj meri konstituiše u odnosu prema javnoj sferi, i obrnuto. Zato i razlike u položaju na tržištu rada, u oblasti rada, zarada, imovine, klasnog položaja domaćinstva, učešća u porodičnom budžetu i sl. na neki način duboko korespondiraju s podelom odgovornosti u privatnoj sferi, u partnerskom odnosu i roditeljstvu.

Podaci vezani za pitanje “Ko u porodici obavlja različite aktivnosti?” pokazuju dve bitne stvari: prvo, da su odgovori ispitivanih muškaraca i žena u procenjivanju podele odgovornosti i poslova mnogo više slični nego što su različiti, što znači da reflektuju objektivnu sliku rodne podele, i drugo, da je učestalost odgovora “zajedno“ daleko najveća.

Ko u porodici...?

	Muž/ otac		Žena/ majka		Zajedno	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Inicijativa nakon svađe	14.9	11.3	25.4	29.9	40.1	41.4
ko donosi najvažnije odluke	32.9	25.4	8.6	20.8	45.0	45.0
ko obezbeđuje prihode	32.1	24.3	6.3	16.1	47.4	49.9
ko je autoritet za decu	26.0	21.6	14.1	22.7	35.4	35.1
ko održava rođачke veze	11.2	5.8	23.7	32.2	50.3	51.3
ko održava prijateljske veze	15.1	5.8	15.1	29.9	55.0	55.3
Ko je više doprineo rešavanju stambenog problema	40.1	34.8	8.6	15.9	30.7	32.0
Ko se više žrtvuje za decu	7.8	3.3	31.7	39.6	37.0	38.8
Čiji posao je važniji	39.3	34.4	10.2	17.7	34.2	35.7
Ko se brine o starim i bolesnim članovima porodice	5.1	2.9	11.0	17.3	25.0	22.9
Ko u vašoj porodici odlučuje o svakodnevnom trošenju novca	12.7	5.4	37.0	43.7	39.7	42.3
Ko u vašoj porodici odlučuje o većim ulaganjima	23.3	17.1	9.6	17.7	56.0	56.3

Posmatrano po pojedinačnim odgovorima, ako se ignorišu odgovori “zajedno” da bi se bolje sagledala rodna podela obaveza i odgovornosti, videće se da žene češće iniciraju izmirenje, održavaju rođачke i prijateljske veze, mnogo više se “žrtvuju za decu”, češće brinu o starim i iznemoglim članovima porodice i češće odlučuju o svakodnevnom trošenju novca. Muškarci, s druge strane, češće obezbeđuju prihode i rešavaju stambeno pitanje, dok su njihove tradicionalne uloge autoriteta i onog koji donosi najvažnije finansijske odluke poljuljane.

U odnosu na 2006. godinu vide se pomeranja u smislu povećanja učestalosti odgovora “zajedno”, uz istovremeno smanjivanje učešća muškaraca u svim aktivnostima koje su ranije bile vezane za hegemonu mušku rodnu ulogu. Može se zaključiti da dolazi do bitne promene u privatnoj sferi, u smislu jačanja podele i razmene, uz dekonstrukciju klasičnog muškog “autoriteta”. Osim zarađivanja, koje je i samo najčešće rezultat zajedničke odgovornosti, u privatnoj sferi nema polja u kom je muškarac suveren. Sve ovo ukazuje na dalje širenje uslova koji

poduju jačanju obrasca “samo/žrtvujućeg mikro-matrijarhata” (SŽMM). Ali je i sasvim moguće da žene svoje ojačane pozicije u privatnoj sferi koriste da “uvuku muškarce” u ravnomernu podelu obaveza i odgovornosti. To bi značilo da samo/žrtvujući mikro-matrijarhat stvara uslove za sopstveno prevazilaženje, čemu svakako poduju i sve viši nivo obrazovanja žena i njihova snažna usmerenost ka ekonomskoj samostalnosti.

Vrlo važna karakteristika porodice je koncentracija odlučivanja u rukama žena, što je u skladu s modelom SŽMM. Tako čak u 44% slučajeva žene, kako to one vide, odlučuju o svakodnevnim troškovima, što je češći odgovor nego “zajedno”, po mišljenju žena. Ali, čak u 56% slučajeva muškarci i žene “zajedno” odlučuju o većim ulaganjima, i po mišljenju žena i po mišljenju muškaraca. To indirektno znači da, iako žene manje doprinose porodičnom budžetu, njihov uticaj nije manji, odnosno, njihov status nije niži, bar kada je reč o odlučivanju o finansijama. Sve ovo ukazuje na raširenu unutarporodičnu solidarnost, koja, doduše, počiva na modelu SŽMM, ali se ne može redukovati na jednoznačan patrijarhalni model u kojem je muž “glava porodice”.

Zanimljivo je da je 2006. godine bilo više porodica u kojima je o većim ulaganjima odlučivao muž/muškarac, a manje onih u kojima se odlučivalo “zajedno”, dok je 2012. godine ta situacija obrnuta. Ovo ukazuje na trend jačanja autoriteta žena ma mikro nivou, što je u skladu sa preuzimanjem ostalih različitih aktivnosti.

Razlike po obrazovanju ukazuju na zanimljivu promenu obrazaca. Tako, u porodicama najneobrazovanijih 31% žena preuzima inicijativu za izmirenje nakon svađe, dok je to slučaj u samo 10% porodica najobrazovanijih. Međutim, sa obrazovanjem se širi egalitarni model, pa u 50% slučajeva u

porodicama najobrazovanijih žena inicijativu za izmirenje preduzimaju partneri zajedno. Iz ovoga se vidi da su žene nižeg obrazovanja zavisnije od patrijarhalnog autoriteta, pa nužno igraju ulogu “pomiriteljki”. Slično, najvažnije odluke donosi muž u svakoj trećoj porodici najneobrazovanijih žena, ali u polovini porodica najobrazovanijih odluke se donose zajedno. Ovo je utoliko zanimljivije što čak i u porodicama najneobrazovanijih žena, partneri obezbeđuju prihode “zajedno” u čak 40% slučajeva, ali je ipak autoritet muža/oca jače izražen. Autoritet oca opada s porastom obrazovanja ispitanica, ali raste autoritet majke i autoritet oba roditelja. Žrtveni model roditeljstva takođe opada s višim obrazovanjem majki, pa se, među najneobrazovanim, čak 54% žena “žrtvuje za decu”, naspram 33% onih sa visokim obrazovanjem. U čak 70% slučajeva među ženama s titulom posao oba partnera je podjednako važan.

Svi ovi podaci pokazuju da, iako je model SŽMM dominantan, on znatno varira s obzirom na nivo obrazovanja žena i muškaraca, i najmanje su mu skloni najobrazovaniji. Model SŽMM je neka vrsta prinudnog prelaznog oblika, pod pritiskom preživljavanja u siromašnom društvu u kom je na delu raz-razvoj i u kome se u privatnoj sferi intenzivno troše ženski resursi. Posebno je zanimljivo to da razlike u starosti ne pokazuju povezanost sa ovim promenama, što ide u prilog tezi o raz-razvoju, ali i ističe značaj uloge obrazovanja koje zadržava neprikosnovenu transformacijsku ulogu, i na individualnom i na kolektivnom nivou.

Reproduktivni rad u domaćinstvu je još uvek dominantno u rukama žena. Čak 68% muškaraca, po sopstvenom priznanju, retko ili nikad ne priprema hranu, 65% retko ili nikad radi na održavanju stana a 78% retko – ili nikad – pere i pegla veš. Zanimljivo je da muškarci najviše učestvuju u nabavkama, kao i organizovanju i usklađivanju članova porodice. O starima i

bolesnima dve trećine muškaraca se ne staraju nikad ili to čine retko. Između žena i muškaraca postoji izražena razlika u načinu na koji ocenjuju učešće svog partnera odnosno partnerke u obavljanju kućnih poslova. Od svih muškaraca koji su u partnerskom odnosu čak 80% je zadovoljno podelom poslova. Kod žena je samo 35% zadovoljno partnerovim učešćem.

I muškarci i žene najčešće izjavljuju da su uzroci konflikata vezani za novac, u više od trećine slučajeva. Zatim, po učestalosti, i kod jednih i kod drugih slede neslaganje naravi, pa podela poslova u domaćinstvu. U poređenju sa 2006. godinom redosled tri glavna uzroka je ostao isti. Međutim, kod muškaraca je znatno smanjeno navođenje novca kao uzroka konflikta (sa 58% na 36%), dok je kod žena ovaj činilac dobio na značaju (sa 28% na 36%). Neslaganje naravi kod muškaraca opada, a kod žena raste. A podela poslova u domaćinstvu kao uzrok konflikata je smanjena i kod muškaraca i kod žena.

Kada je reč o komunikaciji među partnerima, odgovori na pitanje "Da li sa svojim partnerom/partnerkom slobodno razgovarate o svojim problemima, da li slobodno izražavate svoje mišljenje?", pokazuju da su muškarci nešto zadovoljniji od žena, mada su razlike male. Tako je 78% muškaraca izjavilo da razgovara "uglavnom" ili u "potpunosti", za razliku od 71% žena. Čak 80% muškaraca smatra da može da računa na podršku svojih partnerki kada su tužni, nerspoloženi ili kada im je teško, dok je samo 67% žena dalo ovakve odgovore. Iz ovih podataka sledi da žene još uvek ulažu mnogo više energije u emotivni menadžment svojih partnera i članova porodice.

Oni koji su izvan partnerskog odnosa najčešće su davali nedefinisan odgovor o uzroku takvog stanja, što upućuje na zaključak da na ovom polju postoji veoma veliki varijetet realnih životnih situacija koje se ne mogu lako podvesti pod

“zatvorene odgovore”. Ipak, oni koji su odgovorili konkretno, najčešće su naveli da “ne mogu da nađu odgovarajućeg partnera/partnerku”, i to žene češće od muškaraca. Muškarci su dva puta češće od žena izjavljivali da nemaju ekonomske uslove, što je u skladu s velikim očekivanjima od muškaraca da budu “izdržavaoci”. Oni koji su u partnerskom odnosu pokazuju visok stepen zadovoljstva, ali žene su u celini manje zadovoljne od muškaraca. Od onih koji su dali odgovore 4/5 muškaraca za razliku od 3/5 žena su zadovoljni ili veoma zadovoljni partnerskim odnosom. Zadovoljstvo raste sa obrazovanjem i kod žena i kod muškaraca. Iz ovih podataka moguće je iščitati asimetrična očekivanja od partnerstva, koja su naročito pojčana usled “krize maskuliniteta” i realno visokog pritiska na muškarce da budu “izdržavaoci porodica”.

3.4. Očinstvo

Podaci koji se odnose na praksu roditeljstva pokazuju da, slično kao i kad je reč o obavljanju domaćih poslova, žene nose veći teret roditeljstva. Žene, i po mišljanju žena i po mišljenju muškaraca, češće obavljaju poslove koji su vezani za ishranu i pomoć oko školskih zadataka. Kada je reč o nezi deteta tokom bolesti, muškarci izjavljuju da to rade “zajedno”, a žene da to one same rade više. Žene u celini više sagledavaju svoju ulogu kao bitniju nego što to čine muškarci. Ova asimetrija u percepciji je možda i najubedljivija asimetrija od svih ispitivanih oblasti i u suštini nije povezana samo sa realnim radom i provođenjem vremena u različitim aktivnostima, već i sa emocijama i statusom u porodici. U srpskoj porodici, koja je izrazito koncentrisana na decu i u kojoj dominira model SŽMM i “otimanje” o status “važnijeg” roditelja verovatno je veoma bitno u definisanju rodnih odnosa. Ovo utoliko pre što ni u jednoj aktivnosti otac ne dominira. Ipak, širenje aktivnosti koje

roditelji zajedno obavljaju sa decom jeste put do uspostavljanja egalitarnijeg modela roditeljstva. Odsustvo oca iz porodice i iz roditeljske uloge u životima dece proizvodi veoma teške posledice, bilo da se radi o ćerkama ili sinovima, pa je strategija “uvlačenja“ očeva preko zajedničkih aktivnosti svakako lekovita i korisna. Obrazovanije žene su više izjavljivale da različite aktivnosti vezane za roditeljstvo obavljaju “zajedno“ s partnerom.

Na duži rok promena uloge oca ima veoma velike implikacije na uspostavljanje egalitarnijih odnosa u mlađim generacijama. U tom smislu se može shvatiti i odgovor muškaraca da osećaju da imaju dovoljno uticaja na dete, koji je čak češći od odgovora žena. Muškarci smatraju da se od njih očekuje da budu kompetentni roditelji, a suočeni su s malo konkretne provere svoje kompetentnosti jer *de facto* malo šta obavljaju, i nemaju razloga da sumnjaju. Žene koje, s druge strane, u realnosti imaju mnogo više obaveza, briga i odgovornosti oko dece, više sumnjaju u svoju roditeljsku kompetentnost. Međutim, posmatrano u celini, i žene i muškarci se uglavnom osećaju kao kompetentni roditelji. Ovo nije realističan podatak, ako se stavi u kontekst nagomilanih problema s kojima su mladi suočeni, a koji su izvan domašaja i kontrole roditelja. Međutim, tu je možda posredi refleks porodične solidarnosti i porodičnog egoizma, koji u neprijateljskom društvenom okruženju gradi svojevrсни mit o porodičnoj solidarnosti i harmoniji.

Ko u vašoj porodici pretežno obavlja poslove vezane za decu?

Ko u vašoj porodici PRETEŽNO	Muškarci			Žene		
	Pretežno žena/maika	Pretežno muž/otac	Zajedno	Pretežno žena/	Pretežno muž/otac	Zajedno
Briga o dečijim	56.3	5.5	28.3	64.5	2.9	20.6
Pomoć u izradi školskih zadataka	39.0	6.7	32.3	49.0	6.5	21.3
Nega deteta u slučaju bolesti	37.8	2.4	50.0	52.6	1.0	34.5
Igra sa detetom	23.2	8.7	55.1	33.5	4.2	45.2
Vaspitavanje deteta	16.1	6.7	67.7	32.6	1.6	54.2
Razgovori o problemima	15.7	5.5	68.9	33.2	1.9	54.5

Na duži rok promena uloge oca ima veoma velike implikacije na uspostavljanje egalitarnijih odnosa u mlađim generacijama. U tom smislu se može shvatiti i odgovor muškaraca da osećaju da imaju dovoljno uticaja na dete, koji je čak češći od odgovora žena. Muškarci smatraju da se od njih očekuje da budu kompetentni roditelji, a suočeni su s malo konkretne provere svoje kompetentnosti jer *de facto* malo šta obavljaju, i nemaju razloga da sumnjaju. Žene koje, s druge strane, u realnosti imaju mnogo više obaveza, briga i odgovornosti oko dece, više sumnjaju u svoju roditeljsku kompetentnost. Međutim, posmatrano u celini, i žene i muškarci se uglavnom osećaju kao kompetentni roditelji. Ovo nije realističan podatak, ako se stavi u kontekst nagomilanih problema s kojima su mladi suočeni, a koji su izvan domašaja i kontrole roditelja. Međutim, tu je možda posredi refleksi

porodične solidarnosti i porodičnog egoizma, koji u neprijateljskom društvenom okruženju gradi svojevrsan mit o porodičnoj solidarnosti i harmoniji.

SŽMM počiva na ideji da roditelji treba da se žrtvuju za dete, a naročito majka. Međutim, kada se poredе podaci iz 2006. i 2012. godine može se videti da ideja o “žrtvi” postepeno jenjava, mada je još uvek veoma jaka i kod žena i kod muškaraca. Čini se kao da je SŽMM dostigao svoje granice. Dok je 2006. čak 84% ispitanica izjavljivalo da roditelji treba da čine sve za dete, to danas smatra 66% ispitanica. Postepeno izranja i stabilizuje se ideja da i roditelji “imaju prava na sopstveni život”. Ova pomeranja u očekivanjima su naročito vidljiva kada se uporede mlađe i starije ispitanice: čak 75% žena iz najstarije generacije se slagalo s tvrdnjom da “roditelji sve treba da čine za decu”, dok je to slučaj sa samo 55% žena iz najmlađe generacije. Suština ovog procesa je u tome što su te najmlađe žene svedoci iscrpljivanja svojih majki i odbijaju “žrtveni model”, odnosno primenjuju ga u meri koja im omogućuje da izbalansiraju moć u porodici i domaćinstvu.

Pitanje o tome kako treba vaspitavati mušku i žensku decu razotkriva da svaki peti muškarac starosti 20-50 godina još uvek smatra da ih treba različito vaspitavati. Žene su manje konzervativne od muškaraca i one češće smatraju da ne treba praviti nikakvu razliku. Obrazovanje žene su, kako se i očekuje, manje konzervativne u ovom pogledu od neobrazovanih.

Iscrpljenost ženskih resursa ogleda se i u činjenici da žene manje žele još dece u odnosu na muškarce. Pošto one nose veći teret podizanja dece, ograničenja su nametnuta njihovim sopstvenim resursima, pogotovo u situaciji minimalne institucionalne i nedovoljne partnerske podrške. Zato je 65% žena iz uzorka nezadovoljno brojem dece koju ima, naspram 52% muškaraca. Ove razlike odražavaju i realnu činenicu da

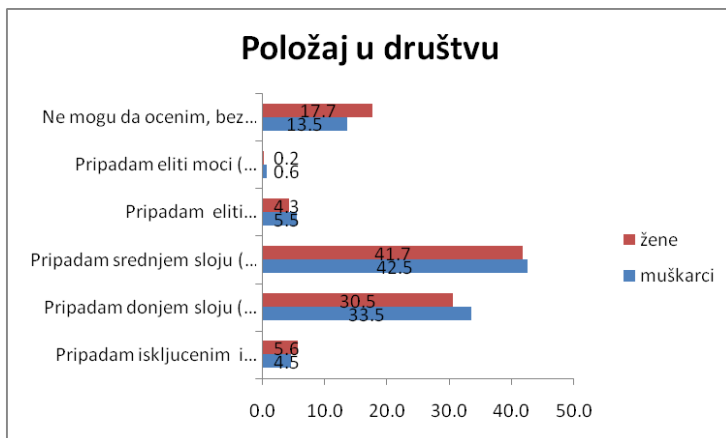
muškarci u uzorku mnogo češće nemaju decu u odnosu na žene. Ipak, četvrtina ispitanica želi još jedno dete.

Usmerenost ka deci je toliko važan motivacioni faktor za žene da one u najvećem broju slučajeva smatraju da im to što imaju decu "olakšava život" (47%). Kod muškaraca referentni broj je 48%. Veoma mali broj i žena i muškaraca smatraju da im deca "otežavaju život". Radi se, očigledno o svojevrsnom kulturnom tabuu koji sprečava bilo kakav "objektivni" govor o roditeljstvu i njegovoj "objektivnoj" težini, pogotovu u nepovoljnim društvenim uslovima.

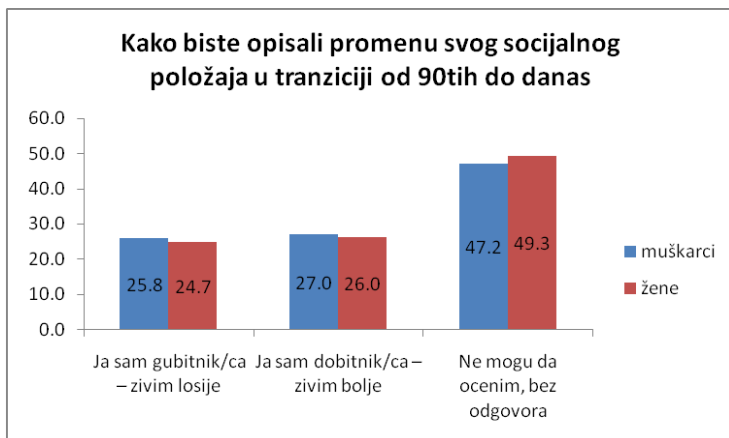
Ipak, ma koliko roditelji centrirali svoj život na decu, nepovoljna situacija u zemlji ih navodi da iz altruističkih razloga decu ne vezuju za sebe, već da im dopuštaju izbor da odu u inostranstvo. Tako, na nivou celog uzorka, samo 26% roditelja želi da njihova deca žive u Srbiji. Muškarci su u ovom pogledu još liberalniji od žena, pa tako samo 23% očeva nasuprot 29% majki žele da deca ostanu u zemlji. Najučestaliji odgovor i kod muškaraca i kod žena je da deca treba "sama da odluče" (42% i ž i m). I kod žena i kod muškaraca učestalost ovog odgovora raste sa obrazovanjem.

3.5. Društveni položaj

I u ovom slučaju žene i muškarci dele veome slične stavove. Razlike su minimalne, ali možda indikativne. Muškarci sebe vide najčešće kao pripadnike srednjeg sloja (42.5%) i donjeg sloja (33.5%). Kao pripadnike društvene elite sebe vidi 5,5% muškaraca, a kao pripadnike "elite moći" 0.6%.

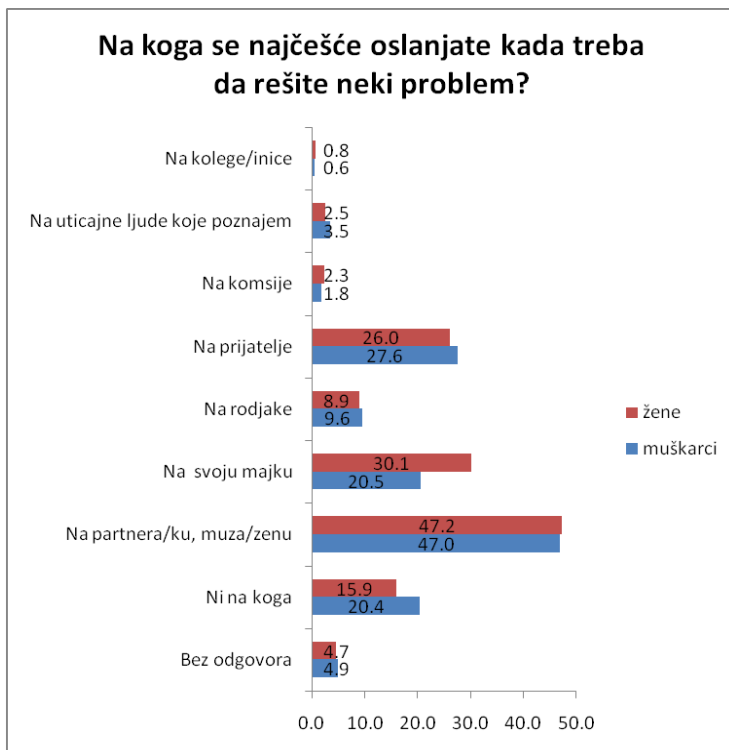

Muškarci i žene imaju slične stavove i o tome šta im se zapravo dogodilo u “tranziciji”. Najviše je onih koji ne mogu da procene, ali među onima koji su dali odgovore, više je onih koji sebe vide kao dobitnika nego onih koji sebe vide kao gubitnika, što je obrnuto u odnosu na podatke iz 2006. godine. Zanimljivo je, međutim, da muškarci sebe češće smatraju dobitnicima, ali i gubitnicima u “tranziciji”. Ipak, uspeh “tranzicije” treba procenjivati upravo sa stanovišta da samo oko 17% stanovništva sebe doživljava kao dobitnika odnosno dobitnicu.

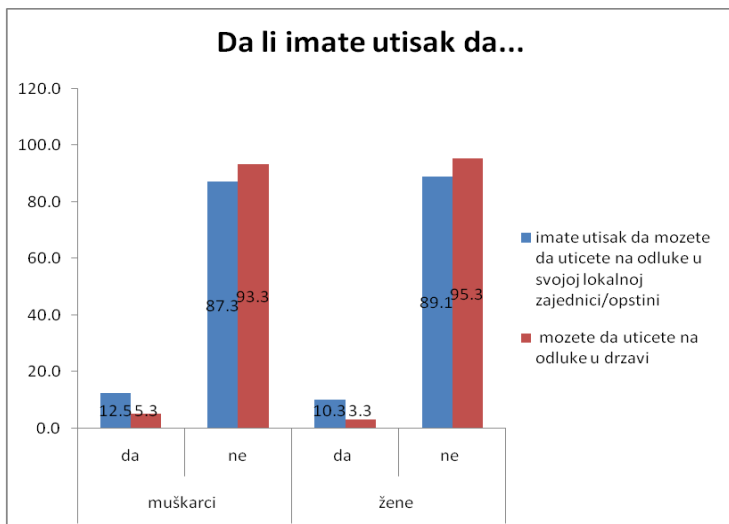

Muškarci su širili socijalne i mreže u eriodu 2006—2012, a žene su ih smanjivale češće od muškaraca. To zapravo znači da je socijalni prostor u kom se žene kreću u procesu sužavanja, dok je kod muškaraca obrnuto. U skladu sa tim je i podatak da muškarci više od žena pridaju značaj vezama sa “uticajnim ljudima” i kolegama. Rodne razlike su jasne, jer su žene usmerene na neposredno okruženje, a muškarci na profesionalno i na instrumentalno druženje. Značaj veza s prijateljima raste sa obrazovanjem, i kod žena i kod muškaraca. Slično je i sa značajem veza sa kolegama. Druženje s komšijama, s druge strane, opada sa obrazovanjem, i kod žena i kod muškaraca. Značaj veza sa uticajnim ljudima takođe raste sa obrazovanjem, ali više kod muškaraca nego kod žena.

Kada treba da reše neki problem, i žene i muškarci (približno polovina i jednih i drugih) najčešće se oslanjaju na partnera odnosno partnerku. Kod žena zatim slede majke, pa prijatelji, a kod muškaraca prijatelji, pa majke. Muškarci se češće oslanjaju na uticajne ljude, ali i češće od žena nemaju na koga da se oslone.

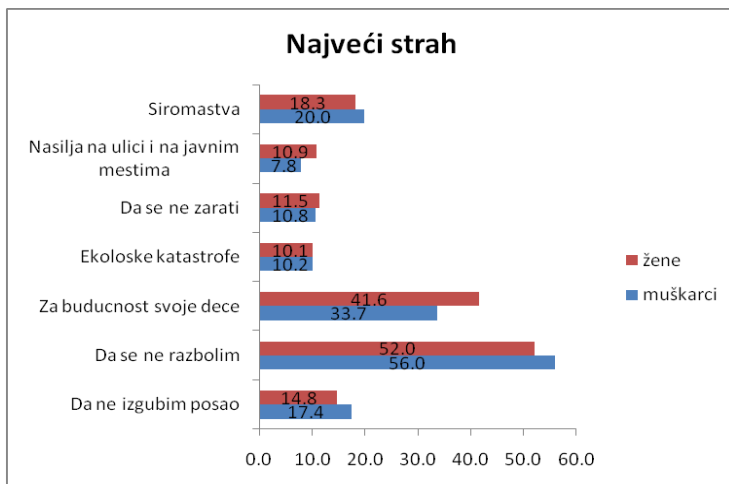

Muškarci su češće od žena članovi neke političke stranke, češće su učestvovali u protestima, češće su se bavili dobrotvornim radom i češće su angažovani u svojoj mesnoj zajednici. Jedino u čemu su žene angažovane više od muškaraca je nevladin sektor. Najveća većina i muškaraca i žena oseća da nema uticaja ni u svom neposrednom okruženju ni u državi.

3.6. Kvalitet života i zdravlje

Oko 1/3 ispitanika smatra da im je kvalitet života zadovoljavajući, a 1/3 smatra da im je osrednji. Na pitanje “Koliko ste srećni i zadovoljni životom u celini?”, najveći broj ispitanika, i muškaraca i žena, izjavilo je da su zadovoljni, muškarci nešto češće od žena. Na pitanje o tome da li mogu da utiču na svoj život samo 33% muškaraca je dalo nedvosmislene pozitivne odgovore. Muškarci osećaju, ili bar tako izjavljuju, da su više delatni u svojim životima, da na njih mogu više da utiču, nego što je to slučaj sa ženama. Čak 56% muškaraca kao najveći strah navodi strah od razboljevanja, što je u direktnoj vezi i sa njihovim osećanjem obaveze da budu “hranioci porodice”. Muškarci, takođe imaju i veći strah od siromaštva i od gubljenja posla, što dalje potvrđuje da su njihovi strahovi dominantno povezani sa njihovom hegemonom rodnom ulogom “izdržavalaca”.

Veoma važne rodne razlike se još uvek zadržavaju na polju zdravlja i brige o zdravlju. Muškarci iz uzorka češće procenjuju svoje zdravstveno stanje kao bolje nego što to čine žene. Na primer, 33% muškaraca izjavljuje da im je zdravstveno stanje odlično naspram 24% žena. Od svih muškaraca 85% je izjavilo da nemaju zdravstvene tegobe za razliku od 76% žena. I ovi podaci se mogu protumačiti iz perspektive hegemone muške uloge, koja muškarce određuje kao “jake, zdrave i sposobne da zarađuju”.

I 2012. godine kao i 2006. i žene i muškarci najčešće idu kod lekara samo kada su bolesni. Ipak, muškarci idu na redovne kontrole dva puta ređe od žena. U poređenju sa 2006. godinom znatno se smanjio broj onih koji idu kod lekara samo kada su bolesni/e. Dok je 2006. čak 63% i žena muškaraca išlo kod lekara samo kada su bolesni, 2012. taj procenat se smanjio kod muškaraca na 50%, a kod žena na 40%. Očigledno je da se radi o porastu opšte zdravstvene kulture i nesumnjivo pozitivnom trendu.

Muškarci imaju životne stilove koji više ugrožavaju zdravlje, nego što je to slučaj sa ženama. Oni češće puše, više konzumiraju alkohol, ali i ređe uzimaju sredstva za umirenje. Čak 56% muškaraca starosti 20-50 godina puši. Međutim, kod muškaraca postoji jasna veza između pušenja i obrazovanja, pa obrazovaniji muškarci puše manje. Isto važi i za konzumiranje alkohola. Čak 55% muškaraca s najnižim obrazovanjem redovno konzumira alkohol naspram 26% muškaraca s visokim obrazovanjem. Samo jedna petina muškaraca vodi računa o zdravoj ishrani, a samo oko 1/5 se često bavi rekreacijom. Muškarci koriste prezervativ utoliko češće ukoliko su više obrazovani, dok je kod prekida odnosa, slično kao i kod žena, situacija obrnuta. O abortusu je u 27% slučajeva odlučivala žena, u 5% muškarac, a u 63% su odlučivali partneri zajedno.

3.7. Vrednosni stavovi

Upitani o tome koliko su određene stvari važne u njihovim životima, žene i muškarci su vrlo visoko vrednovali (preko 90% odgovora “veoma važno” i “važno”): porodicu, ljubav, zdravlje, prijatelje, poštenje/moral. Najmanje važni su lepota, zatim nacija, “ugled u zajednici”. Lepota je za žene važnija nego za muškarce, a nacija i profesija su muškarcima važniji nego ženama.

Poređenje različitih stavova vezanih za rodne odnose i stereotipe pokazalo je da između muškaraca i žena još postoje relevantne razlike i to u očekivanom pravcu. Žene više prihvataju stavove: “Deca su smisao života”; “Sve odluke u braku treba donositi ravnopravno”; “Ljubav je važnija od novca”; “Žene su preopterećene poslovima u kući”; “Normalno je da muškarci menjaju žene”; “Žene trpe diskriminaciju prilikom zapošljavanja”; “Obrazovanje je važno za uspeh u

životu”; “Politika bi bila bolja kada bi žene više odlučivale”; “Ženama je u životu teže nego muškarcima”; “Nasilje nad ženama treba strogo kažnjavati”. S druge strane, muškarci češće prihvataju stavove: “U svakoj dobroj porodici mora da se zna ko je ‘glava’”; “Abortus treba zabraniti”; “Svaka žena treba da je dobra domaćica”; “Brak je bolji od vanbračne zajednice”; “Svi političari su korumpirani”; “Brak se sklapa zbog dece”; “Homoseksualcima treba zabraniti sklapanje braka”; “Da bi čovek bio srećan treba da ima novac”; “Pošten čovek ne može da se obogati”; “Za muškarca je najvažnije da dobro zarađuje”; “Za muškarce je seks važniji nego za žene”; “Normalno je da žene menjaju muškarce”; “Novcem sve može da se kupi”; “Svaka normalna žena treba da se žrtvuje za svoju decu”; “Muškarci su veći gubitnici u tranziciji od žena”.

Ovi odgovori pokazuju nekoliko stvari. Prvo, muškarci su konzervativniji od žena (abortus treba zabraniti; homoseksualcima treba zabraniti sklapanje braka; žene treba da su dobre domaćice i da se žrtvuju za decu; brak je bolji od vanbračne zajednice; seks je važniji za muškarce, itd.). Takođe, oni svoj identitet, svrhu postojanja, rodnu ulogu, izrazito vezuju za novac i zarađivanje. Uz to, njihov odnos prema stvarnosti je pomalo ciničan (svi političari su korumpirani, pošten čovek ne može da se obogati), što proizilazi iz razočaranja tokom “tranzicije”. U izvesnim elementima je započela transformacija konzervativnih stavova, što se naročito vidi iz stava o seksualnoj slobodi žena, koji je liberalniji od stava samih žena.

Međutim, valja zapaziti da su najveće razlike upravo one koje se odnose na viđenje položaja žena i muškaraca. Naime, postoji velika doza asimetričnosti u ovim stavovima koja ukazuje na to da se radi o dubokom nesporazumu između rodova. Kome je teže, ženama ili muškarcima, ko je platio veću cenu “tranzicije”, od koga se šta očekuje, itd. su pitanja na koja

žene i muškarci imaju različite odgovore. U odnosu na broj muškaraca koji misle da “svaka žena mora da je dobra domaćica”, manje žena tako misli (ali i dalje većina). One brak ne sklapaju zbog dece i više veruju u ljubav, mada češće, kada imaju decu, smatraju da su deca “smisao života”. One sebe vide kao preopterećene poslovima u domaćinstvu, i kao diskriminirane prilikom zapošljavanja, iako više vrednuju obrazovanje od muškaraca. One ređe misle da je za ženu najvažnije da se dobro uda, a za muškarca da dobro zarađuje. One manje vrednuju novac i manje veruju da novcem “sve može da se kupi”. One mnogo češće misle da je “ženama teže u životu” nego muškarcima, i mnogo ređe da su muškarci “veći gubitnici” u “tranziciji”.

Drugim rečima, muškarci sebe vide kao veće žrtve, a žene sebe. Upravo u ovom aspektu postoji i najveći raspon razlika između njihovih stavova. Ostale razlike su mnogo manje i određene su hegemonim rodnim ulogama koje muškarce više vrednuju prema njihovom uspehu u javnoj sferi (novac, posao, veze, prijatelji...), a žene prema “uspehu” u privatnoj sferi (ljubav, deca, domaćinstvo...).

Posebno je zanimljivo da postoji velika razlika u stavovima muškaraca i žena o učešću žena u politici. Žene mnogo češće od muškaraca veruju da bi “politika bila bolja kada bi žene odlučivale” (57% ž naspram 25% m). Dakle, sudeći prema ovom, ali i mnogim drugim odgovorima, žene pokazuju jaku tendenciju “osvajanja prostora” izvan kuće i domaćinstva, iako “jednom nogom” zadržavaju svoje pozicije i u tom domenu. SŽMM se tako potvrđuje kao prelazni, a ne kao konačni oblik uređenja privatnosti, koja ipak neumitno “klizi” ka egalitarnosti, za šta je potrebno bar nekoliko generacija.

Stavovi o rodnosti

U kojoj meri se slažete sa sledećim izjavama?	Muškarci			Žene		
	Ne slažem se	Ni da ni ne	Slažem se	Ne slažem se	Ni da ni ne	Slažem se
Deca su smisao života.	5.1	16.2	78.3	4.7	9.7	85.2
U svakoj dobroj porodici mora da se zna ko je	7.2	21.3	71.2	14.4	26.6	58.1
Abortus treba zabraniti.	40.5	23.1	36.2	47.2	22.3	29.5
Cilj mog života je moja lična sreća.	21.1	27.2	49.7	21.2	28.7	48.0
Svaka žena treba da je dobra domaćica.	5.9	18.8	74.0	9.7	23.7	65.8
Brak je bolji od vanbračne zajednice, jer garantuje	20.7	27.8	51.3	25.4	26.8	47.4
Sve odluke u braku treba donositi ravnopravno	4.3	17.0	77.9	3.7	10.3	85.0
Svi političari su korumpirani.	6.8	21.1	71.6	7.4	27.2	65.0
Ljubav je važnija od novca.	11.7	25.2	62.6	10.1	22.5	66.6
Brak se sklapa zbog dece.	28.4	31.7	39.5	35.3	30.7	33.0
Žene su preopterećene poslovima u kući.	12.7	37.2	49.5	10.7	17.9	70.9
Normalno je da muškarci menjaju žene.	42.7	31.3	24.9	69.5	16.1	31.3
Homoseksualcima treba zabraniti sklapanje brakova	15.7	16.4	67.5	20.8	23.7	55.0
Da bi čovek bio srećan treba da ima novac.	15.9	32.3	51.7	15.1	37.5	47.0
Posten čovek ne može da se obogati.	14.3	28.4	56.9	17.9	30.7	50.9
Žene trpe diskriminaciju prilikom zaposljavanja	18.0	39.1	42.7	10.9	29.7	58.6
Obrazovanje je važno za uspeh u životu.	7.4	22.3	69.9	5.4	19.4	74.6
Politika bi bila bolja kada bi žene više odlučivale	32.3	42.3	24.7	9.1	32.6	57.1
Za uspeh u životu je važno je imati uticajne prijatelje	10.6	30.1	58.9	10.7	28.7	60.0
Dobri ljudi treba da se međusobno pomazu.	5.1	18.8	75.0	4.1	18.8	76.7
Za ženu je najvažnije da se dobro uda.	25.6	33.9	40.3	30.7	30.7	38.3
Za muškarca je najvažnije da dobro zaraduje.	12.5	24.3	62.6	15.0	29.5	54.8
Za muškarce je seks važniji nego za žene.	17.6	30.1	51.9	30.1	25.8	43.5
Normalno je da žene menjaju muškarce.	64.8	20.4	14.3	67.4	20.4	11.7
Novcem sve može da se kupi.	40.1	25.0	34.1	43.7	24.3	30.5
Zenama je u životu teže nego muškarcima.	27.8	38.0	32.9	11.1	27.8	60.6
Nasilje nad ženama treba strogo kažnjavati.	5.3	11.5	82.4	3.1	9.5	86.8
Svaka normalna žena treba da se žrtvuje za svoje dete	5.3	22.9	71.6	8.9	20.8	69.3
Muškarci su veći gubitnici u tranziciji od žena.	15.7	46.4	37.8	26.4	47.6	25.2

3.8. Zaključne napomene

Rodni režim u Srbiji se transformiše u dva pravca:

1. u pravcu jačanja porodice, uz zadržavanje određene rodne asimetrije, i
2. u pravcu jačanja inividualizacije, uz izraženu simetričnost i egalitarnost u porodičnim i partnerskim odnosima.

Ipak, u oba ova pravca zadržava se jaka orijentacija ka porodici uz smanjivanje rodni nejednakosti. I među muškarcima i među ženama porodica ima centralnu vrednost i važnija je od posla. Posao se vidi pre svega instrumentalno, dok je ideja o samoaktuelizaciji kroz posao i karijeru u velikoj meri osujećena visokom nezaposlenošću i niskim nivoom korišćenja ljudskih potencijala.

Rodne uloge se redefinišu u skladu s mogućnostima koje uslovljava društveni kontekst. Asimetričnost rodni uloga ostvaruje se kroz različito ulaganje vremena žena i muškaraca u plaćene i neplaćene aktivnosti. Žene više obavljaju aktivnosti vezane za neplaćeni rad, a muškarci za plaćeni, ali one i provode više od jednog sata dnevno obavljajući plaćene i neplaćene poslove, zbirno posmatrano. Žene i muškarci funkcionišu u dva različita modela istovremeno: solidarističkom porodičnom modelu i tržišnom kompetitivnom modelu. To pojačava ambivalentnost u stavovima o rodnoj jednakosti.

Najveće razlike u stavovima muškaraca i žena su one koje se odnose na vrednovanje položaja jednih i drugih. Oni pokazuju asimetričnu sliku, u kojoj muškarci vide sebe kao veće "žrtve" i u nepovoljnijem položaju, dok žene vide sebe u tom položaju. Transformacija privatne sfere u pravcu egalitarnosti očituje se pre svega u činjenici da sve veći broj aktivnosti vezanih za kuću i decu, žene i muškarci obavljaju "zajedno". Uspostavljanje

egalitarnog modela sledi prethodno urušavanje muškog, patrijarhalnog autoriteta u gotovo svim oblastima porodičnog života, i jačanje ženskog autoriteta, odnosno omoćavanja žena, po modelu SŽMM.

SŽMM, kako pokazuje poređenje podataka iz 2006. i 2012. predstavlja prelazni oblik u jačanju opšteg egalitarnog trenda, koji je bio uslovljen procesima raz-razvoja, i doprineo jačanju položaja žena u privatnoj sferi. Međutim, nove generacije žena i muškaraca uspostavljaju egalitarniji model, više zasnovan na “zajedništvu“ i odgovornosti obe strane. Žene i muškarci imaju veoma slične stavove o različitim oblastima života, ali najveće razlike su upravo razlike u stavovima koji se odnose na rodnost.

Najveće rodne nejednakosti u ponašanju vezane su za privatnu sferu i eksploataciju ženskih resursa u privatnoj sferi (SŽMM). Između postojećeg porodičnog angažmana žena i njihovog položaja na tržištu rada postoji direktna negativna veza.

Muškarci su u priličnoj meri traumatizovani dodeljenom ulogom “hranilaca porodice“ u valu retradicionalizacije i repatrijarhalizacije. Oni se nalaze u paradoksalnoj situaciji da podjednako kao i žene vrednuju porodicu, ali da istovremeno nemaju još uvek dovoljno izraženu ulogu u porodičnom životu, kao i da imaju veoma ograničene mogućnosti u javnoj sferi da ostvare svoju ulogu “hranilaca“. Frustracija se ogleda u stavovima o tome da je “muškarcima teže“ i u opštoj “krizi maskuliniteta“.

U velikoj meri ispražnjena i uzdrmana rodna uloga muškaraca, uz realno jačanje egalitarnosti u privatnoj i javnoj sferi (uz sve oscilacije), doprinosi jačanju patrijarhalnih ideologija, kao reakcije. Ipak, promene na nivou ponašanja odvijaju se u pravcu uspostavljanja egalitarnosti, čak i kada

stavovi reflektuju patrijarhalnu ideologiju. Muškarci, kao oni koji se odupiru promenama rodni odnosa, ujedno i iskazuju konzervativnije stavove u odnosu na žene.

Neprilagođenost muškaraca se intenzivno ispoljava u različitim aspektima vezanim za partnerstvo, a naročito za roditeljstvo: od nemanja dece do nepreuzimanja podjednake odgovornosti za roditeljstvo (kroz neobavljanje aktivnosti vezanih za decu, kao i kroz nepreuzimanje starateljstva nad decom, neplaćanja alimentacije i sl.). Nepreuzimanje odgovornosti u partnerstvu i roditeljstvu od strane muškaraca vodi veoma različitim ocenama vezanim za zadovoljstvo partnerskim odnosima: muškarci su mnogo zadovoljniji od žena.

Kako je izvor prihoda primarno zaposlenost, sve što je u vezi sa zaposlenošću najdirektnije utiče na položaj pojedinca i porodice. Model "stalnog zaposlenja" (kako pokazuje kvalitativna analiza), naročito u "državnoj službi", ostaje kao norma, kao ideal, bez obzira na njegovu održivost. U korumpiranom okruženju državna služba, pruža mogućnosti stvaranja socijalnog kapitala i omogućuje dobit od korupcije. Osim toga, korupcija omogućuje i da se najlakše dođe do "državne službe". Meritokratija je ozbiljno uzdrmana jer institucija konkursa gotovo ne funkcioniše u sistemu koji počiva na korupciji i nepotizmu i klijentelizmu. Muškarci su samo donekle bolje prilagođeni ovom sistemu, jer razvijaju socijalne mreže u koje uključuju "uticajne ljude".

U mnogim dimenzijama društvene egzistencije i stavova rodnost nije naročito bitna, i predstavlja sekundarnu odrednicu naročito u odnosu na obrazovanje ili ruralno-urbanu podelu. Rodnost je najbitnija odrednica onih ponašanja koja su vezana za biološku reprodukciju, dnevnu i generacijsku.

Posebno je zanimljivo da postoji velika razlika u stavovima muškaraca i žena o učešću žena u politici. Žene mnogo češće od muškaraca veruju da bi politika bila bolja kada bi žene odlučivale (57% ž naspram 25% m). Dakle, sudeći po ovom ali i po mnogim drugim odgovorima, žene pokazuju jaku tendenciju “osvajanja prostora” izvan kuće i domaćinstva, iako “jednom nogom” zadržavaju svoje pozicije i u tom domenu.

Muškarci imaju konzervativnije stavove od žena kada je reč o promeni rodnog režima. Oni se opiru promeni, i osećaju se destabilizovano u svojim hegemonim ulogama, utoliko više što ne mogu da ispune očekivanja koja se sve više zaoštavaju, a koja idu u pravcu modela “muškarca-hranioca porodice”. Međutim, ma kako različiti bili stavovi muškaraca i žena, ova situacija ne podseća na “rat između polova”. Solidaristička osnova porodičnog života isuviše je jaka (i dodatno ojačana u “tranziciji”) da bi bila uzdrmana rodnom asimetrijom u stavovima o tome šta su uloge muškaraca i žena. Jer ta asimetrija stavova je velikim delom i sama refleks asimetrične realnosti, koju ne kreiraju muškarci i žene iz “svojih glava”, već koje su strukturno uslovljene. Možemo reći da umesto “rata” izranja neka nova vrsta konsenzusa, utvrđivanje novih granica “normalnosti”. Zato ne iznenađuje nova vrsta savezništva, kao na primer kada je reč o nasilju nad ženama, gde velika većina muškaraca (83%) smatra da nasilje treba oštro kažnjavati.

IV DEO

MUŠKARCI I NASILJE

4.1. Uvodne napomene

Možda ništa u rodnim studijama nije u toj meri izloženo različitim tumačenjima, i u toj meri “opterećeno” emocijama, kao što je to slučaj sa nasiljem koje vrše muškarci nad ženama. Iako je u okviru pojedinačnih disciplina ipak moguće postići neko zajedničko razumevanje problema i mogućih rešenja, nesaglasje raste sa povećanjem multidisciplinarnosti, pa i multisektoralnosti²² do tačke iza koje se pretvara u žestoke ideološke debate o “večnosti patrijarhata” i neupitnim “muškim privilegijama”. U ovom poglavlju je, umesto ideološkog pristupa, zastupljen sociološki pristup koji podrazumeva da je rodnost pre svega društveni i kulturni konstrukt, te da su samim tim i muškarci podjednako urođnjeni kao i žene. Upravo ovakav pristup je preduslov za dublje razumevanje fenomena nasilja, pa time i za njegovo efikasno (i trajno) rešavanje.

Rodno uslovljeno nasilje je sasvim sigurno oblast o kojoj se najviše piše kada je reč o muškarcima u Srbiji i koja se u okviru rodnih studija smatra najkompleksnijom, u teorijskom, u istraživačkom smislu, i u smislu društvene intervencije. U svetu u kome živimo, a čiji deo je i Srbija, rodno uslovljeno nasilje nije ekskluzivno lokalna tema, već je oblast koja je prisutna u

²² “Multisektoralnost” podrazumeva da se nešto kao znanje koristi u različitim oblastima i odnosi na različite interesne grupe (stakeholders), što u ovom slučaju znači da su pored akademske zajednice uključene i NVO, i rodni mehanizmi, i šira javnost, i političke stranke i mediji.

različitim transnacionalnim tokovima, preko medija, društvenih pokreta, socijalnih mreža, popularne kulture, kao i u diskursima različitim međunarodnih i transnacionalnih organizacija. Rodno uslovljeno nasilje je regulisano konvencijama, zakonima, propisima, i na njegovom rešavanju su angažovane mnogobrojne institucije, nevladin sektor, eksperti, istraživači i profesionalci kao i različite interesne grupe. Međutim, umnožavanje napora u rešavanju ovog problema, i lokalno (u Srbiji), ali i globalno, ne vodi jednostavnom rezultatu u pozitivnom pravcu. Naprotiv, ne može se reći da se rodno uslovljeno nasilje smanjuje, ali ono sigurno postaje sve vidljivije, zahvaljujući ogromnim naporima i velikim ljudskim i materijalnim resursima koji stoje iza javnih politika (mada ne i dovoljno!), kao i zahvaljajući opštem podizanju svesti o ovom problemu.

U ovom poglavlju, u skladu sa uvodnim teorijskim okvirom, rodno uslovljenom nasilju ćemo pristupiti iz ugla novih saznanja u okviru rodnih studija u širem smislu, odnosno kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta u užem smislu. U Srbiji u kojoj je pitanje rodno uslovljenog nasilja pre svega fokusirano na pravnu regulativu i javne politike, i koje se shvata pre svega kao nasilje muškaraca usmereno protiv žena, potrebno je uložiti dodatne napore da se iz šire, pre svega sociološke perspektive, razume šta proizvodi rodno uslovljeno nasilje, i u kojoj meri su i sami muškarci njegove žrtve. "Patrijarhat jede sopstvenu decu!" Zato ovo poglavlje započinjemo analizom mizoginije, zatim razmatramo povezanost rodnosti i nasilja i na kraju pokazujemo u kom pravcu se razvijaju politike usmerene ka smanjivanju rodno uslovljenog nasilja, koje su u skladu sa novijim saznanjima iz oblasti kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta. Na ovaj način želimo da u javni i naučni diskurs Srbije unesemo proširenu i produbljenu perspektivu, a ne da relativizujemo

odgovornost nasilnika, ili umanjimo značaj strukturalnih činilaca, kao što je postojanje i opstojanje patrijarhalne matrice moći i dominacije.

4.2. Urođenost muškaraca

Zdravorazumska istina je da je za smanjivanje nasilja nad ženama neophodno imati programe koji se odnose na mladiće i muškarce. Međutim, više od zdravorazumske istine je tvrdnja da su svi oblici nasilja među sobom povezani, kao i da su u svojoj dubini oni uslovljeni patrijarhalnim i ekonomskim strukturama moći koje su međusobno povezane. Ipak, i jedna i druga tvrdnja se još uvek veoma teško “probijaju” u domen rodni politika, naročito u regionu i u Srbiji. Činjenica je da vodeći političari uglavnom ne žele da govore o nasilju u partnerskim odnosima i da ne žele da se nasiljem nad ženama bave na način koji podrazumeva bavljenje maskulinitetima, odnosno muškarcima i njihovim patrijarhalnim privilegijama. Umesto toga, najzastupljeniji je diskurs “saosećanja” sa žrtvama, i to naročito u vreme izbora, odnosno onda kada je potrebno dobiti ženske glasove. Nasilje nad ženama se uporno medijski i javno konstruiše kao fenomen za koji su odgovorni “neki muškarci”, koji sa ostalima “nemaju nikakve veze”. Istovremeno, kako je ovo polje oko koga je najlakše postići saglasnost, jer izaziva “moralno zgražavanje”, “moralnu paniku”, velike većine ljudi, to je ujedno i polje na kome je najlakše nešto preduzimati, ali naravno, na površini. Izgradnja jedne ili dve “sigurne kuće” će dobiti neverovatan publicitet, iako je boj žena kojima će se na ovaj način pomoći samo vrh vrha “ledenog brega”, iako su efekti takvog pojedinačnog projekta, ma kako značajni, u suštini marginalni sa stanovišta velikih brojeva, odnosno populacije u celini. Muškarci koji najčešće obavljaju visoke funkcije sebe i ne vide kao one koji

uživaju “patrijarhalnu dividendu” (Connell 1995: 82), pa će oni idejom “džentlmenstva” ili “dobrog domaćina” bez ikakvog problema braniti žene od “nasilnika” u svojim javnim nastupima. Tako realni i ozbiljni problemi dobijaju supstituite rešenja, čemu pogoduje veoma rašireno neznanje o faktorima koji generišu nasilje. Ceo diskurs o nasilju nad ženama (ili, tačnije, protiv žena) je fokusiran na posledice, a ne na uzroke.

Srbija u velikoj meri zaostaje za drugim kontekstima u razumevanju uzroka koji generiraju rodno uslovljeno nasilje. Poslednjih dvadesetak godina, uporedo sa razvojem studija maskuliniteta, u svetu se javlja novi trend koji u centar diskusije sada stavlja i muškarce, a ne isključivo žene žrtve nasilja. Dok je 90-tih godina i u svetu, kao danas u Srbiji, preovlađivao moralizatorski ton, pa i ton uopštenog osuđivanja muškaraca od strane radikalnih feministkinja, razvoj rodni studija, a posebno kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta (Kimmel, 1992; Connell, 1995; Messner, 1997; Whitehead, 2002; Hearn, 2004) je uticao na promenu perspektive. Ideja da su muškarci urođjeni sledi, sada već u rodni studijama široko prihvaćenu ideju, da su žene urođjene, odnosno oblikovane “kao žene” od strane društva i kulture u kojoj egzistiraju.

Zanimljivo je, međutim, da iako je urođjenost žena nešto što je u istraživanjima i teoriji već uveliko potvrđeno, urođjenost muškaraca je još uvek relativno novo “saznanje”, nešto što se još uvek jako odupire zdravorazumskoj pameti, pa i akademskim znanjima, čak i u sredinama u kojima je jednakost između rodova na daleko višem nivou nego što je to slučaj u Srbiji. Studije maskuliniteta i muškaraca u velikoj meri “zaostaju” za studijama, istraživanjima, saznanjima o ženama, jer je istorijska dinamika kreiranja ovih znanja sledila društvene pobune žena i njihovu borbu za priznavanje jednakosti. U tom smislu, žene su bile mnogo više od

muškaraca zainteresovane i za stvaranje znanja kojim će dokazivati svoju diskriminisanost, deprivaciju i poniženje, kao i za konkretnu društvenu promenu koja će unaprediti njihov položaj. Greg smatra, da imajući u vidu “patrijarhalnu dividendu” (povlašćenost u podeli različitih društvenih resursa) muškarci imaju “strateški rodni interes” da brane svoje pozicije, kao što žene imaju strateški rodni interes da se trude da promene ovakav poredak (Greig, 2002). Muškarci “uljuljkani” “muškim privilegijama” različitih stepena i oblika, nisu u istoj meri imali ni razlog, ni motiv za pobunu, pa ni za stvaranje subverzivnog znanja, osim u slučaju onih muškaraca koji su se nalazili u različitim položajima “marginalnosti”, pa zbog toga i nisu mogli u punoj meri, ili nisu mogli uopšte, da uživaju “patrijarhalne dividende”. Upravo iz ovih razloga, postoji raskorak, odnosno “kašnjenje” i teorije, i istraživanja, pa i rodnih politika koje bi se odnosile na muškarce, i to naročito na one muškarce koji i sami pripadaju “mainstream-u”, odnosno “većinskim” muškarcima, odnosno onih koji predstavljaju otelotvorenje, manje ili veće, hegemonih maskuliniteta. Propitivanje muških privilegija i odricanje od istih, za same muškarce se pokazuje kao izuzetno teško, upravo zato što su nejasni dobici, na individualnom i na grupnom nivou. Ali, ipak, u svetu jačaju pokreti muškaraca, i to ne samo onih muškaraca koji bi da zadrže privilegije patrijarahata (konzervativni i neokonzervativni desničarski orijentisani pokreti), već i onih koji sebe smatraju feministima (Kimmel, 1992, Hearn, 2015).

Da bi se u svetlu novih saznanja pristupilo nasilju protiv žena, neophodna su dva “pomeranja”: od urodnjenosti žena, ka urodnjenosti muškaraca, i od isključivog fokusa na nasilja nad ženama, na sveukupno nasilje, uključujući nasilje muškaraca prema muškarcima, čiju destruktivnu kulminaciju predstavljaju upravo ratovi. Čak i kada neki, ili čak mnogi

muškarci, ne uživaju muške patrijarahalne privilegije u punoj meri, činjenica je da je nasilje urodnjeno i proizvedeno pre svega patrijarhalnim strukturama moći i opresije, koje su čvrsto uvezane i sa kapitalizmom i sa “tranzcijom“. Takođe, nasilje igra ključnu ulogu u formiranju muških identiteta, i to ne samo u odnosu na žene, već upravo unutar muških grupa.

4.3. Urodjenost kao nasilje

Kao što smatraju neki teoretičari (Kauffman, 1993; Greig, 2002), binarna logika muško/žensko je sama po sebi “nasilna” jer se “self”, sopstvo, formira kroz negaciju onog Drugog/Druge, što kao implikaciju ima podcenjivanje, zabranu, nipodaštavanje nekih drugih načina egzistencije, izvan te binarne podele. Rodnost, onako kako se razume i praktikuje u judeo-hrišćankoj civilizaciji, insistira na doživljaju sveta kroz binarne podele muško/žensko; aktivno/pasivno; jako/slabo; dominantno/submisivno. Otuda trans-osobe ili homoseksualci bivaju izloženi podcenjivanju, negaciji, pa i nasilju, jer se ne uklapaju u rodnu heteroseksualnu matricu. Ideja o “nasilnosti“ samog “roda” (“violence of gender” – Greig, 2002) se odnosi ne samo na muško nasilje protiv žena, već na nasilje koje proizvodi i biva proizvedeno samim hijerarhijskim rodним poretkom, kao i drugim opresivnim društvenim odnosima, koji takođe imaju ili pojačavaju rodnu dimenziju. Rodnost i urodnjavanje su nasilni i zato što veoma različitim individuama nameću, putem socijalizacije, rodne stereotipe i oblikuju ih prema njima.

Istorija “otkrivanja“ rodno zasnovanog nasilja je inicirana ukazivanjem na položaj žrtava nasilja, pre svega žena. Međutim, decenije bavljenja žrtvama su pokazale da, iako je nesumnjivo da se ovakvim pristupom poboljšava položaj žrtava

i skreće pažnja javnosti na problem nasilja, ipak se ne proizvodi značajnija društvena promena. Osnovnu prepreku u tom smislu predstavljaju mnogo šira društvena i kulturna ustrojstva koja stalno iznova proizvode “nasilne muškarce“. Zato se u novijim teorijskim i aktivističkim pokušajima fokus stavlja na uključivanje i promenu samih muškaraca. Pri tom, osnovno pitanje postaje: kako motivisati muškarce na promenu? Adekvatan odgovor na to pitanje omogućuje mobilizaciju muškaraca, a time i dublju društvenu promenu.

Postoje dva dominantna pristupa kada je reč o objašnjenju muškog nasilnog ponašanja, pa time i njegove promene. Prvi pristup je vezan za individualnu promenu, i drugi za strukturalnu promenu. Različiti aktivistički odgovori korespondiraju različitim teorijskim pristupima koji leže u njihovoj osnovi, i koji se onda reflektuju u različitim fokusima u praksi rodni politika i aktivističkih intervencija. Prvi pristup je vezan za razumevanje stvaranja muških identiteta, odnosno on je fokusiran na mikro nivo individua i njihovih iskustava. U ovakvom pristupu je često zastupljena i ideja o povezanosti emotivnih trauma i nasilja, pri čemu se posebno naglašava uloga traume separacije u ranom detinjstvu (Pollack, 1998), koja uslovljava da dečaci uče da potiskuju svoju emotivnu stranu, i prikrivaju svoju empatičnost i ranjivost. Emocionalno potiskivanje omogućuje zadobijanje muškog pristanka za učestvovanje u radu opresivnih institucija, pa i u ratu.

Saznanja o značaju socijalizacije i rodnog identiteta otvorila su nove mogućnosti za rad sa muškarcima protiv rodno zasnovanog nasilja. Postalo je jasno da muškarci nisu samo nasilnici, ili potencijalni nasilnici, već da postoji mnogo pritisaka unutar patrijarhalnog heteroseksualnog poretka, koji vrše svojevrsnu prinudu nad samim muškarcima da postanu nasilni ili da odobravaju i prihvataju nasilje kao “prirodni red stvari“. Praktične implikacije ovih novih saznanjih uvida su

veoma značajne i one omogućuju da se shvati značaj promene socijalizacijskih modela. Poruke su jasne i primenljive: moguće je, na duge staze, promeniti rodne uloge, i u tom pravcu je veoma važno obezbediti odgovarajuće modele rodnih uloga, npr. nenasilne muškarce. Kako je to definisala Hejz (Heise, 1997: 426): Što više radim na nasilju protiv žena, sve sam više ubeđena da je pravi put napred onaj koji redefiniše šta to znači biti muškarac“.

U mnogim kulturama nasilje je način na koji muškarci obezbeđuju da budu uključeni u muške grupe, odnosno putem nasilja se obezbeđuje svojevrsna inicijacija. Muškarci najčešće i nemaju mnogo izbora, s obzrom da je “ne biti muškarac“ nešto što automatski podrazumeva drugorazredni status u zajednici muškaraca, ali i u društvenoj zajednici kao takvoj. Zato oni na nivou svakodnevice stalno moraju iznova da potvrđuju da su “muškarci“, kako ne bi upali u kategorije koje su kulturno i društveno označene kao “inferiorne“. Tako, nasilje nad ženama, u najširem smislu, uključujući i mizoginiju, predstavlja sredstvo izgradnje muških identiteta. U tom smislu je već sama urođenost svojevrsno nasilje. Nasilje obezbeđuje da muškarci prevaziđu svoju nesigurnost vezanu za identitet, i za muškost, a nasilno ponašanje prema ženama i homoseksualcima je način “dokazivanja“ vlastite muškosti. Majkl Kofman (Kaufman, 1993), nasilje objašnjava onim što naziva “paradoks muške moći“ (“paradox of men’s power”), kako bi pokazao da u muškim životima postoji dinamika između “moći“ i “nemoći“, te da je veza između muških identiteta i nasilja iskomplikovana odnosima moći između samih muškaraca. Takođe, odnosi moći među muškarcima su dodatno iskomplikovani drugim linijama društvene diferencijacije, koje uključuju: socijalni status, ekonomsku klasu, rasu i etnicitet, starost, seksualnost.

Patrijarhalne kulture, putem socijalizacije, proizvode muškarce koji su “jaki” i koji mogu da izdrže ekstremne fizičke i psihološke pritiske. U ratničkim društvima, ovakvi maskuliniteti su još i više naglašeni, jer su potrebni vojnici koji će biti hrabri i neustrašivi, pa i “bezosećajni“. Problem nije u razumevanju značaja kulture, oko čega u nauci već postoji konsenzus, već u tome što se iz individualnih iskustava i sudbina, u individualističkim pristupima, iščitavaju uzroci nasilja, što vodi zanemarivanju širih socio-ekonomskih struktura koje su u vezi sa ovakvim kulturama. Svedeno na kulturni fenomen koji se očituje kroz individualne identitete, nasilje postaje nerešiv problem, odnosno, ono se nužno perpetuira. Zato je važno iskoračivanje iz individualističkog i kulturološkog pristupa, ka razumevanju povezanosti između rodni uloga, rodni režima, i društveno-ekonomskih struktura.

Individualistički pristup se odrazio i u celoj oblasti koja se naziva “rod i razvoj“ (GAD – gender and development), u kojoj se pojavila potpuna asimetrija u pristupu ženama i muškarcima. Dok je kod žena fokus bio na ženskim pravima, zaposlenosti i neplaćenom domaćem radu, dakle onome što je vezano za javnu sferu ili ometanje žena da učestvuju u javnoj sferi u punom kapacitetu, kod muškaraca, pristup je bio upravo na privatnosti, na otkrivanju “personalne“, emotivne strane muškog “selfa“ . Time su se na neki način pojačavale linije između rodova i reprodukovale njihova podela i suprotstavljenost. Dakle, ukoliko je naglasak na individualama, na mikro nivou, na interpersonalnim rodni odnosima, a ne na strukturalnim, utoliko se teže prevazilazi rodnost kao strukturalna datost koja je sama po sebi nasilna i odgovorna za rodno zasnovano nasilje. Time se otežava i stvaranje linija solidarnosti između muškaraca i žena, neophodnih za smanjivanje nasilja na širem društvenom planu. Kako zapaža

Greg, naglasak na muškim identitetima i socijalizaciji na izvestan način depolitizuje problem nasilja (Graig, 2002). Zato je važno videti povezanost između mikro i makro nivoa, između individualnih identiteta i političkog konteksta. Individualistički pristupi svojim fokusom na emocionalni razvoj, kulturnu socijalizaciju i rodni identitet, fokusirani na ličnost i ponašanje, zanemaruju ulogu strukturalnog konteksta koji reprodukuje nasilje. Pa čak i kada se u obzir uzima moć, ona se pre svega vidi kao interpersonalna moć, a ne kao nešto što je deo šire strukturalne datosti. Muško nasilje se svodi na analizu individualnog iskustva moći i nemoći i njihovog uticaja na nasilno ponašanje.

Drugi pristup je na izvestan način komplementaran i on naglašava da rodno zasnovano nasilje treba shvatiti kroz strukturalnu opresiju koja se putem i preko individualnih identiteta prepetuira i reprodukuje. Greg (Graig, 2002) zaključuje da ovakav pristup zahteva i veći stepen političnosti, nego što je to slučaj sa individualističkim pristupom. I drugi kritičari individualističkog pristupa skreću pažnju na to da je on najčešće svojevrsna depolitizacija problema, samo "gašenje požara", bez dubljih efekata, što je između ostalog posledica i činjenice da se NVO-i koje se bave nasiljem, a oslonjeni su na državne fondove, koriste kao neka vrsta "tampon zone" kojom se otpušta pritisak nezadovoljstva usled širih oblika represije, koji bi doveo do eksplozije, ukoliko ne bi bio kontrolisan. Upravo zato, naglasak na strukturalne faktore, one koji se odnose na različite oblike proizvodnje društvenih nejednakosti, pomaže da se izađe iz zatvorenog kruga okrivljavanja muškaraca za rodno zasnovano nasilje, i ujedno nas približava razumevanju najdubljih uzroka nasilja.

Kada se problem rodno zasnovanog nasilja sagleda kao strukturalni problem, onda se mogu otkriti povezanosti različitih oblika represije, odnosno nejednakosti.

Intersekcionalini pristup je veoma koristan u razumevanju povezanosti različitih oblika isključivanja, marginalizacije, eksploatacije. Greg (Graig, 2002) smatra da je u tom slučaju logičan odgovor proširivanje okvira do nivoa bavljenja socijalnom pravdom. Ovakav pristup omogućava muškarcima da istovremeno shvate i opresiju i nasilje koje čine drugima, ali i da shvate svoju vlastitu opresiju, i da zauzmu stav protiv nje, uključujući i stav prema rodno zasnovanom nasilju.

Da je uklanjanje rodno zasnovanog nasilja u suštini politički projekat je jasno feminističkim teoretičarima već nekoliko decenija. Mnogo feminističkih analiza, još od 70-tih godina prošlog veka, je naglašavalo da se radi o nasilju koje nije "individualno" i "privatno", već strukturalno i javno. Zato se i smatralo da zaustavljanje ovog nasilja ne može biti stvar jednog pojedinačnog muškarca. Politička akcija je neophodna da bi se promenile patrijarhalne strukture moći, koje se održavaju i reprodukuju različitim oblicima nasilja, privatno i javno. Ipak, zahvaljujući dekonstruktivističkom talasu u rodnim studijama, strukturalni pristup je potisnut, a individualistički je dobio primat.

Rodna asimetrija, kada je reč o nasilju, u smislu, ko nad kim vrši nasilje, ubedljivo pokazuje da su muškarci neuporedivo češće nasilnici, nego što je to slučaj sa ženama. Žene tokom celog života pate od različitih oblika nasilja koje vrše ne samo pojedinačni muškarci, već i patrijarhalno ustrojene institucije. Njihov identitet formira se u okruženju u kome se nasilje iskazuje kroz mizogoniju, i to utoliko više ukoliko su muški identiteti nestabilniji. Ženama se odriču ne samo ekonomska i politička prava, već se u formi negacije njihovih vrednosti, i odriče pravo na ljudsko dostojanstvo. Nad njima se vrši kontrola i unutar domaćinstava i u javnim prostorima, njihovo kretanje i ostale aktivnosti se veoma često nadgledaju i suočene su sa sistemom različitih zabrana. Nad njihovim telima se vrši

nasilje, kako kroz kontrolu seksualnosti i rađanja, tako i putem nametanja određenih merila lepote i poželjnosti. Sve ove vrste nasilja održavaju se zahvaljujući patrijarhalnom ustrojstvu, koje podrazumeva sistem muških privilegija i hijerarhiju moći. Ono što se najčešće, u javnim kampanjama vezanim za nasilje, iskazuje kao “rodno zasnovano nasilje“ je nasilje u interpersonalnim odnosima, ali ono je u suštini samo mali deo nasilja koje žene trpe zato što su žene u patrijarhalnom društvu. Malo je vidljivo, takođe, i rodno zasnovano nasilje koje i same muškarce pretvara u žrtve nasilja. Jednom rečju, razumevanje nasilnosti same urođenosti, omogućava da se sagleda rodno zasnovano nasilje u svojim mnogobrojnim oblicima, da se razumeju strukturalni faktori koji ga uslovljavaju, da se razume način na koji se strukturalno putem socijalizacije “preliva“ u individualne identitete, kao i da se čitav problem politizuje i omogući stvaranje alijansi svih onih koji sebe doživljavaju kao “žrtve“. To je put za stvaranje efikasnijih strategija za sprečavanje i prevazilaženje nasilja. Teorijski uvidi i dobre prakse, otvorili su put za odgovarajuće iskorake u tretmanu ovog problema.

4.4. Mizoginija i nasilje nad ženama

Razumevanje rodno uslovljenog nasilja nije moguće bez dubljeg razumevanja mizoginije, kao društvenog fenomena koji je veoma raširen i izrazito dugotrajan, transnacionalan i transistorijski. Bez obzira na veoma veliki napor uloženi u postizanje rodne ravnopravnosti, mizoginija ne samo da nije u procesu nestajanja, već ona pokazuje mogućnost obnavljanja, recikliranja i inovacije, naročito kada je reč o novim tehnologijama, internetu i društvenim mrežama (“revenge porn”, na primer). Ima mnogo dokaza da je paralelno sa

jačanjem institucionalne jednakosti, ona sve dublja i žilavija u vaninstitucionalnoj sferi, u kulturi, u svakodnevnoj običajnosti, pa i u najintimnijim odnosima između muškaraca i žena. Strukturalni činioци, ekonomski i politički, iz temelja menjaju rodne režime uspostavljene u agrarnom i industrijskom društvu, što se očitava u svojevrsnom urušavanju patrijarhalnih matrica moći. Muškarci i grupno i individualno, gube privilegije, često veoma dramatično, i njihov grupni i kolektivni odgovor na ovo izmenjeno stanje često ide u pravcu, ne uspostavljanja nove ravnoteže, već u pravcu odupiranja promeni, kroz racionalizaciju vlastitog gubitka, ili pak agresivne napade na žene. S druge strane, žene suočene sa situacijom drastičnog nesporazuma i same odgovaraju mržnjom, odbacivanjem muškaraca i prebacivanjem “kolektivne krivice” na “čitav muški rod”. Na izvestan način, žilavost i upornost istrajavanja mizoginije dovode u pitanje mnoge “dobitke” emancipatorskog ženskog projekta.

Identifikovanje mizoginije u kulturi i u društvu je deo neophodne “mentalne higijene” koja treba da omogućiti senzibilizaciju novih generacija, koje treba jasno da se odrede prema neodrživom vredanju i nipodaštavanju žena koje služi ideološkoj racionalizaciji patrijarhalnih struktura moći. Dokumentovanje mizoginije je važno zato što ono čini opipljivim i jasnim osećanje Drugosti koje žene imaju odrastajući, sazrevajući, stareći u kulturama u kojima su one niže vredne, i zauvek strankinje ili autsajderke. Upravo sa tom idejom u Srbiji je urađen veliki projekat pod nazivom: “Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse”, koji je objavljen u dva toma²³, i u čijem stvaranju je učestvovalo više

²³ Oba toma se mogu naći na sledećim linkovima:

http://www.academia.edu/25984981/_prvi_tom_Mapiranje_mizoginije_u_Srbiji_diskursi_i_prakse

http://www.academia.edu/25985156/_drugi_tom_Mapiranje_mizoginije_u_Srbiji_diskursi_i_prakse

od šezdeset autorki i autora iz veoma različitih oblasti. Zamišljen istovremeno i kao aktivistički, i kao akademski, ovaj projekat je predstavljao velik kolektivni poduhvat da se konceptualizuje, dokumentuje i teoretizuje mizoginija u srpskom društvu i u srpskoj kulturi (Blagojević, 2000, 2004). On je imao za cilj da ukaže na relativno trajne obasce mizoginije, koji su uvek iznova, u slučaju svake nove generacije žena, vršili istu ulogu domestifikacije i pacifikacije žena, i predstavljali ideološku osnovu za kontrolu, eksploataciju i nasilje koje se nad njima vršilo.

Identifikovanje mizoginih slojeva i naslaga u visokoj, tradicionalnoj ili popularnoj kulturi, u filozofiji, nauci i svakodnevnim verovanjima ili u drevnim mitologijama, ipak je samo neophodan, ali ne i dovoljan uslov suočavanja sa problemom mizoginije. Dejvid Gilmor, američki antropolog je objavio obimnu studiju: "Mizoginija, muška bolest", tvrdeći da je mizoginija jedna vrsta paranoje, paranodne fiksacije za objekt koji je istovremeno i objekt ljubavi i objekt mržnje (Gilmore, 2001). Mizoginija nije nešto što "samo" oštećuje žene, čineći njihov život tegobnim, neprijatnim, isisavajući njihove resurse i racionalizujući patrijarhalnu dominaciju, mizoginija je nešto što u dubokim, gotovo arhetipskim naslagama, iritira, zbunjuje, muči i same muškarce. Mizoginija je, kako to komparativnom analizom izuzetno obimne empirijske građe pokazuje Dejvid Gilmor, vezana za samu srž nastanka društvenog konstrukta maskuliniteta. Zato, paradoksalno, tamo gde je taj maskulinitet izraženiji, čak ritualizovan kao mačizam, i mizoginija je jača, ali su ujedno česti i suroviji metodi "proizvodnje muškarca"²⁴. Mizoginija, drugim rečima jeste svojevrsni metod proizvodnje maskuliniteta, koji je gotovo univerzalno raširen, ali koji je kontekstualno obojen, uronjen u specifičnu kluturnu matricu kao njena "konstanta",

²⁴ Na primer, obredi incijacije.

normalizovan, i samim tim teško prepoznatljiv onima koji su “iznutra”.

Doslovce, mizoginija je mržnja prema ženama. U širem smislu radi se o bezrazložnoj mržnji i/ili strahu, koji su najčešće praćeni osećanjem neprijateljstva i gađenja. Mizoginija je izražena u institucionalnim i svakodnevnim praksama, u javnim diskursima i u privatnim, intimnim odnosima. Njene karakteristike su da je ona skoro opšteprisutna (ubiquity), institucionalizovana, najčešće ritualizovana i ideologizovana, služeći kao opravdanje isključivanja, hijerarhizovanja i eksploatacije žena. U tom smislu, mizoginija je i ideologija, i praksa i diskurs, i sistem stereotipa, i kulturna institucija, ali i odnos među ljudima. Ona je u biti esencijalistička, jer se primenjuje na “sve žene”, a ženskost je biološki definisana.

Mizoginija nije racionalna, niti zasnovana na racionalnim argumentima, već ona predstavlja emotivno-afektivni odnos prema ženama koji počiva na ambivalenciji – ljubavi i mržnji – istovremeno. Ona je “seksualna predrasuda” koju dele muškarci među sobom kao neku vrstu simboličkog kapitala koji im nudi “objašnjenje” i “opravdanje” za superioran položaj u patrijarhalnom društvu. Mizoginija se odvija u ne-inteligibilnom prostoru između uverenja i dokaza. Naime, uverenje o inferiornosti žena prethodi dokazu, pa “dokaz” mora biti obezbeđen, izmišljen, konstruisan, a tek potom objavljen, raširem, institucionalizovan, pretvoren u normu. Mitovi, predrasude i stereotipi se koriste u ovu svrhu. Mizoginija je šira i kompleksnija od jednog pojedinačnog stereotipa ili predrasude, ona je mreža mnoštva predrasuda, stereotipa, ubeđenja, verovanja, ponašanja, praksi. Ona je sistem koji proizvodi patrijarhalnu strukturu, i tek iz tog sistema kao celine moguće je razumeti smisao i ulogu svakog pojedinačnog stereotipa, predrasude ili akta diskriminacije.

Pored njene skoro sveprisutnosti, mizoginiju karakteriše i neverovatna, zapanjujuća, stalnost u osnovnim mitovima koji cirkulišu u veoma različitim kulturama i društvima, u preindustrijskim civilizacijama, kao i u proizvodima masovne kulture 21. veka.

Ovi mitovi su sledeći:

1. prljanje (žene prljaju, zagađuju),
2. žene su opasne (one zavode, gutaju, isisavaju, čine zavisnim, unštavaju),
3. žene su moralno i civilizacijski inferiorne (one su sklone nemoralu, one su narcistične, površne, intelektualno inferiorne, one uništavaju muški moral, one su opasne po civilizaciju...).

Međutim, paralelno sa ovim mitovima postoje i njihove suprotnosti:

1. žene su lepe, one su neodoljive ,
2. žene pružaju utočište, stvaraju dom, neguju,
3. žene su majke, emotivne, one vaspitavaju naraštaje, one su nežne, požrtvovane, altruistične, verne, lojalne, potrebna im je zaštita.

U suštini, različiti mitovi funkcionišu na dve ravni: onoj koja se odnosi na telo žene i onoj koja je usmerena na spiritualno-intelektualne aspekte ženskosti, često se preklapajući. U mizoginim mitovima voda, kao ženski element, često ima izrazito važnu ulogu: postoji izražen strah od uranjanja, potapanja, utapanja, gubljenja vlastite tečnosti, ili gubljenja u ženskim izlučevinama. Žene se često, takođe, u mizoginičnim mitovima i predrasudama tretiraju kao bliže prirodi, kao one koje zauzimaju mesto između muškaraca i prirodnih sila, kao

više podložne nagonima i više bestijalne od muškaraca (Gilmore, 2001).

Ovi mitovi, i negativni (koji su daleko češći) i pozitivni (koji su im komplementarni) stvaraju u suštini jednu nemoguću situaciju: mizoginija počiva na *ambivalenciji*, koja proizvodi *emotivni naboj* na koji nije moguće odgovoriti racionalnim argumentima. Mizoginični diskurs ometa uspostavljanje “racionalne” situacije. Mizoginija je afektivna i ona se zasniva na strasti, a ne na mišljenju. Ona je u izvesnom smislu pre-reflektivna, ne-racionalna. Oni koji imaju u sebi taj emotivni naboj (što je slučaj sa velikom većinom tzv. normalnih muškaraca, ali i sa velikim brojem tzv. normalnih žena koje su jednostavno interiorizovale mizoginiju da bi mogle da opstanu u mizoginom okruženju, po nekoj vrsti homeopatskog principa), teško da su u stanju da se suoče sa sopstvenom mizoginijom. Mizoginija se odigrava, po Dejvidu Gilmoru, na veoma dubokom “psihogenom” nivou, ona izranja iz nerazrešenih konflikata koji imaju muškarci u sebi, usled kompleksa separacije od majke, i zato je ona “muška bolest”, bolest koja muskarce čini hronično nesigurnima i nezadovoljnima. Ali za to osećanje nelagode, neko je kriv, pa je “dežurni krivac” žena - žena se okrivljuje za muški neuspeh, za neostvarenje muških ideala ili za neodgovaranje na muške potrebe. Mizoginija se očituje u ograničenom broju stereotipa: džangrizavoj ženi, pakosnoj tašti, zloj maćehi, neiskrenoj prijateljici, fatalnoj, opasnoj ženi, ali i u seriji pozitivnih stereotipa: požrtvovanoj (do smrti) ženi, vernoj ženi koja beskrajno čeka povratak supruga, ili u majci koja bezuslovno prihvata svog sina i pruža mu uvek toplo utočište. I negativni stereotipi, i pozitivni, u suštini su deo iste matrice koja funkcioniše po principu ambivalencije (Gilmore, 2001). Mizoginija je institucionalizovana fobija, dakle bezrazložan, ali institucionalno podržan strah koji muškarci imaju od žena.

Bezrazložnost ovog straha najbolje se može sagledati kroz dve osnovne činjenice: prvu, da su muškarci tokom istorije činili masovne zločine nad ženama, a ne obrnuto; i drugo, da mnogobrojna antropološka istraživanja nisu utvrdila postojanje paralelnog fenomena – mizandrije, koji označava mržnju žena prema muškarcima, kao društveni obrazac. Iako je, naravno, pojedinačna i ad hoc mizandrija prisutna ona se nikada nije uzdigla do masovnog fenomena kakav je mizoginija. Mizandrija, mržnja prema muškarcima, je relativno retka i ona nije dominantno institucionalno podržana. Čak i kada je izražena, npr. u nekim segmentima feminističkog pokreta, za nju bi se moglo reći da je više reaktivna nego proaktivna, više posledična nego uzročna.

S druge strane, međutim, sam patrijarhat često ima mizandrične elemente. Muškarci u velikom broju preindustrijskih kultura moraju da prolaze kroz ritualna mučenja da bi dokazali svoju muškost, ili ako je reč o savremenim društvima, bivaju podvrgnuti socijalizaciji koja je svojevrsna prinuda “uklapanja” u mušku zajednicu. Ipak, ove činjenice ne umanjuju značaj onih drugih činjenica: da ljudska civilizacija gotovo da ne poznaje “obrnute hijerarhije”, u kojima žene dominiraju nad muškarcima, već ona ne poznaje ni institucije tlačenja, nipodaštavanja, marginalizacije, segregacije kakvima su bile izložene žene (i još uvek su u nekim društvima), a koje bi eventualno bili primenjeni na muškarce. Patrijarhat i njegove varijetete, lokalne patrijarhate, otud, valja ispitivati kao sisteme moći i prinude, kojima su izložene i žene i muškarci, ali ne simetrično i ne sa istovrsnim posledicama.

Mizoginija je u patrijarhalnom društvu u funkciji proizvodnje maskuliniteta i muškaraca. Maskulinitet se proizvodi ambivalencijom prema ženama i atributima ženskosti, a ženskost se proizvodi ne paralelnom ambivalencijom, već nemogućnošću samoodređenja. Ženskost,

feminitet, je konstruisan muškom ambivalencijom, pa je samim tim nemoguće jednoznačno određenje. Žena nije određena nasuprot muškarcu kao “obrnuti” muškarac, već kao *nedostatni muškarac*, i još i više, ona je *nemogući muškarac*, ali i *nemoguća žena*, ona koja je zauvek izgubljena u ambivalenciji na koju ne može da utiče, jer je izvan nje same.

Ambivalencija je suština straha, pa i agresije koju mizoginija proizvodi. Mržnja i ljubav, potreba i odbacivanje, preziranje i obožavanje, su ekstremi koji određuju mizoginiju onemogućavajući njeno suočavanje sa racionalnim argumentima. S druge strane, za samoodržanje patrijarhalnih struktura ova ambivalencija jeste racionalna, jer ona održava neku vrstu ravnoteže i ona takođe čini žensku pobunu gotovo nemogućom. Strah prema ženama je utoliko jače izražen ukoliko su u jednoj kulturi manje razvijeni mehanizmi za njegovo raspoznavanje i ovladavanje njime, ili u kojima iz različitih istorijskih uzroka postoji izražena matricentrična porodica, okosnica jake privatne moći žena. Balkanske mačističke kulture, pa i kulture mediteranskog područja u celini jesu upravo takve kulture.

Mizoginija se proizvodi i širi putem mnogobrojnih i intenzivnih praksi i diskursa: preko predrasuda o ženama, stereotipa, rituala ismevanja, govora mržnje, domaćeg despotizma, svakodnevnog nasilja, uvredljivih hijerarhija, demonizacije žena, uništavanja “veštica”, straha u odnosu na ženske biološke funkcije, preko menstrualnih tabua koje poznaju gotovo sve kulture, kroz različite fobije vezane za žene, ali i kroz prakse eksploatacije i zloupotrebe ženskih ljudskih resursa (vremena, zdravlja, emocija, sposobnosti...). Ipak, na nivou kulturne matrice isključivanje žena na jednoj strani praćeno je često idealizacijom i idolatrijom, na drugoj strani. Ili kako kaže Oto Vajninger, jedan od “klasika” mizoginije: “Svako za sebe stvara ženu, a možda i dve: jednu kurvu i jednu majku”.

Dakle, “svako” je uvek i samo muškarac, a osim toga, on je taj koji proizvodi ambivalenciju, nemogući susret dve krajnosti.

Mizoginija u krajnoj liniji predstavlja osnovni uzrok neprijateljstva između rodova, koje se očituje ne samo u sferi javnog života, već i u sferi svakodnevnog života i najintimnijih odnosa između žena i muškaraca. Ona je, takođe, i vrsta ideologije kojom se opravdavaju seksualna opresija i rodna hijerarhija, kao i nasilje nad ženama. U globalizujućem svetu mizoginija se širi hegemonim modelima znanja i masovne kulture, tako da se njena univerzalnost proizvodi i odnosima između centara i periferija. “Mizogini konsenzus” ujedinjuje muškarce sveta. Transnacionalna mizoginija predstavlja neku vrstu “bratskog ugovora” među muškarcima, što se verovatno najbolje ilustruje aktuelnom pandemijom prostitucije, trgovine ženama i seksualnog ropstva, na čemu dominantno profitiraju, naravno (neki) muškarci.

Dejvid Gilmore, tvrdi da postoji neki “psihogeni faktor” koji proizvodi mizoginiju i kaže: “Podaci koji su ovde izloženi postavljaju epistemološko pitanje o tome šta je patološko, a šta je ‘normalno’ u muškarcu. Nazvao sam mizoginiju muškom bolešću, zbog pretpostavke koja je iznesena da se radi o široko rasprostranjenoj neurozi ili nelagodi kod muškaraca.” (Gilmore, 2001:224). Dakle, elementi konstantnosti i raširenosti mizoginije, njenog upornog opstojavanja bez obzira na varijabilne istorijske, društvene ili kulturne kontekste, predstavljaju za ovog autora “argumente” u prilog traženja podjednako “univerzalnog” objašnjenja koje se onda vezuje za nivo koji je nužno dublji, univerzalniji od nivoa društvene egzistencije, a to je nivo psihe. Ovakav pravac mišljenja, onda, sasvim logično, završava u psihoanalitičkom objašnjenju mizoginije koji je, doduše, dopunjen stanovištem autora da je neophodno ipak imati “eklektički” pristup. Psihogeni uzroci mizoginije mogu se dovesti u vezu sa identičnim iskustvima u

razvojnem ciklusu muškaraca, odnosno sa razvojem samog maskuliniteta kao rodnog identiteta.

Ovde, međutim, izranja jedno bitno epistemološko pitanje: da li je uopšte neophodno vezivanje “gotovo univerzalnosti” sa jednim, osnovnim, uzrokom, ili je moguće da se ova univerzalnost proizvodi spletovima različitih činilaca? Problem sa uvođenjem “uzroka” u društvo i istoriju je što onda postoji opasnost od pre-determinacije, ili čak učitanja determinizma od strane onih koji su u moći da prave znanje i da njime proizvode opravdanja. Pri tome, može izgledati da sve što se dogodilo je ujedno i moralo da se dogodi, što je u najmanju ruku problematično. U tom smislu, valjalo bi uzeti u obzir sledeći stav Dragoljuba Mićunovića: “Sve što se u istoriji dešavalo imalo je neke svoje razloge, ali sve što se dešavalo nije se moralo desiti. Ljudi grade istoriju sa svojim svrhama i voljama i zato su odgovorni. Zrelost pojedinca, naroda, kao i čitavog čovečanstva, meri se sposobnošću da se prihvati odgovornost za ono što se dešavalo, a nije se moralo desiti. Muški rod se mora suočiti sa odgovornošću za jedan od najužasnijih zločina: spaljivanje veštica. Isključivo su muškarci bili teolozi, inkvizitori, pravnici, sudije, dželati. Bila je to muška zamisao, muška dramaturgija, muška režija i muška egzekucija.” (Mićunović, 2001: 342). Dakle, u krajnjoj instanci radi se o izboru, odgovornosti za izbor i suočavanju sa posledicama tog izbora.

Postoje društvene situacije koje favorizuju mizoginiju. U periodima ekonomskih kriza kada se žene javljaju kao konkurenti muškarcima na tržištu radne snage, ili u periodima ratova kada su muškarci izrazito ugrožena skupina i kada je potrebno jačanje muških zajednica, takođe mogu postojati “epidemije” mizoginije. U postsocijalističkom svetu, mizoginija može biti odgovor muškarca na njihov vlastiti osećaj gubitništva usled “tranzicije”. Poljuljani rodni identiteti u

periodu “tranzicije” koji se odigravaju zajedno sa urušavanjem jednog rodnog režima i ne/uspostavljanjem drugog, takođe rezultiraju u pojačanoj mizoginiji. Mizoginija proizvodi sistem dominacije nad ženama, njom se sprovodi kontrola ženske seksualnosti, vrši se eksploatacija žena i na kraju, krajeva, proizvodnjom samo-mržnje (onim što se pogrešno smatra “urođenim ženskim mazohizmom” a u stvari je mehanizam prilagođavanja patrijarhalnom okruženju), žene se pacifikuju, postajući i same aktivni agensi reprodukcije patrijarhalnih matrica. Ali povrh svega, na individualnom nivou, na nivou najintimnijih odnosa žena i muškaraca ovim i ovakvim matricama oblikuju se odnosi ljubavi i mržnje, privrženosti i prezira, pa i nasilja muškaraca nad ženama.

U Srbiji 90-ih godina mizoginija je postala deo opšteg negativnog društvenog konsenzusa. Ispoljena u javnom diskursu 90-ih godina, mizoginija je imala nekoliko ključnih obeležja: nju su zastupali pripadnici veoma različitih ideoloških i političkih opredeljenja, od onih koji su predstavnici “građanske”, “demokratske” opcije, do onih koji su “ultradesnica”, “klerikalni krugovi”, ili neo-fašisti. Sve ove različite ideološke i političke opcije ujedinjuje, međutim, izražena “briga za srpstvo”. I upravo se u toj ravni, artikuliše mizogini govor. Jos 80-ih godina ovaj govor koncentriše se na (objektivni i ozbiljni) problem biološke reprodukcije, pri čemu se po pravilu žene okrivljuju za niske stope nataliteta, koja je rezultat njihove “sebičnosti” i “potrošačke orijentacije”. Na vapaj majki ispred Skupštine da se obezbedi dečja hrana (hrana za prehranjivanje beba) u prodavnicima, “srpski rodoljubi” odgovaraju da su “njihove babe i majke dojile decu”. Ova vrsta osude žena, naravno, stoji u potpunoj suprotnosti sa stvarnim razlozima pada nataliteta u Srbiji (Blagojevic, 1997).

Specifični uslovi koji su proizveli mizogine valove 90-ih godina, koji traju do danas, međutim, nisu samo oni vezani za

preslikavanje političkog diskursa i ratničku atmosferu, pa čak ni za tradicionalne karakteristike srpskog patrijarhata. Na jednom drugom nivou, na nivou svakidašnjeg života, muškarci su bili suočeni sa veoma ozbiljnim problemima preživljavanja, realizacije vlastitih rodnih usloga “hranilaca porodice”, ali i sa problemima konstrukcije vlastitog identiteta. Naime, 90-e su snažno afirmisale model “samo/žrtvujućeg mikro-matrijarhata” kojim se na mikro nivou odvijala ekonomija preživljavanja, u kojoj su centralnu ulogu imale upravo žene. Otuda, jak emotivni naboj koji srpska (kao i svaka druga, uostalom) mizoginija nosi, potiče upravo od ispražnjene muške uloge, a time i problematizovanog pitanja identiteta u svakidašnjem životu.

Ratovi iz 90-tih su pojačali mizoginiju jer sam ratni sukob proizvodi obrazac isključivanja, nipodaštavanja i demonizovanja Drugog i Drugosti. Pored toga, na jačanje mizoginije u Srbiji od 90-ih godina do danas, mizoginja postaje kompenzacija za gubitke koje imaju muškarci na mikro-nivou usled jačanja “samo-žrtvujućeg mikro-matrijarhata”, kao i sredstvo za jačanje muških zajednica u periodu vođenja ratova, nasilne mobilizacije, odbrane teritorija, i proizvodnje “srpstva”. Mizoginija je važan deo re-tradicionalizacije, a naročito re-patrijarahalizacije i klerikalizacije, pri čemu dominira jednostavna formula “žena pripada kući i odgovorna je za rađanje”. A žene koje se pobune, “zaslužuju” kaznu...

4.5. Mladi muškarci i nasilje

Društvenom nasilju u celini neophodno je pristupiti kao fenomenu koji je u najdirektnoj vezi sa rodnom, odnosno rodno strukturisanim nejednakostima, ali i samom urođjenošću kao takvom. Iako je lokalna feministička

zajednica, zastupljena u mnogobrojnim ženskim organizacijama, još od početka 90-tih godina (Blagojević, 1998) do danas, jasno povezivala uzroke nasilja sa patrijarhalnim strukturama moći u vertikali od mikro (porodičnih) do makro (društvenih) odnosa, ta vrsta znanja je ostala nedovoljno integrisana u akademskim krugovima i institucijama. Zato, u Srbiji, nisu neobične situacije u kojima je, na primer, nasilje nad ženama dostiglo status “legitimnog” društvenog problema, uz usvajanje odgovarajućih zakona i mera javne politike²⁵, dok se istovremeno održava tabu u odnosu na koncepte kao što su “patrijarahat” ili “feminizam”. Nasilje nad ženama se “oslobađa” svoje povezanosti sa patrijarhalnim strukturama moći, biva neutralizovano i tretirano kao još jedan korak u neophodnosti “približvanja Srbije EU”. Nezađiranje u suštinu problema ima svoju cenu koja se iskazuje pre svega kroz povećanje, a ne smanjenje nasilja, u svim njegovim oblicima. Nasilje nad ženama i porodično nasilje nisu odvojeni od ostalog nasilja, pa i nasilja čije su žrtve muškarci, mladići ili dečaci.

“Koren problema” kada je reč o nasilju, ako se odbaci esencijalistička ideja da su muškarci biološki predodređeni za vršenje nasilja, treba sagledati u kontekstu preovlađujućeg rodnog režima, konstrukcije hegemonog maskuliniteta, rodnim identitetima, i konkretnim praksama i diskursima, na nivou svakodnevice, koje proizvode takav identitet u jednom društvu. Nasilje je unutar, a ne izvan, tog sistema proizvodnje rodnosti, i ono je u samom njegovom centru. Uspešne mere javnih politika neodvojive su od adekvatne kontekstualizacije, koja je, opet, neodvojiva od razumevanja patrijarhalnog

²⁵ Što je uvek praćeno i javnom političkom podrškom, kako bi se ostavio utisak da političari “brinu o ženama”. U javnosti se problem rodne neravnopravnosti neopravdano redukovao na problem nasilja protiv žena.

društvenog ustrojstva Srbije i njegove unutrašnje dinamike izražene u specifičnm rodnom režimu.

U kritičkim studijama maskuliniteta, kao što je već objašnjeno u uvodu ove knjige, posebno mesto zauzima koncept “hegemonog maskuliniteta” koji je uveo Robert Connell (Connell, 1995). Polazeći od ovog koncepta, možemo da tvrdimo da hegemoni maskulinitet koji odgovara određenom rodnom režimu, stoji u vezi sa odgovarajućim društvenim kontekstom. Hegemoni maskulinitet je usko povezan sa raširenošću nasilja i kriminala u jednom društvu. Društva koja imaju visok stupanj normalizacije nasilja, ujedno imaju i više izražen kriminalitet, i obrnuto. Ipak, u osnovi u jednog i drugog leže određeni strukturalni činiloci, karakteristike određenog rodnoeg režima koje korespondiraju sa društvenim karakteristikama, a što za posledicu ima određeni nivo nasilja. Ignorisanje strukturalnih činilaca koji proizvode nasilje preko formiranja određenog hegemonog maskuliniteta ne može da rezultira u eliminaciji nasilja.

Rodnu perspektivu u bavljenju nasiljem je, na prvi pogled, prilično lako braniti. Naime, činjenica je da i pored mnoštva veoma izraženih sličnosti, uporno opstaje razlika između žena i muškaraca u pogledu vršenja nasilja i učešća u kriminalnim delatnostima. To nedvosmisleno upućuje na zaključak da je u patrijarahalnom društvu, nasilje nad ženama posledica neravnoteže moći između muškaraca i žena, te da je upravo njegova urođenost, odnosno rodna dimenzija, ključ za razumevanje uzroka. Konstrukcija hegemonih maskuliniteta podržava nasilje, u skoro svim savremenim društvima, mada postoje varijacije. Ova očiglednost se, naravno, može dovoditi u pitanje i relativizirati nekim podacima o povećanju učešća devojaka i žena u različitim oblastima kriminala i u nasilju uopšte (videti npr. Kron i Pavićević, 2015), ali temeljna razlika ostaje, jer je ona proizvedena dubokim strukturalnim

činocima koji formiraju rodnost kao takvu. Međutim, problem uzročnosti nasilja se ne iscrpljuje njegovim površnim bavljenjem na nivou brojeva, već upravo razumevanjem duboke matrice koja proizvodi baš takvu, a ne neku drugu, pojavnost.²⁶ Rodnu perspektivu je neophodno uvesti u razmatranje činjenice da se nasilje u raznim oblicima širi, a nasilje maloletnika, kao i nasilje u školama, gotovo svuda u svetu postaje narastajući problem, čak neka vrsta nove norme, nove "normalnosti". Ne samo da raste strah dece i roditelja od odlaska u školu, već raste strah i od školskih drugova i drugarica. Istraživanja o nasilju i rodnom identitetu, pogotovu adolescentskom, su u porastu i ona potvrđuju da veza postoji.

Jedan od veoma ubedljivih istraživačkih poduhvata u ovom smeru, predstavlja analiza slučajeva nasumične pucnjave po školama u SAD od 1982-2001, koju su sprovedli Kimel i Maler (Kimmel and Mahler, 2011). Oni su utvrdili: 1. da su u državama u kojima je došlo do pucnjave na vlasti bili republikanci, za koje je poznato da imaju pozitivan odnos prema ličnom naoružanju, 2. da su dečaci koji su otvorili vatru su bili okrutno zadirkivani i proganjani (teased and bullied), te da je njihovo nasilje "ispravljalo" pretnje njihovoj "muškosti", 3. da su češće beli dečaci, a ređe afroamerički primenjivali ovu vrstu nasilja; 4. da je poseban oblik zadirkivanja i proganjanja bila homofobija. Pomenuti autori tvrde da u najvećem delu postojećih istraživanju nasilja u školama u SAD nedostaje jedan važan aspekt, a to je upravo istraživanje maskuliniteta. Oni smatraju da je zaobilaženje razumevanja maskuliniteta, ozbiljna distorzija, i da svako razmatranje nasilja u školama,

²⁶ Iako je poređenje različitih kultura u pogledu nasilja, kada se ode izvan brojeva, veoma kompleksan zadatak, ima autora koji tvrde da je američko društvo proizvelo veoma nasilnu "dečačku kulturu" (Rotundo 1993), a to onda otvara dalje i pitanje širenja ovog obrasca putem medija, muzike, interneta i kompjuterskih igara i na ostatak čovečanstva.

mora da uzme u obzir povezanost između *nasilja, homofobije i maskuliniteta*. U većini slučajeva, kao što je analiza pokazala, mladi nasilnici su govorili o tome kako su i sami bili harasirani, odnosno proglašavani za homoseksualce, jer nisu imali pojavu i ponašanje kakvi bi se očekivali od “pravih muškaraca”. Zato ovi autori tvrde da se u suštini kada je reč o maloletnim nasilnicima, *ne radi se o psihopatološkim devijantima, već o preteranim konformistima* (“not psychological deviants but rather overconfomists”), tj. *onima koji se konformiraju normativnoj konstrukciji maskuliniteta koja određuje upravo nasilje kao legitiman odgovor na preživljeno ponižavanje* (Kimmel and Mahler, 2011:1440).

U svom istraživanju, Kimmel i Mahler, se fokusiraju na to “ko su prestupnici”, a ne na sam sadržaj prestupa. Oni ukazuju da u razumevanju nasilja u školama nedostaje *razumevanje nasilne kulture* koja vlada u školama, te da je unutar takve kulture *sama rodnost faktor rizika*. (Kimmel and Mahler, 2011: 1442). Postojeće studije, međutim, propuštaju da uzmu u obzir rodnost, i umesto toga, one koriste rodno neutralan jezik, koji zamagljuje činjenicu da nasilje nisu vršile devojčice, nego dečaci. U suštini, autori kažu da je upravo *pripadanje muškom rodu najveći faktor rizika*. Ovo “analitičko slepilo” ide dublje od slepila prema rodnosti, jer se zapravo radi o slepilu u odnosu na to šta proizvodi nasilje. Dečaci koji su izvršili nasilje su bili konstantno i nešteditice zadirkivani, harasirani i trepeli pretnje. I to nije bilo zato što su stvarno bili “gay”, već zato što su bili *različiti* od normativne muškosti, od hegemonog maskuliniteta: bili su stidljivi, voleli da čitaju, umetnički nastrojeni, muzički nadareni, nisu bili atletski nadareni, voleli su da uče, ili su bili na neki način “čudni”. Oni su u stvari trpeli posledice “kulturalne marginalizacije” jer nisu bili unutar kodova hegemonog maskuliniteta. (Kimmel and Mahler, 2011:1445).

Autori ovog istraživanja uočavaju da postoje dva talasa nasilja kada je reč o nasilju u školama. U prvom talasu, 90-tih radilo se najčešće o Afroamerikancima iz gradskih zapuštenih četvrti, koji su ulazili u sukob oko devojaka ili droge, i svi su bili izvršeni od strane dečaka, po pravilu pištoljima. U drugom talasu, preovlađuju dečaci iz suburbanih skola, belci, koji su koristili uglavnom puške, a ne pištolje. I sama vrsta oružja ukazuje na klasne razlike unutar američke kulture. Istovremeno, menjala se ne samo percepcija o tome ko vrši nasilje, već i objašnjenja o nasilju u javnom diskursu. Umesto da se krivica svaljuje na Afroamerikance i njihovu "urođenu sklonost ka nasilju", u modu je ušlo ispitivanje psiholoških faktora koji utiču na nasilje. Na osnovu temeljnog pregleda istraživanja, kao i konkretnih činjenica vezanih za slučajevne školskog nasilja, autori kažu da "umesto da postavljamo pitanja o porodičnoj dinamici i sastavu, psihološkim problemima i patologijama, moramo da obratimo pažnju na lokalnu školsku kulturu i hijerarhije, odnose među vršnjacima, normativne rodne ideologije i na interakciju među naučnicima, kada je reč o adolescenciji i rodnim identitetima". (Kimmel and Mahler, 2011: 1444).

Sve veći broj autora se slaže sa tezom da nasilje zapravo predstavlja odgovor na osećanje sopstvene nemoći, nevrednosti, necelovitosti, inferiornosti, osujećenosti. Za dečake kojima je kultura upravo namenila ulogu onih koji su sve suprotno od navedenog, nasilje predstavlja metod konfirmiranja hegemonom maskulinitetu. Stid, osećanje neadekvatnosti i sopstvene ranjivosti, prete u stvari osećanju sopstva, i nasilje postaje način da se "povrati" to uzdrmano sopstvo. Pri tom, i to je važno uočiti, da se i upotreba samog pojma "gay" ili "peder" promenila, i da se ona proširila sa obeležavanja homoseksualnosti, na široko polje bilo kakvog "izlaska" izvan rigidno shvaćenih rodnih uloga. Postoji

asocijacija između rodno netipičnog identiteta i homoseksualnosti, jedno se povezuje sa drugim.²⁷ *Homofobija je, kako pokazuju istraživanja, jedan od oranzacionih principa muškog rodnog identiteta* i strah šta će reći drugi muškarci određuje značajan deo muškog ponašanja, odnosno, ona ga reguliše. Kimel i Maler zato kažu da je “homofobija mržnja koja čini da muškraci ostanu strejt (straight)” (Kimmel and Mahler, 2011: 1446). Dečaci ulažu veliki napor da svojim ponašanjem pokažu i dokažu da su “pravi muškarci” i taj napor uključuje i nasilje u njegovom najdrastičnijem vidu.²⁸

Rodni identitet srpskih muškaraca proizveden je u složenoj dinamici urušenog patrijarhata na poluperiferiji, koji potencira “krizu maskuliniteta”, kao i svojevrsnu “ispražnjenost” muških rodnih uloga, naročito u odnosu na uloge koje se ostvaruju u “normalnim” društvenim okolnostima. Kriza maskuliniteta je u suštini kriza identiteta, i to onog dela identiteta koji se vezuje za rodnost. U nedostatku drugih valjanih odrednica i pozitivnih društvenih modela, nasilje može postati okosnica kreiranja muškog identiteta. To naročito može biti slučaj sa maloletnicima. Istraživanje mladih muškaraca (14-19 godina)

²⁷ U filmu “Šišanje” mladić koji postaje nasilnik je odličan matematičar, ali on ipak bira drugačiji put potvrđivanja svog muškog identiteta, kako bi bio prihvaćen od strane svoje vršnjačke grupe. Njegova pozitivna različitost je u neskladu sa rigidnom rodnom ulogom muškaraca koja glorifikuje nasilje. Lako se može napraviti paralela sa Berijem Lukaitasom (Barry Loukaitas) koji je ubio svoju profesorku matematike i još dva učenika u Moze Lejku, 1996 (država Masačusets). On je bio odličan student i jako je voleo matematiku, ali je stalno bio zadirkivan i proganjan, i opisivan kao “stidljiva bubalica”.

²⁸ Zanimljivo je da je u SAD nacionalno istraživanje maloletnika pokazalo da oni sami dobro razumeju da je nasilje po školama izazvano “željom za osvetom”, zbog toga što su ih druga deca izazivala, ismevala ili proganjala (87%). Maloletnici upravo to navode kao primaran razlog zbog koga dolazi do teških oblika nasilja, kao što su masovna ubistva. Skoro 9 od 10 maloletnika je reklo da su školske pucnjave izazvane potrebom za osvetom onih koji su želeli da “vrate onima koji su ih povredili” (Gaughan, Cerio, & Myers, 2001).

koje je sprovedeno u Srbiji 2011. godine (Istraživanje M. 2011) pokazalo je da na skali rodne ravnopravnosti od 1 (najviše rodno ravnopravno) do 0.33 (najmanje rodno ravnopravno) rezultat za gradove u Srbiji se nalazi negde na sredini, 0,71. Sledeći odgovori su indikativni, jer ukazuju na visoku spremnost mladića da prihvate nasilje, kao i veoma izražen negativan odnos prema homoseksualcima (u zagradi je dat % pozitivnih odgovora):

- Ukoliko me neko uvredi, braniću svoju čast, čak i ako je potrebno koristiti nasilje (37%).
- Nikada ne bih imao druga koji je homoseksualac (58%).
- Gadi mi se kada vidim muškarca koji se ponaša kao žena (66%).
- Ako se moji prijatelji uključe u tuču, moram i ja da se priključim (42%).
- Nasilje prema homoseksualcima je uvek opravdano (38%).
- Bilo bi me sramota da odustanem od tuče (29%).

Istraživanje je ispitivalo i nasilna ponašanja prema mladićima u poslednjih 12 meseci (u zagradi je dat % pozitivnih odgovora).

- Udario rukom ili šutirao drugu osobu muškog pola (39%).
- Gurao drugu osobu muškog pola (41%).
- Pretio drugoj osobi muškog pola (39%).
- Ponižavao drugu osobu muškog pola (38%).
- Učestvovao u udaranju ili prebijanju nekog za koga je mislio da je homoseksualac ili previše feminiziran (13%).
- Učestvovao u verbalnom nasilju ili pretnjama prema nekome za koga je mislio da je homoseksualac ili feminiziran (19%).
- Učestvovao u nasilnom činu kao deo grupe mladića ili bande (19%).

Čak 65% mladića u starosti 14-19 godina konzumira alkohol. Ipak, veza koja je utvrđena između alkohola i nasilja je niska, iako pozitivna. Slično je i sa nasiljem prema mladićima za koje se pretpostavlja da su homoseksualci. Nasilje nad mladićima za koje se misli da su homoseksualci je više izraženo od nasilja prema devojčkama. Takođe, postoji povezanost između pripadnosti navijačkoj grupi i vršenja nasilja. Svi ovi podaci, kada se povežu, ukazuju da je nasilje kod maloletnika, izraženo kroz stavove ili aktuelno ponašanje, daleko više pod uticajem konformiranja hegemonij muškoj rodnoj ulozi, nego pod uticajem npr. alkohola. Takođe, u ovom kodu moguće je i razumeti navijačko ponašanje, pa i pripadnost navijačkim grupama, kao socijalno prihvatljivo (!!!) nasilje kojim se simbolički potvrđuje pripadnost “muškarcima”, odnosno kojim se ritualno potvrđuje hegemoni maskulinitet koji je u Srbiji jako mnogo obeležen upravo nasiljem.

Ipak, treba naglasiti da, jednim delom, objašnjenje nasilja i kriminala u Srbiji ide izvan granica objašnjenja koje se odnosi na rodne režime. U tom smislu, prihvatili bismo, kada je reč o kriminalu, tezu Olivera Pavićević da u Srbiji ni do danas nije izvršena “de-kriminalizacija društva” koja je bila neophodna (i očekivana od strane najvećeg dela stanovništva), te da je došlo do svojevrsne “normalizacije” modela kriminogenog ponašanja (Pavićević, 2008; Kron i Pavićević, 2015). To isto se može reći i za nasilje. Visok stupanj prihvatanja nasilja tokom ratnih godina doveo je do značajanog pomeranja praga “normalnosti” i “prihvatljivosti”, ali i sami ratovi su medijski bili pripremljeni pomeranjem te granice. Strukturalni činioци proizvodnje nasilja i kriminala, temeljno su razmatrani od strane sociologa (videti: Pavićević i Simeunović-Patić, 2011: 125-188). Kako pokazuju autorke studije o “negativnom društvenom junaku” Pavićević i Patić-Simeunović, Srbija sa već urušenim institucijama nije bila spremna, niti je to danas, da se suprotstavi “udarcu

kriminala”. “Tranzicioni proces je s jedne strane obeležen eksploatacijom privilegovanih političkih pozicija od strane političkih elita, a s druge strane, nestankom zaštite nižih slojeva koju je obezbeđivao paternalistički socijalni sistem” (Pavićević i Patić-Simeunović str. 129).

4.6. Muškarci i nasilje: novi pristupi u teoriji i praksi

Analiza diskusija o problemu muškog nasilja u poslednjih dvadesetak godina, na međunarodnom nivou, koju je načinio Lorencen (Lorentzen, 2006) pokazuje da se mogu utvrditi sledeće tendencije:

- Znanje o nasilju, obimu i konsekvencama, se povećava na međunarodnom nivou. U isto vreme tabui o nasilju u partnerskom odnosu se smanjuju i ovi problemi dobijaju veću vidljivost. Ovo vodi povećanju svesti o tome da muškarci treba da se anagažuju u radu protiv nasilja nad ženama.
- Narastajući dokazi o tretmanu muškaraca nasilnika pokazuju da je moguće promeniti nasilno ponašanje. Ovo doprinosi razumevanju potrebe da se radi sa muškarcima, i generalno, povećanju optimizma u ovoj oblasti.
- Povećanje istraživanja o muškom nasilju vodi novim uvidima koji se odnose na uzroke muškog nasilja. Ova istraživanja dodaju razumevanje moći u muškom iskustvu onemoćavanja (disempowerment), i omogućuju više uvida u muško iskustvo nasilja koje su oni doživeli kao deca. Postaje sve jasnija veza između nasilja i uzrasta, odnosno starosti, kao i ostalih socio-demografskih varijabli. Ovo vodi pomeranju diskusije o tome da li su “svi muškarci nasilnici“, ka trezvenijem razumevanju da većina

muškaraca nikad ne iskazuje nasilje prema svojim partnerkama, te da je nasilje povezano sa specifičnim kontekstima.

- Istraživanja su pokazala i da je nasilje koje žene vrše u partnerskim odnosima raširenije nego što se ranije mislilo, iako ovo nasilje nije istog obima, niti ima iste posledice, kao nasilje muškaraca nad ženama. Ipak, ovo znanje je pomoglo da se smanji polarizacija rodova i da se poveća učešće muškaraca u borbi protiv nasilja.

Takođe, pokazalo se da su muškarci u celini više izloženi nasilju od strane drugih muškaraca, nego žene, kao i da su muškarci koji su izloženi ozbiljnim oblicima nasilja u velikoj meri traumatizovani na način koji je sličan kao u slučaju žena.

Ove nove perspektive i istraživanja su vodile stvaranju osnove koja je nadilazila ideološku debatu, i pružala mogućnosti za konstruktivna rešenja. Takođe, promenila se i upotreba jezika i rečnika, na način koji je bio inkluzivniji kada je reč o muškarcima. Tako, u razvijenim zemljama je došlo do neke vrste preokreta u tretiranju problema nasilja nad ženama. Ključno pomeranje je izazvalo sve raširenije uverenje da je nasilje “loše za same muškarce“ i da je potrebno da muškarci toga postanu svesni. Na taj način je debata o nasilju nad ženama smeštena u širi kontekst nasilja uopšte, s jedne strane, i maskuliniteta i rodne ravnopravnosti, s druge strane. Angažman protiv nasilja pripada tako širem kontekstu borbe za rodnu jednakost i viši kvalitet života i žena i muškaraca (Lorentzen, 2006). Ove promene u znanju, kao i u konkretnim aktivnostima uključivanja muškaraca, su dovele i do definisanja uloge mladića i muškaraca u borbi protiv rodno zasnovanog nasilja u nekim važnim međunarodnim dokumentima. Tako se u *Zaključcima o ulozi muškaraca i dečaka u dostizanju rodne ravnopravnosti* Komisije UN-a o

Statusu žena (48. Sesija, 2004.) pozivaju UN agencije, vlade, privatni sektor i nevladine organizacije i druge zainteresovane strane da “podstaknu i podrže muškarce i dečake da se aktivno uključe u prevenciju i eliminaciju svih formi nasilja, a posebno rodno zasnovanog nasilja“. Nedavno je оформljena i organizacija MenEngage <http://www.menengage.org> koja predstavlja globalnu alijansu NGO i UN agencija koje nastoje da uključe mladiće i muškarce u ostvarivanje ciljeva vezanih za dostizanje rodne ravnopravnosti.

4.7. Dobre prakse: neki primeri

U svetu i u Evropi, a poslednje vreme i u regionu, postoje različite inicijative koje predstavljaju pokušaj muškaraca da odgovore na problem rodno uslovljenog nasilja. To su primeti mogućih pravaca reagovanja i uključivanja muškaraca, koji se odnose na generalnu populaciju mladića i muškaraca i imaju pre svega preventivni karakter. Oni se u tom smislu razlikuju od programa i intervencija koji su namenjeni muškarcima koji su već počinili nasilje. Ovi programi pre svega targetiraju mlađu populaciju muškaraca, tj. one koji su u životnom ciklusu u kome je lakše ostvariti individualnu promenu.

Najpoznatija od svih kampanja usmerenih ka muškarcima je ona koja se zove “Kampanja bele mašnice“ (The White Ribbon Campaign - WRC). Zanimljivo je da je ova kampanja i sama menjala stav prema nasilju koji vrše muškarci. Ovu kampanju su započela tri muškarca u Torontu, 1991. Vremenom je kampanja prerasla u svojevrsni pokret muškaraca protiv nasilja nad devojkama i ženama, pokret koji promovise rodnu jednakost, zdrave odnose i “novu viziju maskuliniteta“. Ovaj pokret okuplja ljude u više od 60 zemalja sveta. WRC se bavi korenima rodno uslovljenog nasilja, i pokušava da napravi

kulturni preokret prema “budućnosti bez nasilja“. Za sebe kažu da “njihova vizija maskuliniteta otelovljuje najbolje kvalitete ljudskog bića“. Oni kažu da “veruju da su muškarci deo rešenja, i deo budućnosti koja je sigurna i jednaka za sve ljude“ <http://www.whiteribbon.ca/who-we-are/>. Metodi koje koriste su: podizanje svesti, dosezanje različitih društvenih grupa, izgradnja kapaciteta, partnerstva i kreativnih kampanja. WRC pomaže da se kreiraju oruđe, strategije i modeli koji prevazilaze negativne, staromodne, koncepte muškosti i pokušava da inspiriše muškarce da aktiviraju svoj potencijal i postanu deo pozitivne promene.

“Bela mašnica“ je postala simbol stava o muškom suprotstavljanju nasilju nad ženama, kao i lično obavezivanje muškaraca da “nikada neće počinuti akt nasilja nad ženama, kao i da neće ćutati i odobravati nasilje nad ženama“. Od svog početka ova kampanja se proširila u mnoge zemlje sveta, i na sve kontinente. Ova kampanja radi kao decentralizovana kampanja koja ima punu nacionalnu i lokalnu autonomiju i oslanja se na različite donatore, odnosno volonterski rad. Kampanja je razvila obrazovne programe koji mogu da se koriste u školama, kao i internet sajt koji sadrži rezultate kampanja u različitim zemljama. Vremenom ova kampanja je postajala sve inkluzivnija, uspevala je da okupi sve veći broj različitih muškarca, kao i da sve direktnije šalje poruke koje su upućene ka muškarcima, kao npr. “Pravi muškarci ne povređuju“ (“Real men don’t hurt“). Pošto je ova kampanja namenjena dečacima, mladićima i muškarcima, brzo se uvidelo da je neophodno koristiti pozitivan jezik za privlačenje muškaraca, umesto jezika osuđivanja, i petrificiranja muškaraca u njihovoj patrijarhalnoj ulozi. Muškarcima se ukazuje na to da su oni takođe odgovorni za pozitivnu promenu u društvu, tj. da imaju moć da promene stanje stvari. Kampanja se koncentriše na promenu stavova u generalnoj

populaciji i na socijalizaciju dečaka. Ona prepoznaje da se muškarci uče da koriste nasilje jedni protiv drugih. Takođe, u poslednje vreme ova kampanja se fokusira na problem očinstva, kako bi se prekinuo lanac negativnog ponašanja.

Program “Raditi sa muškarcima i dečacima na promociji rodne ravnopravnosti i ukidanja nasilja nad dečacima i devojčicama” (Working with Men and Boys – to promote gender equality and to end violence against boys and girls – organizacija: Save the Children, http://www.iwtc.org/ideas/18_strategies.pdf), predstavlja poseban program rada sa dečacima i muškarcima u južnoj i centralnoj Aziji. Cilj ovog programa je bio razvijanje strategije i konkretnih planova akcija kako bi se poboljšalo partnerstvo sa muškarcima u borbi protiv nasilja nad dečacima i devojčicama. Inicijativa uključuje širok spektar problema koji se odnose na probleme socijalizacije, percepcije maskuliniteta, osnovnih ljudskih prava i različitih aspekata rodne ravnopravnosti. Regionalni program koristi pozorište, film, reklame, pritiske na političare, treninge dečaka i mladića, i sl. da bi se doprlo do muškaraca. Inicijativa naglašava značaj sledećih komponenti kao bitnih delova treninga: muški jezik, rod i odnose moći, alternativne oblike rešavanja problema, seksualnost, životne veštine, samo-refleksiju i rodnu socijalizaciju. Njihova iskustva rada sa muškarcima su dovela do sledećih uvida:

- Umesto da se fokusira na individualne muškarce i činove nasilja, bolje je fokusirati se na celu kulturu koja kreira nasilje i dominantne oblike maskuliniteta.
- Muškarci i dečaci takođe imaju potebu da imaju prostor i mogućnosti da diskutuju o svojim osećanjima sa drugim muškarcima, ali treba stvarati i mogućnosti da oba roda dele i razmenjuju svoju zabrinutost i svoje perspektive, na način koji je strukturiran i ne-konfrontacijski.

- Muškarci i dečaci kao i devojčice i žene plaćaju visoku cenu za rodne stereotipe, jer oni ograničavaju oba roda u razvoju punog potencijala. Treba targetirati i jedne i druge da bi se proizvela promena (Bhandari, 2005).

I jedna i druga inicijativa, i WRC i Program u Aziji (Save the Children) u mobilizaciji protiv nasilja ukazuju na potrebu da se prave intervencije i na nivou individualnih muškaraca, ali i na nivou kultura koje proizvode setereotipne rodne uloge i identitete. Oba ova primera korespondiraju sa teorijskim saznanjima koja imaju individualistički pristup i koja naglašavaju značaj rodnih uloga i identiteta, kao i interpersonalnih odnosa. Ovakvi programi su, međutim, suočeni su sa izazovom kako da podsticanjem individualne promene utiču na širu društvenu promenu, odnosno kako da razviju "holističke strategije" koje bi omogućile borbu protiv svih oblika represije koja je usko povezana sa rodno zasnovanim nasiljem (Graig, 2002).

Neke inicijative za borbu protiv nasilja upravo pokušavaju da zastupaju ovakav holistički pristup. Takav je slučaj, na primer, sa Infomativnim centrom za muškarce u Zapadnom Masačusetsu (The Men's Resource Center of Western Massachusetts - MRC) koji svoju viziju opisuje kao pokušaj da bude "katalizator pravednijeg i mirnijeg sveta". On okuplja muškarce koji se deklarišu kao oni koji su "mreža žena i muškaraca posvećenih suprotstavljanju personalnom i institucionalnom nasilju, seksizmu i homofobiji, rasizmu i drugim formama represije, a pružanju podrške za isceljivanje i osnaživanje svih ljudi".

Slično, i organizacija MOVE (Men Overcoming Violence <http://greatnonprofits.org/reviews/profile2/move-men-overcoming-violence>) u San Francisku kao deo svoje misije vidi "Ukidanje nasilja putem organizovanja za socijalnu promenu".

Greg smatra da je pravo pitanje sa kojim su sočene ovake organizacije kako ove opšte reformatorske ciljeve u praksi povezati sa promenama ponašanja konkretnih muškaraca. Postoji više mogućih strategija kojima organizacije koje okupljaju muškarce uspevaju da povežu opšte generalne ciljeve proizvodnje društvene promene i promene u pojedničanim slučajevima. Greg identifikuje određen niz ovih strategija.

Prva takva strategija se odnosi na pokušaj podsticanja boljeg razumevanja povezanosti različitih oblika podređenosti, i njihovog ispoljavanja unutar i izvan samih organizacija koje se bave nasiljem. Zato se osoblje organizacija koje se bavi nasiljem profiliše na način koji najbolje odgovara sredini (npr. Afroamerikanci rade u afroameričkim susedstvima, odnosno delovima grada). Druga strategija je da se sami muškarci koji su učestvovali u programima vezanim za nasilnike zapošljavaju u organizacijama koje se bave nasiljem (npr. u Men Stopping Violence – MSV, iz Atlante). Treću strategiju predstavlja insistiranje na vidivosti i povezanosti različitih oblika opresija, kao što su rasizam i seksizam, unutar samih grupa i procesa koji prolaze pojedinci. Muškarci koji su uključeni u programe govore, na primer, o svom iskustvu rasizma i deprivacije koji su s tim u vezi (MANALIVE). Međutim, izloženost nekim vrstama nasilja ni u kom slučaju ne znači oslobađanje od odgovornosti za nasilje koje oni sami vrše. Važno je za muškarce da razumeju kontekst unutar kojeg se nasilje vrši, ali i da budu istovremeno i “izazvani i podržani da se ponašaju drugačije”. Četvrta strategija se sastoji od prevencije nasilja koja se vrši unutar porodica, društvenih mreža i loklanih zajednica. Na primer, bivši nasilnici pozivaju bar dva prijatelja na zajedničke sesije u zajednici, kako bi oni bili svedoci njihove transformacije, ali i saradnici u promeni na nivou same zajednice. Program MANALIVE, tako “podržava muškarce da se suoče sa muškim nasiljem i da razviju liderstvo u pokušaju da se spreči opresija

u našim porodicama, i našim zajednicama”. U tom cilju oni regrutuju i treniraju muškarce za rad sa drugim muškarcima u susedstvima i u radnim organizacijama. U prvoj godini rada muškarci se obučavaju da sami prestanu sa nasilnim ponašanjem, a u drugoj neki od njih postaju zastupnici borbe protiv nasilja u svojim vlastitim zajednicama. Pri tom je naročito važan rad sa mladim muškarcima. Kao petu strategiju Greg navodi mobilizaciju muškaraca da rade sa interseksionalnim formama opresije u širem društvu. Ova strategija obuhvata partnerstvo i stvaranje koalicija sa grupama i organizacijama koje već rade na problemima socijalne pravde. Cilj je stvaranje šireg pokreta za socijalnu pravdu i zalaganje za odgovornost unutar tog pokreta (accountability). Na kraju, šestu strategiju predstavlja organizovanje samih zajednica u odgovoru na rodno uslovljeno nasilje i razne oblike represije koji su sa tim u vezi. Najveći izazov u ovoj strategiji predstavlja nespremnost samih zajednica da se suoče sa nasiljem, odnosno nizak prioritet ovih problema u zajednici. Sve ove strategije pokazuju da ovakvi programi počinju da stvaraju političke veze između muškaraca, rodnosti i nasilja, koje su neophodne da bi se muškarci mobilisali za stvaranje strukturalne promene. Oni u suštini deluju u pravcu povezivanja motivacije za individualnu promenu sa motivacijom za društvenu promenu, tj. doseganje socijalne pravde.

Dobar primer u ovom pravcu, proširivanja efekata promene sa individualnih muškaraca na zajednicu, predstavlja i program: “Muškarci kao partneri u Južnoj Africi: uključivanje muškarca u borbu protiv rodno uslovljenog nasilja i promociju seksualnog i reproduktivnog zdravlja” (The Men as Partners Program in South Africa: Reaching Men to End Gender-Based Violence and Promote Sexual and Reproductive Health). Ovaj program je imao za cilj da izazove promenu muškog ponašanja

u pravcu smanjivanja kontrole nad ženama, kao i povećanje angažovanja muškaraca na pitanjima rodne ravnopravnosti. Osnovni pristup je bio koncentrisan na pokušaj da se muškarcima ukaže na visoku cenu koju oni sami plaćaju za život u seksističkom društvu. Muškarcima koji su bili uključeni u program ukazano je na to da su tradicionalne muške uloge u suštini opasne po zdravlje i sigurnost muškaraca, jer ih izlažu rizicima vezanim za nasilje, upotrebu droga i alkohola, kao i rizičnom seksualnom ponašanju (Levack, 2004). Muškarcima se ukazivalo na to u kojoj meri je njihovo ponašanje u intimnom partnerstvu prožeto strahom i nepoverenjem prema ženama. U radionicama koje su se održavale u lokalnim zajednicama, muškarcima se pomagalo da razumeju da nasilje nekih muškaraca nad ženama za njih možda može biti kratkotrajno nagrađujuće u smislu povećanog osećanja lične moći, ali da takvo ponašanje, na duge staze, vodi stvaranju muškaraca koji se otuđuju u odnosu na svoju vlastitu ljudskost, koji postaju izolovani i auto-destruktivni. Muškarci koji su bili uključeni u program imali su zadatak da razmišljaju o svojim modelima uloga, muškarcima iz bliže okoline, i da razumeju kako se stereotipna muškost prenosi iz generacije u generaciju. Ovaj program primenjuje metod kojim se postižu promene muškaraca na mnogo nivoa, uključujući stavove, uverenja i ponašanje. Takođe, muškarci se mobilisu i za rad u sopstvenim zajednicama, i počinju da sarađuju sa srodnim nevladinim organizacijama. Ovaj program je organizovao radionice, često i mešovite, žensko-muške, u veoma različitim kontekstima, koji su obuhvatali i sindikate, i radne organizacije, i zatvore, i vojne baze, i religijske grupe, kao i omladinske organizacije. Radionice su trajale 4-5 dana i one su bile participatorne i nedirektivne, uz jako uvažavanje individualnih iskustava. Pristup je bio zasnovan na principima obrazovanja za odrasle i usmeren ka razumevanju rodnosti, rodnih uloga, kao i različitih perspektiva koje imaju žene i muškarci (Levack, 2004).

Poslednjih nekoliko godina i na Balkanu, uz još uvek veoma velike otpore, pokreću se neke inicijative koje imaju za cilj pojačano uključivanje mladih muškaraca u borbi protiv rodno zasnovanog nasilja. Dobar primer predstavlja regionalni projekat pod nazivom “Mladići kao saveznici u sprečavanju nasilja i sukoba na zapadnom Balkanu“ <http://www.e8.org.rs/mladici-kao-saveznici-u-sprecavanju-nasilja-i-sukoba-na-zapadnom-balkanu> (2010 - 2013.). Projekat okuplja veći i broj nevladinih organizacija iz Srbije, Hrvatske, BiH i nekoliko međunarodnih organizacija. Projekat je započet sa idejom da se smanji nasilje među mladima na Balkanu, koje je u porastu, i čije su žrtve veoma često upravo mladi. On je velikim delom zasnovan na ideji da su patrijarhalne norme i rigidne forme muškosti povezane sa porastom nasilja, kao što su i konzumiranje alkohola i droga. U ovaj projekat je uključena organizacija CARE koja kao jedan od ciljeva u svojoj regionalnoj strategiji ima upravo rad na dostizanju rodne ravnopravnosti i eliminaciju rodno zasnovanog nasilja. Uključivanje dečaka i muškaraca je strateški fokus svih programa CARE-a u okviru njihove rodne strategije za Balkan. CARE podržava lokalne partnere kao nacionalne i regionalne resurs centre za rad sa mladićima na pitanjima konflikta, nasilja i zdravog razvoja. Projekat uključuje partnerstvo sa odgovarajućim ministarstvima, rad sa roditeljima, nastavnicima/ama i sportskim trenerima čiji uticaj ima velikog značaja za kreiranje “muškosti”. Do sada je u okviru ovog projekta bio veliki broj aktivnosti, među kojima je veoma zapažena kampanja “Budi muško” koja promoviše zdrave stilove života, uključujući i nenasilje. Kampanja ima za cilj da uključi rad sa 10.000 mladih u srednjim školama u regionu, a broj indirektnih korisnika je 50.000. Osnovnu ciljnu grupu predstavljaju mladići 14-18 godina. Kroz radionice o nasilju, konfliktu i zdravim životnim stilovima, mladići i devojke će biti podstaknuti da promovišu rodno ravnopravne norme, zdrave

životne stilove i nenasilje. Planirano je da se mladi ljudi uključe u sve aktivnosti kroz školske klubove, aktivnosti u školama i medijske kampanje. Ono što je posebno bitno u ovoj kampanji je da se nenasilje povezuje sa zdravim stilovima života, što odgovara kontekstu Srbije i ima mobilišući potencijal za mlade muškarce, jer omogućuje da oni sagledaju svoju dobrobit u vezi sa uzdržavanjem od nasilja.

4.8. Zaključne napomene

Ono na šta ukazuju sva ova iskustva vezana za dublje razumevanje funkcije nasilja u životima muškaraca jeste da su kulturne i društvene promene širokog obima moguće, jer se, pre svega, radi o naučenom ponašanju. Razumevanje rodno zasnovanog nasilja je poslednjih dvadesetak godina u svetu produbljeno teorijskim znanjima, istraživanjima i konkretnim pozitivnim iskustvima. Ali, naravno, za promenu, unutar nekog društva je uvek potreban i širok društveni konsenzus, koji često zavisi od političke volje. Uopšte, veliki deo “zaostajanja” u postizanja ravnopravnosti i lokalno, i globalno se poslednjih godina direktno vezuje za nedostatak političke volje da se stvari promene.

Saznanje da su muškarci i sami žrtve patrijarhata, da je urođenost po sebi izvesna vrsta nasilja, te da oni i sami plaćaju veoma visoku cenu za održavanje patrijarhata i rodno uslovljenog nasilja, svakako pomaže da se muškarci mobilišu i stvari pomere napred. U tom smislu, naročito je bitno osvešćivanje, posebno mladih muškaraca, u smeru u kome će oni shvatiti da ne moraju da prihvate maskuline hegemonijske uloge koje su im namenjene, već da mogu da “menjaju pravila” i da kreiraju svoju mušku egzistenciju na osnovu ličnih sklonosti i izbora. Za iskorak iz kruga nasilja neophodno je i

prevazilaženje rodne podele koja implicira neprijateljstvo između rodova, kao i hijerarhizovanje muškaraca i žena. Pomeranje fokusa na multiple opresije, na razumevanje sistema proizvodnje nejednakosti i hijerarhija između ljudi, na razumevanje ekonomske strane nasilje i militarizma, kao i na zalaganje za društvenu pravdu u najširem smislu, sasvim sigurno otvaraju put za društvenu promenu, tj. za stvaranje društva bez nasilja. Iako je ovaj proces spor, i često krivudav, on je zapravo moguć.

Ipak, čak i okviru ovako postavljene “pozitivne slike”, ili baš zbog nje, treba imati u vidu i određene izazove, naročito izražene u aktuelnom srpskom društvu. Pre svega, multiple opresije nisu dovoljno vidljive kada je reč o poluperiferiji, i u suštini su komplikovanije, jer je sama poluperiferija takođe jedna od osa hijerarhije unutar globalne podele na centar, periferiju i poluperiferiju (Blagojević, 2012). Konstrukti rodnosti isprepletani su sa konstruktima koji se odnose na “Zapad” i “Balkan”, i to na način koji nije ni jednostavan ni jednoznačan. Rodni odnosi su diskurzivno smešteni u kontekst odnosa Srbija-Zapad, o čemu će biti reči u sledećem poglavlju. Otpor prema centru, Zapadu, je u srpskom javnom diskursu, ne samo nacionalistički, već je u nekim segmentima profilisan i kao neo-patrijarhalizam i neo-tradicionalizam. Ipak, u suštini se radi o hibridnom diskursu prepunom ambivalencije i ambigviteta. Unutar takve diskurzivne konstelacije probleme rodno uslovljenog nasilja je veoma teško “dekonstruisati”, utoliko više ukoliko je samo nasilje i nasilan odnos prema Drugome/Drugoj velikim delom legitimizovano kao “borba za opstanak” i “pravda”.

Drugo, kao bitan izazov ostaje povezivanje nasilja sa seksualnošću kao fenomenom, i to ne samo individualnom seksualnošću. Činjenica da se agresija među mladićima najviše ispoljava upravo nad onima za koje se smatra da pripađu

homoseksualnim manjinama, pokazuje do koje mere je pitanje seksualnosti važno pitanje. Nasilje koje se proizvodi i obnavlja unutar određenog rodnog režima je nasilje koje počiva na heteroseksualnoj matrici isključivanja, reperesije i hijerarhije. Ta ista matrica reguliše i seksualnost, a nasilje služi za potvrđivanje njene “superiornosti”. Radi se o seksualno-rodnom sistemu u kome su i muškarci izloženi nasilju, u sredini koja nema toleranciju prema bilo kakvim “iskakanjima” iz heteroseseksualnog modela, kada je reč o muškarcima, mada je mnogo tolerantnija prema homoseksualnosti žena, čemu je svakako doprineo visok stepen komercijalizacije seksa u društvima poluperiferije, koja uspešno razvijaju industrije prostitucije i zabave.

Sledeći nivo izazova vezan je za anomično društvo, društvo “haosa”, “društvo rizika”, kao što je srpsko društvo. Osnove za stvaranje “zajednica” na lokalnom nivou su usled određenog obrasca dominacije i novouspostavljenih klasnih odnosa, još više uzdrmane. “Raspadnutost” zajednice na lokalnom nivou je veoma vidljiva, iako postoji istovremeno i jačanje sistema mreža, koje se odvija kroz retradicionalizaciju i repatrijarahalizaciju. Ali, jačanje ovih mreža i samo doprinosi *infomalizaciji institucija*, odnosno urušavanju sfere javnosti. Iako moć žena nesumnjivo raste, čak i unutar neoptarijarahalizma, ostaje otvoreno pitanje kako omogućiti najbolji “ulaz” u lokalnu zajednicu, koja je duboko uzdrmana političkim podelima i klasnim borbama, prikrivenim i otvorenim. Nebrojani primeri koji ukazuju na duboku povezanost muškaraca u međusobnoj zaštiti, otkrivaju da je “ulaz” veoma težak i da je potreban ozbiljan sistem nagrada, podsticaja i podrške, kao protivteža, za one muškarce koji odluče da budu s druge strane u odnosu na tradicionalna “muška bratstva”.

Svi ovi izazovi, iako nesumnjivo predstavljaju ograničenja za sprovođenje programa namenjenih muškarcima, u širokom obimu, istovremeno nikako ne mogu da opovrgnu činjenicu da su promene rodnih odnosa u pravcu povećanja ravnopravnosti u toku, i da su te promene ireverzibilne. Nelagodnost života u patrijarhatu nije više samo “problem žena“.

V DEO DE/KONSTRUKCIJA MUŠKOG IDENTITETA

Pa što se tiče identiteta, mogu da kažem da sam ga odavno izgubio, sa dolaskom ovog novog vremena, tranzicije i svega. Pre sam sebe smatrao Srbinom, sad sebe smatram jednostavno čovekom koji pokušava da progura kroz ovo vreme (muzičar, 25 godina, Jagodina).

5.1. Uvodne napomene

Sa stanovišta praktičnih rodni politika, ali još i više, sa stanovišta transformacije rodni odnosa i nadilaženja patrijarhalnog nasleđa, muškarce, kao kolektivitet, je neophodno, teorijski i diskurzivno, praktično i aktivistički, deesencijalizovati i denaturalizovati, kako bi i oni mogli sami sebe da sagledaju kao urodnjene društvene aktere, na kolektivnom i na individualnom nivou. Pri tom je posebno važno razumeti mehanizme koji utiču na formiranje muških identiteta, i to u okviru evidentne i postojeće “implozije patrijarhata” kao dugotrajnog civilizacijskog procesa i “krize maskuliniteta” kao relativno kratkoročnog pogoršanja rodni odnosa i pojačavanja “nesporazuma među rodovima” usled nepovoljnih promena društvenog konteksta tokom “tranzicije”.

Polazno teorijsko stanovište u ovoj studiji je da je hegemoni maskulinitet kao heteronormativni model rodni odnosa, identiteta i uloga uobičen u specifičnom modelu rodni režima u društvu poluperiferije koje je okarakterisano raz-

razvojem, tj. koje je u fazi postepenog rastakanja. To se uočava kroz ambivalenciju, ambigvitet, nesigurnost, nestabilnost i raznovrsnost diskursa o razlikama između rodova. To se, takođe, uočava kroz insistiranje na “posebnosti“ (posebnim okolnostima, posebnim situacijama, netipičnostima) sopstvenog iskustva ronosti, na nesvodivosti tog iskustva ili u odbijanju da se prave generalizacije. U meri u kojoj se diskurzivno, ali i realno prevazilaze obrasci duštvenog života kojima se obnavljaju rodni stereotipi, i rodni identiteti se nužno problematizuju i prevazilaze.

U ovom poglavlju bavimo se utvđivanjem koordinata unutar kojih se u Srbuiji formira hegemoni maskulinitet, kao osnova za definisanje identiteta muškaraca i kako na to utiče poluperiferijalnost srpskog društva, kao i specifičnost njegovog rodnog režima. Prvo objašnjavamo kako dve ključne ambivalencije konstituišu hegemoni maskulinitet, potom ukazujemo na to koje tačke nesporazuma postoje između hegemonog maskuliniteta i hegemonog feminiteta i kako one mogu da se iskoriste za pozitivnu transformaciju rodnog režima u pravcu povećane rodne ravnopravnosti. Zatim, ukazujemo na to kako realne promene muškaraca de facto vode promeni hegemonog maskuliniteta. Na kraju poglavlja ukazujemo na osnovne trendove u promeni hegemonog maskuliniteta, koje nastaju kao rezultat pojačane fragmentacije, diverzifikacije životnih stilova i transnacionalizacije. Na kraju, u zaključnim napomenama ukazujemo na problem “diskurzivne šupljine” kada je reč o hegemonom maskulinitetu, svodeći ga na ulogu “hranioca porodice” i na njegovu odovornost za tu ulogu.

5.2. Hegemoni maskulinitet: poluperiferijalnost i samo/žrtvujući mikro-matrijarhat

Muški identitet je moguće posmatrati na dva nivoa: kao dominantnu socijalnu normu, društveni i kulturni konstrukt, koji se može odrediti kao “hegemonii maskulinitet”; i na drugom nivou, na nivou konkretnih mušakraca, koji su otelotvoreni konkretni društveni akteri, unutar konkretnog društvenog konteksta, koji se prema toj normi aktivno odnose, koji je manje ili više reprodukuju, ili od nje odstupaju. Muškarci kao konkretni društveni akteri, kroz sistem svakodnevnih praksi i diskursa, tu normu redefinišu, prihvataju je ili su u odnosu na nju subverzivni. Hegemoni maskulinitet je, iz ugla istraživača, teorijski model koji omogućuje da se sagleda ono što je opšte i preovlađujuće u jednom društvu, ali ne i konkretost koja je ovaploćena i otelotvorena u konkretnim muškarcima, njihovim aktivnostima, delanju, identitetima.

Sam hegemonii maskulinitet u jednom konkretnom društvu formira interakcija i interferencija više nivoa. Konkretno, u Srbiji, kao opštu normu, “idealni tip” određuju nivoi uzročnosti koji se mogu odrediti kao koncentrični krugovi teritorijalne društvene organizacije:

- transnacionalni nivo na kome dominiraju transnacionalni patrijarhati, koji su posebno kristalizovani i osnaženi u muškoj globalnoj finansijskoj i političkoj eliti koji isključuju sve veći broj muškaraca i smanjuju ili eliminišu njihovu “patrijarhalnu dividendu”,
- nivo globalnih ekonomsko-političkih regiona i kulturnih krugova (centri, periferije i poluperiferije), koji određuju značajne razlike u razvojnim i ekonomskim trendovima,

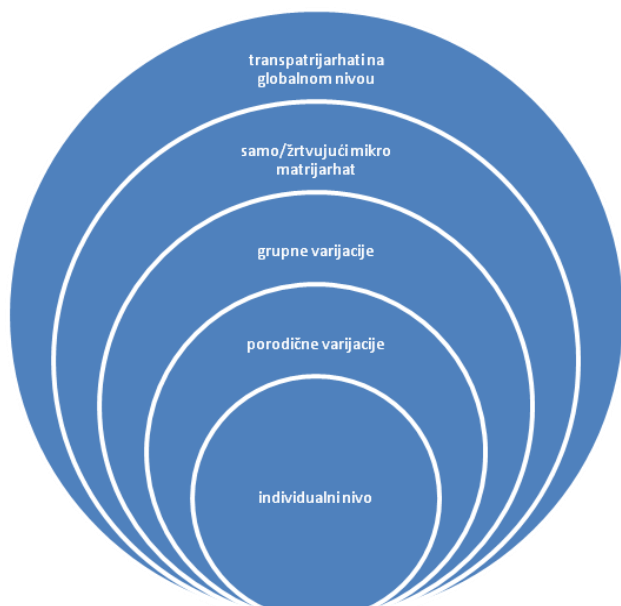
- nivo posebnih država i društava koji imaju specifičnu razvojnu dinamiku i različite istorijske i kulturne karakteristike,
- nivo posebnih zajednica unutar društava (klasnih, slojnih, verskih, lokalnih, etničkih, seksualnih manjia i sl.)
- nivo porodica porekla i obrazaca uređenosti rodnih odnosa u njima.

Na kraju, identitet individualnog muškarca je određen prethodnim nivoima, ali istovremeno i individualnim preferencijama i izborima, konkretnom ličnom i porodičnom istorijom, teritorijalnošću i pripadnošću različitim društvenim institucijama i formacijama. Individualne varijacije je samo donekle moguće razumeti utvrđivanjem dominantnih obrazaca na višim nivoima. Osim toga, osećanje individualnog pripadništva korespondira svim ovim višim nivoima na kojima se artikulišu identitetske formacije, od porodice, do čovečanstva.

Srbija i društvene promene koje se u njoj događaju su istovremeno i refleks mnogo dubljih i značajnijih promena koje putem transnacionalizacije i globalizacije obuhvataju i srpsko društvo, ali su takođe i rezultat specifične dinamike samog srpskog društvenog konteksta i specifičnosti njegovog dominantnog rodnog režima. Konkretni identitet konkretnih muškaraca se formira u čitavom spletu različitih kolektivnih i grupnih obrazaca kao i individualnih personalnih karakteristika i izbora, u materijalnom i u virtuelnom svetu, istovremeno. Izgradnja identiteta nije nezavisna od materijalnih, bioloških i psiholoških karakteristika individualnog muškarca, ali ni materijalnost tela i psihološke karakteristike individualnog muškarca nisu nezavisni od društvenih i kulturnih obrazaca, odnosno konstrukata (Papić, 1997). Odnos “prirodnosti” i društvenosti u formiranju

rodnosti je još uvek otvoreno pitanje. Ali, ovde mu pristupamo pre svega iz sociološke perspektive.

Nivoi uzročnosti u formiranju rodnog identiteta i pripadnosti

Između hegemonog maskuliniteta koji postoji kao dominantna norma muškosti u jednom društvu, ili užoj zajednici, i individualnog muškarca uvek postoji raskorak. Individualno ponašanje i norme uvek odstupaju u većoj ili manjoj meri u odnosu na hegemoni model. Ali, refleksija i auto-refleksija o ovom odstupanju nije nužno prisutna kod svih muškaraca, čak se pre može reći da je samo manjina muškaraca u Srbiji spremna da preispituje hegemonu normu maskuliniteta (Stanojević,2015). Prenaglašavanje refleksivnosti i auto-refleksivnosti u savremenoj teoriji često

nedovoljno uzima u obzir upravo činjenicu da su mnogi društveni akteri nedovoljno reflektivni, ili da između njihovog delanja, normi i iskaza može postojati bitan raskorak. U suštini, kao što je pokazalo istraživanje o stavovima mladih o braku i roditeljstvu, rađeno još krajem 80-tih godina u Srbiji, najveća većina ljudi ima sklonost da priklanjanjem normama izbegne refleksivan odnos prema sebi i svojim odlukama, pogotovu u sferi reprodukcije i sklapanja braka. Opšta norma je “izraz kolektivne racionalnosti” kojoj se veliki broj individua priklanja bez ulaženja u razumevanje svojih individualnih razlika i potreba. Ovo je verovatno danas u Srbiji čak i više izraženo, s obzrom na radikalnu promenu položaja mladih i hroničnu nestabilnost okruženja (Tomanović, 2004; 2010a; 2012). Bar deo neokonzervativizma kao ideologije koja jača u Srbiji, ali i šire, može se objasniti potrebom za utvrđivanjem normi koje se postepeno gube i “isparavaju”, formirajući svojevrsan normativni vakuum, i time pojačavaju nestabilnost identiteta, što mnogi ljudi mogu doživljavati kao problem.

Ono što je bitno za utvrđivanje karakteristika hegemonije muškosti u Srbiji danas, je činjenica da on počiva na dva ključna stuba, koji u njega unose dvostruku ambivalenciju. Hegemoni maskulinitet se po definiciji izgrađuje u odnosu prema Drugosti, i kao i svaka identitetska praksa i diskurs mora da se odredi prema toj Drugosti. Ali u slučaju Srbije i srpskog hegemonog maskuliniteta postoji dvostruka ambivalencija koja ga definiše, čineći identitet ne samo kompleksnijim, već i protivrečnim duboko unutra njega samog.²⁹ Drugim rečima, hegemoni maskulinitet počiva na izrazitoj nelagodnosti koja

²⁹ Insistiranje na specifičnosti formacije srpskog hegemonog maskuliniteta ne podrazumeva da ne postoje slične “komplikacije” i u drugim društvenim kontekstima. Ali, ovde je fokus na Srbiji.

nadilazi čak i nelagodu same mizoginije, o čemu je bilo reči u prethodnom poglavlju.

Dakle, srpski hegemoni maskulinitet počiva na *dve duboke ambivalencije*, koje ga prožimaju i trajno (ili bar dugotrajno!) destabilizuju, proizvodeći stanje *hroničnog nesklada i nesporazuma*:

1. poluperiferijalnost – koja određuje odnos prema Zapadu, ili centru, kao nešto što istovremeno i privlači i odbija, nešto što se i prihvata i odbacuje istovremeno.
2. samo/žrtvujući mikro-matrijarhat – odnos prema ženama koje istovremeno i privlače i odbijaju, koje su istovremeno i podređene i vladaju nad muškarcima u privatnoj sferi, koje istovremeno i imaju i nemaju moć nad muškarcima.

Obe ove duboke ambivalencije proizilaze iz materijalnog i opipljivog okvira u kome se identitet, odnosno hegemoni maskulinitet, proizvode i formiraju, održavaju i reprodukuju. Ambivalencija prema Zapadu je povezana sa položajem poluperiferije, posebno evropske poluperiferije, kao i sa usporenim i odloženim procesom “tranzicije”. Ambivalencija prema ženama, podržana je i olakšana postojanjem samo/žrtvujućeg mikro-matrijarhata, koji osnažuje žensku privatnu moć, istovremeno usporavajući i osporavajući potpun i kompletan ulazak muškaraca u privatnu sferu.

Muški identiteti se, kao i svi drugi identiteti, formiraju relaciono. S jedne strane su, dakle, žene kao Druge, a sa druge strane, zbog poluperiferijskog položaja ovih zemalja je “Centar”, ali i susedi. Koliko je upravo poluperiferijska pozicija važna vidi se najbolje kada se dekonstruiše mit o “srpskoj muškosti”. U diskurzivnoj analizi koju sam sproveda krajem 90-tih otkrila sam da je matrica unutar koje se samo-određuje

srpski muški identitet 90-tih apsolutno “obrnuta” u odnosu na matricu opozicionih rodnih konstrukata koja dominira u kulturama “Centra”.

Na Zapadu je karakterističan niz opozicionih metafizičkih konstrukata, kulturalnih konvencija, koji vezuju muški identitet za “kulturu” i ženski za “prirodu” (Papić, 1997). To je, onda, u vezi sa nizom drugih metafizičkih dualnih konstrukata:

Ženskost – muškost

Priroda – kultura

Primitivno – civilizovano

Instinktivno – ono što se rukovodi zakonom/pravilom

Partikularno – univerzalno

Telo - Razum

Osećanja – Razum/Racio

Srpska matrica rodnih dihotomija, međutim, potpuno je obrnuta (Blagojević, 2000).

Muškost – ženskost

Priroda – kultura

Instinkt, spontanost – reči, promišljenost

Tradicija – modernost

Balkan, srpstvo – Evropa, Zapad

Priroda – tehnologija

Autentičnost – izveštačenost

Superiornost - inferiornost

Ruralnost – urbanost

Ratništvo, hrabrost – poštovanje ratnika, podrška, nega

Seksualna moć – seksualna zavisnost

Ova matrica je razotkrivena diskurzivnom analizom nekih od ključnih tekstova koji su 90-tih pokušali da utvrde šta je to "srpska muškost" (Blagojević, 2000). *Srpski muški identitet je konstruisan kao otpor modernosti koju donosi Centar*. Ako se ovoj matrici rodni identiteta, koja je već dovoljno usloženjena, jer je u nju umetnuto određivanje ka Centru, doda i odnos prema vlastitom etnicitetu i drugim etnicitetima, onda slika postaje još kompleksnija. Kako je to obrazložio istoričar Predrag Marković (Marković, 2003), stereotipi o drugima na Balkanu se pomeraju sa Zapada ka Istoku, i sa Severa ka Jugu. Oni koji su na Zapadu su uvek "uredniji", "vredniji", "čistiji", "civilizovaniji" od svojih suseda na Istoku ili na Jugu. Mislim da razotkrivanje ove jednostavne društvene pravilnosti, upravo potvrđuje, na svoj način, u kojoj meri su stereotipi na poluperiferiji oblikovani upravo pozicijom u odnosu na Centar. Ambivalencija prema Zapadu stvara osećaj inferiornosti koji se, potom, reaktivno, negira forsiranjem diskursa o superiornosti ("Srbi - najstariji narod na svetu"!). Ambivalencija unutar hegemonog maskuliniteta prenosi se i interiorizuje na nivou individue, i, naročito, vršnjačkih grupa. Postoji veoma velika konzistentnost u javnim diskursima o "srpstvu" i individualnih diskursa, naročito kada je reč o adolescentima.

Hegemoni maskulinitet, oblikuje i implozija patrijarhata, koja je vidljiva naročito u centru i na poluperiferiji, manje na periferiji, i koja diskurzivno i virtuelno, ali i realno i materijalno, prodire u društva kao što je srpsko. Implozija patrijarhata podrazumeva i gomilanje prednosti i dobitaka u rukama veoma male transnacionalne (pretežno muške) elite, i urušavanje patrijarhalnih privilegija i smanjivanje patrijarhalnih dividendi u slučaju najvećeg broja muškaraca. Lokalne ekonomske i političke elite (u Srbiji i drugim zemljama poluperiferije) predstavljaju sve više deo globalnog transnacionalnog društvenog raslojavanja.

Dominantan diskurs koji proizvode obe ključne ambivalencije, prva proistekla iz poluperiferijalnosti i druga zasnovana na samo/žrtvujućem mikro-matrijarhatu, je diskurs osujećenosti, gubitka, nostalgije (za “domaćinskim vremenima” i kada se znalo “ko je gazda”), besa, osvete, mizoginije, pa i antimodernizacije. Kako se sve ovo događa u društvenom kontekstu koji je u dugom vremenskom trajanju bio izložen ratnim sukobima i velikim gubicima muške populacije, i koji nastavlja da bude snažno emigraciono područje, muškarci ne samo da “konstruišu” svoje osećanje ugroženosti, već je ono u velikoj meri i realno, opipljivo i materijalizovano. U razumevanju identitetskih matrica važno je ne gubiti iz vida da su identiteti “društvene činjenice”, te da oni korespondiraju sa drugim opipljivim, realnim, materijalnim datostima u okruženju. Oni u tom smislu, nisu potpuno proizvoljni, niti su stvar slobodnog izbora. Ipak, karaktersitike individualnih muškaraca, kao što su obrazovanje, egalitarni odnosi u porodici porekla, urbanost, prihvatanje modernističkih vrednosti i sl., mogu, naravno da omogućće iskoračenje iz ovih ograničenja, što se i događa u pojedinačnim slučajevima. S druge strane, međutim, masovnija iskoračenja, te uspostavljanje novih identitetskih matrica nije moguće bez veće i dramatičnije promene okruženja (Stanojević, 2016).

“Imploziju patrijarhata”, kao i “krizu maskuliniteta” pojačavaju i različiti ekonomski globalni procesi (kao što su npr. finansijalizacija, ili robotizacija), ali i transformacija lokalnog samo-žrtvujućeg mikro/matrijarhata. Kako smo već pokazali u analizi svakidašnjeg života, SŽMM nije samo “retro” oblik uređenosti rodnih odnosa u mikro sferi, već je u stvari prelazni oblik ka uspostavljanju egalitarnijih odnosa. Dakle, on nije jednostavno “korak unazad”, već “korak napred” ka jednakosti. Muški identiteti se, dakle, formiraju unutar matrice

rodno režima koga dominantno određuje SŽMM koji je prelazni oblik ka povećanoj egalitarnosti. To znači, posmatrano iz perspektive hegemonih maskuliniteta, da je prostor koji je već osvojen od strane žena, osvojen trajno, te da je nužno da dođe do trajnog redefinisanja hegemonog modela. Ali, to takođe, nažalost, znači i da je postojeći prelazni period ka stvaranju “novog muškarca”, ili “nove muškosti” ujedno prepun, na individualnom nivou, lutanja, dezorijentisanosti, ambivalencija, i pritiska da svaki individualni muškarac razume i odredi svoju poziciju u novoj situaciji.

Ovaj prelazak muškarcima nije olakšan kroz institucionalnu podršku, niti kroz javni i medijski diskurs, koji je više u funkciji podizanja muške samosvesti vraćanjem na prevaziđene modele (adoracija “srpskog domaćina” kao fiktivnog modela), i ostavlja ih prepuštene samima sebi i njihovim individualnim životnim strategijama. U najboljem slučaju, muškarci mogu da uključe svoj najuži krug (partnerke/partneri, prijatelji i prijateljice, porodica, ili uže grupe), ali sistemski i sistematski odgovor i pomoć izostaju³⁰. Rezultat je pojačan animozitet na liniji prethodne dve ambivalencije koje smo identifikovali. Sasvim jednostavno, nestabilni i nesigurni identiteti vode pojačanom otporu prema modernizaciji, rodnoj ravnopravnosti, odnosno prema ženama i prema “Zapadu” koji su konstruisani kao “opasnosti” u vladajućoj kolektivnoj svesti. Zato se može tvrditi da je hegemoni maskulinitet u Srbiji dominantno konstruisan kao strah od Drugosti i ambivalencija prema Drugosti, što kao posledicu ima pojačanu agresivnost prema Drugosti.

U lokalnoj feminističkoj naučnoj literaturi puno pažnje, od početka ratova 90-tih, bilo posvećeno razotkrivanju različitih povezanosti odnosa prema “Drugosti” (Iveković and Mostov,

³⁰ Srbija je primer zemlje u kojoj je čak izostala i adekvatna pomoć podrška bivšim ratnicima (iz ratova 90-tih) ili muškarcima-izbeglicama.

2002), uz naglašavanje da je Drugost žene osnov odnosa prema svim Drugostima, pa i etničkoj. Na empirijskom nivou, postoji mnogo istraživanja (kvantitativnih i kvalitativnih) koja stalno iznova ukazuju na povezanost tradicionalnih stavova prema ženama i etnocentrizma. Međutim, iako je ova veza nesporna, ona nije nimalo jednostavna. Može se, naravno, tvrditi, da je u ljudskim društvima spoznaja razlike između polova, biološke razlike, ono što najčešće služi kao okosnica organizacije društvenog života, kako u društvima niske kompleksnosti, tako i u složenijim i razvijenijim društvima. Ova istorijska činjenica je nepobitna.

Međutim, kada je reč o modernim društvima, postavlja se pitanje kada i kako se aktiviraju animoziteti prema Drugosti, i onda moguća objašnjenja postaju komplikovanija. Jednom rečju, ne treba poistovećivati odnose koji su uspostavljeni u dugom trajanju, kao što je patrijarhat kao struktura moći i dominacije nad ženama, sa talasima “krize maskuliniteta”, ili sa jednom vrstom aberacija kroz koje neko društvo, kao što je srpsko, prolazi u svom razvoju, odnosno u svom “raz-razvoju”.

Međutim, kada je reč o intenziviranju negativnog odnosa prema Drugosti, onda je moguće da su u slučaju Srbije devedesetih godina prošlog veka stvari tekle u obrnutom pravcu. Od animoziteta i odbacivanja etničke Drugosti, pre započinjanja ratova, do danas, mizoginija raste kao posledica etnocentrizma, više nego obrnuto. Raširena mizoginija, između ostalog, omogućuje i uspostavljanje “bratskog ugovora” među muškarcima čiji su identiteti duboko poljuljani usled napred navedenih razloga.

5.3. Izazovi za promenu: tačke nesporazuma

Rezultati istraživanja o rodu i svakodnevnom životu u Srbiji³¹ (Rodni barometar) sugerišu da hegemoni maskuliniteti sadrže nekoliko ključnih “tačaka nesporazuma”, koji samo dodatno otežavaju uspostavljanje “novog rodnog ugovora”. Posmatrano na nivou pojedinačnih muškaraca ove tačke nesporazuma zahtevaju dodatni napor u uspostavljanju individualnog identiteta, upravo zato što je norma sama u sebi protivrečna i nekonzistentna, ili zato što ne može da izdrži dijalog (sa ženama) i/ili činjeničku proveru³².

Jedna od bitnih tačaka nesporazuma je različito vrednovanje sopstvenog položaja. Istraživanje Rodni barometar je pokazalo da postoji asimetrična slika, i da žene vide sebe kao one kojima je teže, dok je kod muškaraca obrnuto. Asimetrija stavova je velikim delom refleks patrijarhalne ideologije koja predstavlja reakciju na realno jačanje položaja žena. (Da je “ženama teže u životu” slaže se 33% muškaraca i 61% žena. Da su “muškarci veći gubitnici u tranziciji” slaže se 38% muškaraca i 25% žena).

Između urušavanja muškog, patrijarhalnog autoriteta u gotovo svim oblastima porodičnog života i jačanje ženskog autoriteta, odnosno omoćavanja žena, po modelu samo/žrtvujućeg mikro-matrijarhata, i stvaranja novog rodnog ugovora postoji *vremenski jaz*. Podaci pokazuju da sve veći broj aktivnosti vezanih za kuću i decu, žene i muškarci obavljaju

³¹ Istraživanje je sprovedeno na reprezentativnom uzorku žena i muškaraca 20-50 godina starosti. Pored kvantitativnog dela, imalo je i kvalitativni deo (32 intervjua i 33 fokus grupe) kojim su ispitivani rodni diskursi u svakodnevi.

³² Na primer, teško je dokazivati da su žene intelektualno inferiorne, iako je u srpskom javnom diskursu takva ideja još uvek veoma raširena.

“zajedno“. Muškarci se sporije prilagođavaju od žena ovoj novoj situaciji. To zaostajanje počava nelagodu u redefinisanoj kolektivnih i individualnih identiteta.

Iako je u istraživanjima 90-tih pa sve do poslednjeg Rodnog baormetra izgledalo da je SŽMM uslovljen pre sveg “tranzicijom”, ali i da je oslonjen na određenu vrstu tradicije (Blagojević, 1994), najnoviji podaci, kao što je već rečeno, su pokazali da je SŽMM u stvari bio prelazni oblik ka većoj egalitarnosti na mikro nivou. Naime, žene su prihvatile “žrtvovanje” kao neophodnu strategiju za sopstveno kolektivno i individualno osnaživanje (na primer, dok je 2006. čak 84% ispitanica izjavljivalo da roditelji sve treba da čine za dete, to je sada slučaj sa 66% ispitanica).

Istovremeno, upravo “tranzicija”, za razliku od socijalističkog poretka, pojačava ideju “muškarca kao hranioca porodice”. Ova norma je u velikoj meri u socijalizmu bila skrajnuta i potisnuta na račun ideje “dvokarijerne porodice” i ideala opšte zaposlenosti, i žena i muškaraca. Takođe, ova ideja je bila problematizovana i u mešovitim domaćinstvima koja su se izdržavala prihodima iz poljoprivrede i industrije, i u kojima je ženski rad, iako podcenjen, bio vidljiv i doživljavan kao neophodan. Muškarci, “u tranziciji”, međutim, bivaju u priličnoj meri traumatizovani dodeljenom ulogom dominantnog ili čak isključivog “hranioca porodice”. Ova promena predstavlja još jedan značajan izvor retradicionalizacije i repatrijarhalizacije porodica u Srbiji. Rodni ugovor koji je izgledao moguć krajem 80-tih godina postaje sve manje moguć četvrt veka kasnije.

Ali postoji još jedna veoma važna tačka nesporazuma. Muškarci u Srbiji se nalaze u paradoksalnoj situaciji da podjednako kao i žene vrednuju porodicu, ali da istovremeno nemaju još uvek dovoljno izraženu ulogu u porodičnom životu,

kao i da imaju veoma ograničene mogućnosti u javnoj sferi da ostvare svoju ulogu "hranilaca". Znači, ni u javnoj, ni u privatnoj sferi, muškarci ne mogu da ostvare ono što bi odgovaralo normi hegemonog maskuliniteta. Na primer, muškarci bi, kao i žene podjednako često ostavili posao kada bi imali dovojno novca (43% ž i 42% m). Ovakva situacija dodatno pojačava jaz između norme i realnosti, između hegemonog maskuliniteta i realnih muškaraca.

Kolektivna frustracija koju muškarci doživljavaju usled ovog raskoraka, ogleda se u stavovima o tome da je "muškarcima teže", i u opštoj "krizi maskuliniteta", koja se očituje u mnogo različitih aspekata. U velikoj meri ispražnjena i uzdrmana rodna uloga muškaraca, uz realno jačanje egalitarnosti u privatnoj i javnoj sferi, uz sve oscilacije, doprinosi jačanju patrijarhalnih ideologija, kao reakcije. Ipak, promene na nivou ponašanja odvijaju se u pravcu uspostavljanja egalitarnosti, čak i kada stavovi reflektuju patrijarhalnu ideologiju. Muškarci su, kao oni koji se odupiru promenama rodničkih odnosa, ujedno i oni koji iskazuju konzervativnije stavove u odnosu na žene. (Da u "svakoj porodici mora da se zna ko je glava porodice" slaže se, ili se veoma slaže, 71% muškaraca i 58% žena. Da "abortus treba zabraniti", slaže se, ili se veoma slaže, 36% muškaraca i 30% žena.)

Neprikladnost muškaraca ispoljena u "krizi maskuliniteta", ispoljava se intenzivno u različitim aspektima vezanim za partnerstvo, a naročito za roditeljstvo: od nemanja dece, do nepreuzimanja podjednake odgovornosti za roditeljstvo (kroz obavljanje aktivnosti vezanih za decu, kao i kroz nepreuzimanje starateljstva nad decom u slučaju razvoda, neplaćanja alimentacije i sl.). Nepreuzimanje odgovornosti u partnerstvu i roditeljstvu od strane muškaraca vodi veoma

različitim ocenama vezanim za zadovoljstvo partnerskim odnosima: muškarci su, naravno, mnogo zadovoljniji od žena.

“Krizu maskuliniteta” pojačava činjenica da muškarci najčešće interiorizuju svest o tome da je njihova obaveza da budu “hranioci porodice”, uz istovremeno jako visoko vrednovanje porodice u odnosu na posao. Na pitanje: “koliko im je porodica važna u odnosu na posao?”, samo 4% muškaraca i 2% žena je odgovorilo da im je posao važniji. Da su podjednako važni smatra 32% muškaraca i 34% žena. (Blagojević Hjuson, 2013). Paradoks je u tome što je kod žena, pod pritiskom “tranzicije” i siromaštva, došlo do određenog usklađivanja ideološkog i realnog (one i rade i zarađuju i prisutne su u porodici), diskurzivnog i opipljivog, dok je kod muškaraca taj raskorak postao dramatičan, proizvedeći tako “krizu maskuliniteta“. Kriza maskuliniteta pojačava autodestruktivno i destruktivno ponašanje muškaraca.

Promena hegemonog modela maskuliniteta, ne samo što se događa sporo i postepeno, kroz više generacija, i ne samo što je reaktivna u odnosu na okruženje, već može da ide i u progresivnom ili regresivnom pravcu, može povremeno da odstupa od glavnog istorijskog toka promene, ili da mu se približava. Nosioци progresivne promene su obično najobrazovaniji delovi muške populacije, ali nosioци regresivne promene mogu biti pripadnici vladajuće (muške elite). U realnosti Srbije prisutne su ove protivrečnosti kao normalno stanje stvari, što znači da se i sam hegemoni maskulinitet sve više usložnjava.

Otpor progresivnoj promeni i frustracije zbog ranije navedenih protivrečnosti, ambivalencija i tačaka nesporazuma, nalaze svoje uporište u (re)aktiviranju određenih (kvazi) tradicionalnih i patrijarhalnih vrednosti u javnom diskursu, koje se iskazuju kroz prihvatanje desničarskih ideologija. Ipak,

izrazit nacionalizam, kao i izrazit patrijarhalizam, nemaju jednostavan transfer na mikro nivo, pogotovu ne na nivo aktuelnog ponašanja. Mikro nivo, najčešće, zadržava svoju vlastitu "logiku", dok javni diskurs, naročito onaj koji je zastupljen u medijima, samo delimično korespondira sa tom "logikom". Istovremeno, "tradicionalno" se često konstruiše kroz brisanje memorije o onome što je stvarno postojalo i konstruiše se kao ono što se iz određene perspektive vidi kao poželjno. Jedan od omiljenih mitova na kojima počiva repatrijarhalizacija je "mit o srpskom domaćinu", koji je naročito u poslednjoj deceniji postao jednostavna formula za jačanje muške kolektivne svesti i deo demagoške manipulacije širokim masama.

5.4. Od promene muškaraca ka promeni hegemonog maskuliniteta

Istraživanje Rodni barometar je ispitivalo kako se diskurzivno konstruiše rodnost na nivou svakodnevice³³. Osnovna ideja u ovom istraživanju je bila da se indirektno, a ne direktno, ispita uticaj rodnosti i rodnog identiteta³⁴. U takvom postupku, rodnost kao diskurzivni društveni konstrukt je izranjala kao neka vrsta metafenomena, metadiskursa, nečega što kao diskurs natkriljuje individualne naracije o sebstvu i uspostavlja se kao medij u koji se učitavaju individualne racionalizacije, razumevanja društvene realnosti i

³³ Korišćena su dva različita izvora: dubinski intervjui i razgovorima u fokus grupama. U dubinskim intervjuima se putem postupka beleženja "životne priče", koja je bila strukturirana preko osnovnih životnih faza i oblasti, polako ulazilo u polje specifičnijih pitanja, da bi se na kraju razgovor zaokruživao opštijim pitanjima o zadovoljstvu, sreći, ciljevima, „životnoj filozofiji“. Rodnost je bila ispitivana direktno samo u nekolicini pitanja, i indirektno, preko potpitanja.

³⁴ Više o tome u Rodnom barometru (Blagojević Hjuson, 2013)

samorazumevanje. Takav pristup je imao za cilj da nedogmatski utvrdi u kojoj meri, kada i kako rod uopšte predstavlja relevantnu društvenu činjenicu iz perspektive pojedinca. Metadiskurs rodnosti, s druge strane, postoji i uspostavlja se nezavisno od individualnih životnih situacija, ali on i sam proizvodi te i takve životne situacije, pre svega putem normi i očekivanja koja društvena sredina, mikro, mezo i makro, ima u odnosu na individue. Tako shvaćena rodnost korespondira ideji hegemonog maskuliniteta.

Suprotno očekivanjima, ovo istraživanje je pokazao da rod i rodnost u mnogim dimenzijama svakodnevnog života nisu naročito uticajni, posebno kada je reč o stavovima. Međutim, u domenu privatnog života, naročito onog dela koji je najdirektnije povezan sa biološkom reprodukcijom, kao i sa ekonomijom staranja, linija roda je linija razmeđa običajnosti, uhodanih praksi, obrazaca svakodnevne egzistencije.

Osnovni nalaz ovog dela istraživanja Rodni barometar je bio da su rodni identiteti u najvećoj meri u procesu duboke transformacije, koja ide u pravcu njihove relativizacije. Relativizacija identiteta se odvija na više nivoa: relativiziran je eksplicitno identitet kao takav (ako je ikada i bio uspostavljen kao jasan doživljaj sebstva, s obzirom na izrazito kolektivističku i familijarističku prirodu društava “u tranziciji“ i nizak opšti nivo individualizacije), relativizirane su različite grupne pripadnosti, uključujući i rodnu; i postoji, kod velikog broja ispitanika, jedna vrsta “diskurzivne šupljine“ kada je reč o identitetu, koja se nadomešta pričom o životnom toku i događajnosti.

Na individualnom nivou rod deluje na nivou praksi, po automatizmu, u nereflektovanoj svakodnevici. Iz ovoga, dalje, sledi da se rod diskurzivno konstruiše i obnavlja upravo na nivou metadiskursa, onog koji je dominantno prisutan u

medijima i uopšte u javnosti, a ne u toj meri na nivou praksi u svakidašnjici. Individualni, grupni i kolektivni identiteti su pod uticajem upravo metadiskursa, iako se prakse menjaju. Ali, prakse ne mogu da utiču na formiranje identiteta ukoliko se održava “diskurzivna šupljina”. Sistem praksi, kao što su pokazale i kvantitativna i kvalitativna analiza u suštini je daleko više simetričan pa i kooperativan, nego što se to može iščitati iz metadiskursa o rodnosti.

Veoma važan primer nevidljivosti realnih muškaraca u odnosu na dominantan hegemoni konstrukt koji vlada u medijima i u javnom diskursu predstavljaju mladi muškarci koji su zvanično nezaposleni, ali u suštini obavljaju različite aktivnosti, od sezonskog rada, do proizvodnje poljoprivrednih proizvoda za tržište ili zanatskih usluga, pa i različitih kriminalnih ili ilegalnih aktivnosti. Fokus grupe sa muškarcima na selu su pokazale da su i mlađi i stariji muškarci angažovani kao pomoćni radnici u građevini, ali da su takođe u kontinuitetu anagažovani u radu na popravljanju i proširivanju porodičnog stambenog prostora. Najveća ulaganja koja niži slojevi imaju odnose se na školovanje dece i na izgradnju kuće. Obe ove vrste ulaganja su ujedno i ono jedino što, kako pokazuje diskurzivna analiza, smanjuje rizik u društvu “visokog rizika” (Vujović, 2008). I obe ove vrste ulaganja podrazumevaju mobilizaciju fizičkih resursa i žena i muškaraca iz nižih slojeva, do maksimuma. Trošenje fizičke snage iscrpljuje na više načina, ili kako je to prokomentarisao jedan moler iz Rume koji ima završenu srednju školu: “Fizički rad je psihički naporan.” Ova vrsta perspektive se često gubi iz vida upravo zato što muškarci iz nižih slojeva u Srbiji nemaju artikulisan javni diskurs izvan onog koji je izrazito patrijarhalan i mačistički. Oni javno konstituišu svoj subjektivitet tako što se predstavljaju kao “jaki muškarci”, ali privatno nepovoljnost njihovog položaja ostaje zadržana u

fragmentarnim “muškim kafanskim pričama“ ili unutar najintimnijih porodičnih odnosa. Time se može objasniti zašto neke žene, suočene s realnom težinom života, ne žele da “osuđuju“ svoje partnere za to što ne učestvuju u obavljanju domaćih poslova ili u roditeljstvu.

Mladi muškarci su pogotovu izloženi pritisku prevelikih očekivanja i imaju jako osećanje frustracije, zato što ne uspevaju da se uklope u hegemonu rodne stereotipe, odnosno u hegemoni model maskuliniteta. Zato je neophodno da se rodne politike u mnogo većoj meri usmere na muškarce i na njihovu senzibilizaciju za pitanja rodnosti. Visoka cena koju mladi muškarci plaćaju u obliku nezdravih životnih stilova i sklonosti nasilju, je povezana sa niskim nivoom rodne osvešćenosti.

Diskurzivna analiza je takođe pokazala da se u nižim slojevima, pod veoma nepovoljnim uslovima konstituisao ili izrazito jak solidaristički model porodičnih odnosa ili, veoma disfunkcionalan ili konfliktan model. U prvom modelu, uspostavlja se neka vrsta “prirodne podele rada“, po polu i starosti, koja nije jednostavan društveni anahronizam, upravo zato što fizički aspekti rada još uvek dominiraju. Ovaj u suštini racionalan model omogućuje da pojedinci i pojedinke unutar porodice – najčešće proširene – ispolje svoje mogućnosti, doprinesu akumulaciji resursa unutar porodice i omogućće eventualno napredovanje najmlađih generacija na društvenoj lestvici. Ovo se može ostvariti samo potiskivanjem individualnih potreba, i žena i muškaraca. Drugim rečima, asimetrične rodne uloge su funkcionalne sa stanovišta celine (porodice i srodničke grupe) ali ne i pojedinca, jer mu nameću okvir koji onemogućuje iskazivanje individualnih razlika. Ipak, nerealno je očekivati “preskakanje” i “izmeštanje”, niti ono nužno vodi povećanju dobrobiti i sreće pojedinca i pojedinke. Iskakanje iz matrice, iz obasca koji je uspostavljen na nivou kolektivne racionalnosti i egzistira kroz kolektivnu svest i

metadiskurs o rodnosti, ima svoju “cenu”. Društveni proces promene je spor i postepen, i nužno je višegeneracijski.

S druge strane, hegemoni maskulinitet biva destabilizovan i pod uticajem promena koje unose istopolne zajednice. Posebno je zanimljivo, da kao što je pokazalo istraživanje Rodni barometar, u slučaju istopolnih zajednica podela poslova u domaćinstvu se zasniva isključivo na afinitetima i dogovoru. U tom smislu ove zajednice predstavljaju prevazilaženje patrijarhalnog modela rodnih uloga, koji heteroseksualne zajednice još uvek u velikoj meri reprodukuju.

5.5. Prevazilaženje hegemonih rodnih identiteta

Na osnovu otvorenih odgovora u istraživanju RB2012 koji su omogućili veoma fluidna samoodređenja, mogao se steći utisak da je subjektivitet u srpskom društvu izgrađen na nekim drugim parametrima nego što je to slučaj sa subjektivitetom koji je na neki način implicitno prisutan u diskursima rodne ravnopravnosti zapadne provenijencije. To ne znači da se radi o dva međusobno suprotstavljena tipa identiteta i/ili subjektiviteta, već pre o različitim modalitetima, oblikovanim različitim kontekstima i kolektivnim istorijama, kao i različitim putanjama modernizacije. S obzrom na istorijsku dinamiku poslednjih 25 godina (ratovi, UN sankcije, galopirajuća inflacija, izbeglištvo, visoki individualni i porodični gubici, trajna ekonomska “kriza”, itd.) na ovom delu evropske poluperiferije, na vrtloge promena i na velike individualne, porodične i kolektivne gubitke (Milić, 1995), ispitanici srednje i starije generacije su pomalo “odmaknuti” i od sopstvene životne priče, sopstvenog identiteta i od sopstvenog definisanja različitosti. S druge strane, veoma je vidljivo da ispitanici mlađe

generacije svoj identitet vezuju uglavnom za ono što žele da postanu, a ne za ono što trenutno jesu, što odgovara tezi o samopreduzetništvu (Marody and Poleszczuk, 2000), ali se podjednako odnosi i na mladiće i na devojke. Kod njih je, konsekventno, i osećanje sebstva na neki način više izraženo, jer se radi o jačanju jezgra koje tek treba da “isijava” odgovarajući put, da pomogne u realizaciji odgovarajućeg životnog projekta. Odgovori mlađih ispitanika ukazuju u izvesnom broju slučajeva, zadovoljstvo ukoliko postoji ostvarenje “sebe kao projekta”.

Svi ovi elementi, povezani, pokazuju u stvari izranjanje “nove muškosti”, koja sebe definiše kao odgovor na “krizu maskuliniteta” i “imploziju patrijarhata”, kroz koje prolaze prethodne i sadašnje generacije muškaraca. Ta “nova muškost” sebe oslobađa prinude patrijarhata i stvara “novu normalnost” otvarajući time prostor za samoaktuelizaciju i ličnu sreću i ispunjenje. Iako je u statističkom smislu ovo još uvek manjina, radi se svojevrsnom “uzorku za budućnost”, odnosno o trendu koji će u budućnosti jačati. Posebno je važno, kao što se videlo iz još nekih primera, da ovo odstupanje od rodnosti zasnovanoj na tradicionalno shvaćenim rodnim ulogama i identitetima otvara put ne samo za vlastitu samoaktuelizaciju, izvan ograničenja rodnosti, već i za samoaktuelizaciju u sledećoj generaciji.

Zanimljive su i promene vezane za nacionalni identitet i pitanje u kojoj meri i na koji način je on u vezi sa hegemonim maskulinitetom. U kvalitativnom delu istraživanja RB2012 samo su donekle dotaknuta ova pitanja, ali postoje indikativni nalaz, koji svakako zaslužuju dodatna istraživanja. U nekim slučajevima mlađi muškarci su svoj individualni identitet eksplicitno vezivali za naciju. U ovome su se mogli zapaziti zanimljivi varijeteti: od toga da se za srpstvo kao identitet vezuju muškarci koji se mogu označiti kao “gubitnici

tranzicije”, do toga da je srpstvo identitet u postmodernom maniru, koji podrazumeva svojevrsno poigravanje sa različitim “različitostima”. Ali, o srpstvu kao identitetu govore i mladi muškarci koji su zainteresovani za profesionalno bavljenje politikom, kao i oni koji se nalaze na dnu društvene lestvice. Dok je kod prvih verovatno reč o konformizmu ili čak pokušaju “profesionalizacije identiteta”, kod drugih je reč o svojevrsnoj kompenzaciji i pokušaju da se nađe uporište i osećanje pripadnosti. Takođe, treba imati u vidu da su sposobnost za kritičko mišljenje, kritički stav, pa i nekonformizam nešto što je usko povezano i sa obrazovanjem i sa sposobnostima, pa i sa socijalnom sigurnošću. Ipak, ma koliko kvalitativna analiza bila nepouzdana za uopštavanje, što i nije bio njen cilj, može se zaključiti da se u diskursu svakodnevice dekonstruiše nacionalna pripadnost, iako ona opstaje u metadiskursu javnosti. To se čini sa nekoliko tačaka: iz pozicije lokalpatriotizma, iz pozicije bivšeg-jugoslovenstva kao identiteta ili potpunog odbacivanja nacionalnog kao bitnog identitarnog određenja.

Mikrodiskursi opiranja “urodnjenosti” teško isplivavaju na površinu i bivaju zagušeni na nivou metadiskursa o rodnosti, koji konstruišu hegemonu maskulinitete i hegemonu feminitete. Ali, dok se hegemoni maskuliniteti sve teže konstituišu, jer su sve “prazniji”, dotle se hegemoni feminiteti, posledično, da bi se izgradio neophodni kontrast, centriraju na materinstvo.

“Praznoću” hegemonih maskuliniteta najbolje definiše Hearn, koji kaže da se radi o “prisustvu odsustva” (presence of absence Hearn, 2009), pri čemu postoje hegemoni muškarci na pozicijama moći, ali se urušavaju hegemoni maskuliniteti. Hegemoni maskuliniteti nisu samo sistem jednostavnih “stereotipa”, već su oni složeni diskurzivni obrasci koji istrajavaju i reprodukuju čvrste društvene strukture

nejednakosti, čak i preko “praznina”, nedefinisanih, neizrečenih, pa i neizrecivih “očekivanja”. Potrebno je, drugim rečima, “čistiti” javni i privatni diskurzivni prostor od naslaga stereotipa koji deluju preko “očekivanja”. Ta očekivanja su najvidljivija i najokoštaliya upravo insistiranjem na “prirodnosti” rodni razlika. Dakle, pitanje nije da li postoje biološke razlike, jer su one evidentne, mada mnogo razuđenije nego što bi se to na osnovu podele na dva “pola” moglo zaključiti. Pitanje je zašto ih društvo potencira i ko su dobitnici od takvog stanja stvari.

U javnom diskursu se stalno obnavlja debata o prirodni rodni razlika. Ona je naročito vidljiva kada je reč o transgender osobama. *Transgender* osobe dobijaju sve veću vidljivost zahvaljujući organizacijama civilnog društva, ali i industriji seksa i zabave. Sa stanovišta rodne ravnopravnosti, od “faktičkog”, tj. “genetskog”, odnosno “hormonskog” statusa pojedinca ili pojedinke daleko je bitnija činjenica da biološke razlike ne treba da budu uzrok isključivanja, eksploatacije ili nasilja, ma o kom stepenu razlika se radilo i ma u kom pravcu one išle.

Kako Jedno ne može postojati bez Drugog, hegemoni maskulinitet i hegemoni feminitet u Srbiji se konstituišu putem kontrasta. I što je materijalna, realna, osnova tog kontrasta problematičnija, to se oni nužno obnavljaju intenziviranjem animoziteta, isključivanjem i degradiranjem Drugog. Zato ne iznenađuje da u srpskom društvenom kontekstu upravo diskurs izrazite konfliktnosti i mizoginosti prožima veliki deo diskursa o rodniosti. Diskurs konfliktnosti se preslikava sa makro nivoa na mikro nivo, kao što su već pokazale mnogobrojne analize povezanosti naracija o rodu sa naracijama o naciji u periodu intenzivnih konflikata, kakav je period “tranzicije” u Srbiji i u regionu (Iveković 1993 ; Iveković and Mostov, 2002; Blagojević, 2006). Blokovi koji su u

konfliktu mogu varirati, ali matrica isključivanja, suprotstavljanja, hijerarhizovanja ostaje ista. “Uvežbavanje“ konfliktnosti se može vršiti preko rodnosti, što je teza koju zastupa veliki broj feminističkih teoretičarki, ali se može tvrditi i suprotno, da su upravo u periodu “tranzicije“ etnički konflikti pojačali isključivanje žena (Blagojević, 2006).

Prevazilaženje hegemonih rodni identiteta predstavlja, ipak, nezaustavljiv proces. U osnovi tog procesa leži pre svega pojačana fragmentacija rodni identiteta, na šta ubedljivo ukazuje intersekcionalna analiza. Takođe, hegemoni rodni identiteta su duboko destabilizovani preispitivanjem raznih “prirodnih odrednica”, od seksualnosti, do biološke reprodukcije, pa i binarnog modela rodnosti. Na kraju, dva bitna strukturalna procesa takođe deluju u pravcu dekonstrukcije hegemonog maskuliniteta u Srbiji. Prvi proces je proces neoliberalne globalizacije, koja urušava ekonomsku moć muškaraca u centru, a posebno na poluperiferiji kroz proces deindustrijalizacije i promene globalne klasne strukture. Drugi proces je proces transnacionalizacije, tačnije mnoštva transnacionalnih procesa koji dodatno urušavaju lokalne patrijarhate, osnažujući trans-nacionalne patrijarhalne elite, uz istovremeno stvaranje “*transnacionalnog sistema porobljenosti*”, koji postaje narastajuće rodno neutralan, u smislu eksploatacije, isključenosti i “potrošivosti” “viška ljudi”, bez obzira na njihov rod. Međutim, svi ovi procesi realnog urušavanja hegemonih maskuliniteta mogu biti povezani i jesu povezani sa obnavljanjem neo-konzervativnih ideologija.

5.6. Zaključne napomene

Hegemoni rodni identiteta u Srbiji se nalaze u procesu duboke transformacije, koja ide u pravcu njihove relativizacije:

relativiziran je eksplicitno identitet kao takav (u društvu kome se subjektivitet i doživljaj sebstva ne izgrađuju po zapadnom modelu individualizma), relativizirane su različite grupne pripadnosti, uključujući i rodnu, i naročito je izražena jedna vrsta “diksurzivne šupljine“ kada je reč o rodnom identitetu. Ta “šupljina” se popunjava pričom o životnom toku i događajnosti, umesto pričom o rodnom identitetu. Rodnost se razume kao sistem praksi, sa jakim naglaskom na ulogu muškarca kao “hranioca porodice” i na njegovu odgovornost u toj ulozi.

Hegemoni maskulinitet, kao društveni i kulturni konstrukt, prolazi kroz duboku transformaciju, koja je nezaustavljiva. Osnovna karakteristika te transformacije je sadržana u relativizaciji opšte norme “Šta znači biti muškarac?” u pravcu pluralizacije identiteta i jačanja individualnih izbora konkretnih muškaraca, kao društvenih aktera koji svoj identitet izgrađuju kroz sistem praksi koje su manje ili više urodnjene. Između rodnog i drugih identiteta postoji povezanost, ali i ona nije nužna i uvek unapred definisana. Pojedinaac, individualni muškarac, postaje fokus prožimanja i preklapanja mnoštva uloga i očekivanja, izbora i aktivnosti koje formiraju jednu vrstu identitetske otvorenosti, konstruišu stanje konstatnog prelaska. Promena hegemonog identiteta je neodvojiva od generacijskih promena koje su u toku (Tomanović, 2004; Tomanović 2008; Tomanović 2010a; Tomanović 2012; Bobić, 2000, 2002, 2003, 2004, 2008, 2010).

Na individualnom nivou rodnost deluje na nivou praksi, po automatizmu, u nereflektovanoj svakodnevi. Iz ovoga, dalje, sledi da se rod diskurzivno konstruiše i obnavlja pre svega na nivou metadiskursa, onog koji je dominantno prisutan u medijima i u javnosti, a ne da proizilazi iz promišljanja i kritičke svesti o samoj urodnjennoj praksi na nivou svakodnevice. Otuda, i kada postoje promene praksi u pravcu egalitarnosti, to

zapravo nije dovoljno ni adekvatno reflektovano ni u individualnoj, ni u kolektivnoj svesti. Diskursi o rodnoj ravnopravnosti zaostaju za promenama koje se dešavaju u svakodnevi, što uključuje i model “muškarca-hranioca prodice”. Sistem praksi, kao što je pre svega pokazala napred izložena kvantitativna analiza, u suštini je daleko više simetričan pa i kooperativan nego što se to može iščitati iz metadiskursa o rodnosti.

Urušavanje dominantnog modela hegemonog maskuliniteta, međutim, izaziva kao kontrast, diskurs o “prirodnosti“ rodni razlika, koji se centriraju na seksualnost i, naročito, na materinstvo. Dekonstrukcija ovog diskursa moguća je ne unutar pitanja o “prirodnosti“, već izvan njega. “Prirodnost” bioloških razlika, koja je i sama u procesu propitivanja, svakako ne može da posluži kao objašnjenje za veoma velike kulturne i društvene razlike koje postoje u statusu žena i muškaraca. Ovo je pogotovo slučaj u situaciji kada se u debatu o “priorodnosti” unese transgender perspektiva (Mršević, 2013a).

Urušavanje hegemonog modela maskuliniteta povezano je i sa uspostavljanjem diskursa konfliktnosti, uključujući i konfliktnost među samim ženama, koji prožima veliki deo diskursa o rodnosti. Diskurs konfliktnosti se često preslikava s makro nivoa na mikro nivo. Iako postoji mnoštvo praksi u odnosima između rodova koje se mogu okarakterisati kao saradnja, ljubav, solidarnost, kooperacija, povezanost, razmena između rodova, istovremeno, postoji odsustvo diskursa u javnom prostoru o ovim pozitivnim matricama. Zbog toga, individualne prakse muškaraca koje nisu izgrađene na suprotstavljanju i dominaciji nad ženama, i koje predstavljaju pozitivnu alternativu, izranjanje “novog rodnog ugovora” ili “nove muškosti”, zapravo nemaju metadiskurs kooperativnosti u koji bi mogle da se smeste. Drugim rečima,

muškarci koji odstupaju od hegemonog maskuliniteta to veoma teško mogu da izraze, artikulišu, pa i osveste.

Diskurzivne “smicalice“ koje se upotrebljavaju u javnom neokonzervativnom diskursu i koje služe odbacivanju projekta rodne ravnopravnosti iskazuju se kroz čitav niz iskaza koji su u međusobnoj protivrečnosti i koji formiraju ili “slepa polja“ ili privid nerazmrsive zbrke, u kojoj nema dobitnika. Mizoginija nije racionalna, pa tako ni njeni proizvodi ne sadrže racionalne argumente, ali mogu koristiti kvazi-racionalne, i time stalno iznova potkopavati projekat emancipacije i žena i muškaraca od prinude društvenih konstrukata rodnosti.³⁵ Recikliranje mizoginije u javnom diskurzivnom prostoru bitno sužava prostor za artikulaciju drugačijih modela maskuliniteta. U Srbiji je još uvek veoma bitno “dokazivati” da ravnopravnost ima smisla.

To “dokazivanje“ međutim, ne treba da bude ideologizovano već, upravo suprotno, ono treba da vrši kritiku patrijarhalne ideologije kroz dekonstrukciju i destabilizaciju diskurzivnih matrica koje proizvode otpor uspostavljanju rodne ravnopravnosti, sa fokusom na gubitke, nelagodu i probleme, koji prozilaze iz nedostatka ravnopravnosti. Moguće je, takođe, ukazivati i na dobitke koje bi muškarci imali kada bi iskoračili iz hegemonih maskuliniteta, i na primer, uzeli više učešća u roditeljstvu (Stanojević, 2016).³⁶

³⁵ Primer kvazi-racionalnih argumenata je navođenje “činjenica” o odsustvu žena iz istorije nauke, umetnosti ili filozofije, ili tvrdnje urođenoj inferiornosti kada su u pitanju matematika i nove tehnologije.

³⁶ Zanimljivo je, međutim, kako u srpskom patrijarhalnom kontekstu čak i pozitivan pomak u pravcu većeg učešća muškaraca u očinstvu može da dobije preokret u praksi “otimanja” dece, ili manipulacije oko starateljstva nad decom posle razvoda. Postoji narastajući broj primera “moćnih” očeva koji koriste svoje visoke pozicije da dobiju starateljstvo nad decom, i svedu prisustvo i uticaj majki na minimum.

“Dokazivanje” o vrednosti rodne ravnopravnosti se odvija unutar društva koje ima izraženu patrijarhalnu ideologiju, i svaka individua neminovno sama propituje i pokušava da se prema tome odredi, bilo svesno, kroz reflektovane prakse, bilo nesvesno, po automatizmu. Da je društvo usvojilo, na nivou metadiskursa, ravnopravnost kao “normalnu”, individualni diskursi bi ne samo bili mnogo saglasniji već bi izostajalo i konstantno propitivanje o tome “šta je dobro”, “logično” i “poželjno” na ovom terenu. U društvu koje ideološki odbija ravnopravnost, teret “oslobođanja” pada na individualne aktere; oni moraju sami da pronađu “argumente” koji će im olakšati samorazumevanje i opravdavanje vlastitih strategija. Individualni muškarci, u odsustvu javnog afirmativnog diskursa o rodnoj ravnopravnosti, u odsustvu javnih afirmativnih modela ponašanja, muških grupa podrške, muških progresivnih pokreta, adekvatne systemske pomoći, i sl. prepušteni su sami sebi u izgradnji individualnog identiteta koji prevazilazi postojeći rodni poredak.

Takođe, sve što je povezano sa neuspešnom, odloženom ili čak iluzornom “tranzicijom” u Srbiji, kao i sa procesima razvoja, ide u pravcu koji podržava jačanje ne samo neokonzervativnih ideologija, već, u suštini, pojačava kompeticiju između različitih grupa, uključujući i žene i muškarce. U tom smislu postojeći diskurs je u skladu sa veoma regresivnom realnošću u kojoj ima malo prostora za emancipatorske projekte, na kolektivnom ili individualnom nivou. Identiteti individualnih muškaraca u današnjoj Srbiji su više zarobljeni takvom realnošću nego hegemonim maskulinitetima.

VI DEO ZAKLJUČAK KA RODNOM (I SVAKOM DRUGOM) POMIRENJU

To be truly radical is to make hope possible
rather than despair convincing.

Raymond Williams

Ova studija je proizašla iz dugogodišnjeg bavljenja ženskim studijama, rodnim studijama i kritičkim studijama muškaraca i maskuliniteta. Ona je napisana sa ciljem da se javni dijalog između žena i muškaraca, kao i između feminizma i antifemnizma, podigne na viši nivo, omogućujući racionalnim argumentima, zasnovanim na naučnim činjenicama i dubinskom sociološkom pristupu, da potisnu trivijalnu i ostrašćenu diskusiju koja prevladava u javnosti i interiorizuje se u svesti individualnih žena i muškaraca, proizvedeći veoma mnogo negativnih posledica.³⁷ Kritičke studije maskuliniteta pokazuju da su muškarci urođnjeni, kao i žene, i da ih je neophodno deesencijalizovati, odnosno denaturalizovati, tj. “raz-rodniti”.

Svaka ispitivana oblast, bilo da je to svakodnevica, nasilje ili identitet, otvara drugačije mogućnosti, i što je još važnije, pokazuje da se pozitivna promena već događa, da je ona u toku.

³⁷ To je bio cilj, ali ova knjiga, kao ni njena autorka, ne mogu biti odgovorni za krajnje efekte dijaloga, ili njegovog nedostatka, za pogrešno i zlonamerno iščitavanje.

A opiranje pozitivnoj promeni, što je takođe pokazano, u suštini predstavlja produžavanje agonije neprilagođenosti i nemogućnost uspostavljanja neophodnog i novog “društvenog ugovora” između žena i muškaraca.

Ovo je studija koja je u fokus stavila muškarce, ali ih nije posmatrala izolovano od njihovog šireg okruženja, rodni režima i društvo konteksta, pokazujući i dokazujući u kojoj meri je hegemoni maskulinitet uslovljen dubljim nivoima društvene uzročnosti. Takođe, na tom dubljem nivou uzročnosti, u 21. veku prestaju da važe pravila koja reprodukuju rigidne rodne obrasce, rodne uloge, rodne identitete. Pokazuje se, tako, sva duboka disfunkcionalnost patrijarhalnih struktura moći, koje se obnavljaju uspešno samo na nivoima na kojima (još uvek) postoje veoma važne patrijarhalne privilegije, dok je urušena na svim drugim nivoima: na nivou svakodnevice, kao i među različitim gubitnicima i gubitnicama “tranzicije”. Gubljenje patrijarhalnih privilegija i raz-razvoj periferije su u neraskidivoj povezanosti.

Ova studija otkriva “nevolje sa rodnošću”, ali ona nudi na svakom koraku ideju o prevazilaženju rodnosti, u smislu prevazilaženja nametnutih društvenih ograničenja, disfunkcionalnih i štetnih društvenih konstrukata, koji su sa njom povezana. Zato je krajnji ishod ove kritike roda, urođenosti, hegemonih maskuliniteta, mizoginije, nasilja, pa i nelagode, paranoje, eksploatacije i emotivne osujećenosti, u implicitno sadržanoj ideji da je “novi rodni ugovor” i potreban i moguć. Takav “novi rodni ugovor” bi trebalo da bude osnova “rodnog pomirenja”.

Osim toga, kako je pokazano u poglavlju o identitetu, postoji duboka povezanost između rodnog pomirenja i etničkog pomirenja, i ova veza je jako opipljiva na Balkanu, i u Srbiji, posebno. Rodne hijerarhije reprodukuju etničke i obrnuto.

Otud je i rodni pristup pomirenju na Balkanu, jedini logičan i moguć pristup pomirenju. Muškarce je neophodno, teorijski i diskurzivno, praktično i aktivistički, deesencijalizovati i denaturalizovati, kako bi oni mogli sami sebe da sagledaju kao urodnjene društvene aktore, koji su i sami, ne samo “proizvođači nasilja”, već i žrtve nasilja, i u ratu i u miru. Pri tom je posebno važno razumeti mehanizme koji utiču na formiranje muških identiteta, i to u okviru evidentne i narastajuće “implozije patrijarhata”.

“Patrijarhalnu dividendu” (Connell, 1995) uživaju samo oni muškarci koji slede obrasce tradicionalne muškosti, uključujući i nasilno i rizično ponašanje. Prihvatanje tradicionalnih muških uloga u osnovi otuđuje muškarce u odnosu na njihovu ljudsku suštinu i sputava njihovu individualizaciju. Njihove individualne razlike i različitosti, kao i kada je reč o ženama, bivaju podređene jednom apstraktnom modelu, kakav je hegemoni maskulinitet. Zato je ključno pitanje pomirenja i postizanja trajnog mira, i na Balkanu, ali i globalno, pitanje “razrođnjavanja” muškaraca (degendering of men), i pretvaranja muškaraca od “neprijatelja” u “saveznike”. Saveznike žena, ali i saveznike drugih muškaraca i saveznike samima sebi. To je u suštini ključno pitanje identiteta i njegovih koordinata.

Odgovornost za oslobađanje muškaraca od društvene prinude koja leži u osnovi njihovog podređivanja rodним stereotipima čije su žrtve i oni sami, leži pre svega na muškarcima i na njihovim pokretima. Učenje kolektivnih lekcija iz feminizma i ženskih pokreta može olakšati savezništvo sa ženama, koje su, pod pritiskom potrebe za oslobođenjem od patrijarhata, odmakle u svom kritičkom razumevanju rodности. Ali, primarna odgovornost leži na muškarcima kao društvenim akterima. Vraćanje u modele organizacije odnosa među rodovima koji su prevaziđeni i

počivaju na mizoginiji, antifeminizmu, re-patrijarhalizaciji, re-tradicionalizaciji i grčevitoj odbrani patrijarhalnih dividendi, ne omogućuje savremenim muškarcima u Srbiji da ostvare svoje individualne potrebe ili da razreše pitanja svog identiteta. Naprotiv. Takav pristup ih zatvara u kolo “nerazrešivih protivrečnosti” koje samo hrane frustraciju i vode ka detruktivnom i autodestruktivnom ponašanju. Ipak, nadu uliva činjenica da se rodni odnosi daleko bolje i konstruktivnije uređuju sponatno, na nivou svakodnevice, dok se oko njih vode diskurzivni ratovi, prepuni teških reči i mizoginije.

“Novi rodni ugovor” nije nešto što će se “potpisati” u jednom trenutku. Radi se o dugotrajnom procesu promene društvenih obrazaca. Međutim, veliki izazov na Balkanu, pa i u Srbiji, predstavlja postojanje različitih slojeva istorijskog vremena: premodernog, modernog i postmodernog vremena. Različiti segmenti populacija su smešteni u ove različite segmente istorijskog vremena. Zato su istovremeno potrebne i premoderne, i moderne i postmoderne strategije promene rodni odnosa. Muškarce je istovremeno i neophodno “urodniti” (en-gender), tj. učiniti da postanu svesni svoje rodne pripadnosti, kao posledice pre svega društvenog i kulturnog oblikovanja, ali i “razrodniti” (de-gender) da bi prevazišli ograničenja nametnuta njihovom rodnom pripadnošću. To je veoma kompleksan zadatak, kome se najčešće iz perspektive rodni politika ne pristupa adekvatno.

Postoji velika i duboka razlika između “hegemonih maskuliniteta” i realni muškaraca. Iako su feminističke teoretičarke na tlu bivše Jugoslavije, od početka 90-tih godina do danas, bile veoma kreativne, ali i glasne, u razotkrivanju veze između patrijarhalizma i militarizma, one uglavnom nisu uspele da vide raskorak koji postoji između hegemonih maskuliniteta i samih muškaraca. Takođe, one su, pod uticajem opšteg, politički imperativnog “optimizma” vezanog za

“tranziciju”, u velikoj meri podcenile, ignorisale, prećutale, međusobno proizvođenje patrijarhalizma, militarizma i kapitalizma. Drugim rečima, muškarci, realni muškarci, a ne njihovi konstrukti, su najvećim delom ostali “slepo polje”, u svim zemljama “tranzicije”, pa i na Balkanu (Somach, 2011). “Tranzicija” koja je u nekim zemljama izvedena ratom, a u nekima nije, u suštini je proizvela prilično slične rodne režime. To samo dokazuje da su i ratovi, kao deo “tranzicije” u suštini bili način integracije poluperiferije, “Drugog sveta”, u globalni neoliberalni kapitalizam. “Tranzicija” je proizvela situaciju u kojoj najveći broj muškaraca ne uživa patrijarhalne dividende, ili ih uživaju u maloj meri. I muškarci, kao i žene, najvećim delom su bili instrumentalizovani u projektu “ratne tranzicije” i predstavljaju “gubitnike tranzicije”. Postoji raskorak između hegemonih maskuliniteta, modela muškosti koji dominiraju u medijima, i koji su u ključu re-patrijarhalizacije i re-tradicionalizacije, i realnog života velike većine muškaraca (Blagojević-Hjusun 2012).

Negativno stereotipiziranje muškaraca u Srbiji, pa i na Balkanu se proizvodi i iznutra i izvana. U feminističkoj literaturi su patrijarhat i sa njim muškarci, često, bez dovoljnog obrazlaganja razlika, odnosno bez dovoljnog razumevanja da ne uživaju svi muškarci u podjednako meri patrijarhalnu dividendu, najčešće bili okrivljavani i prikazivani kao “odgovorni za rat”, “nasilnici” i “zločinci”. Negativni stereotipi o Balkanu su usko povezani sa negativnim stereotipima i o muškarcima i o ženama na Balkanu. Biti muškarac sa Balkana, u komunikaciji sa onima izvan Balkana, podrazumeva dokazivanje da nisi “bradati divljak”, kao što i biti žena sa Balkana, posle ratova 90-tih, podrazumeva dokazivanje da nisi “zabradena žena”. Brisanje pozitivne memorije, koje je bilo, ne samo deo ratne propagande, već i postsocijalističke “tranzicije”, uveliko je doprinelo jačanju patrijarhalnih ideologija, iznutra,

ali i izvan Balkana. Naime, ono što se veoma često previđa u odnosu prema “Balkanu” jeste upravo činjenica da su mehanizmi ideološke i diskurzivne proizvodnje Drugosti identični. Bilo da se proizvodi Drugost Balkana, ili Drugost žena, ili Drugost “nekih” muškaraca. Zato, da bi se iskoračilo iz zatvorenog kruga stereotipiziranja, neophodno je “de-balkanizovati” Balkan, kao i “raz-rodiniti muškarce”.

Ono što je možda još važnije, to je svest o tome da je sama pozicija “Prvosti” uvek nužno izokrenuta “Drugost”, što nas uvek iznova vraća na Hegelovu metaforu “rob-gospodar”. Dok god postoji Drugost, bilo koja Drugost kao kolektivna kategorija, “Prvost” je njome takođe zarobljena. Zato je zapravo politički interes “Prvosti” da samu sebe dekonstruiše. Prvi korak u toj dekonstrukciji jeste, ne potpuno odricanje od privilegija, jer bi to bio pretežak zadatak za veliku većinu ljudi, već razumevanje privilegija koje mi sami uživamo u svojim različitim pozicijama “Prvosti”. Osim toga, potrebno je, na kolektivnom, grupnom i individualnom nivou, razumeti kako su naše “Prvosti” i naše “Drugosti” isprepletane, u čemu nam može pomoći intersekcionalna analiza. Iza određene granice razumevanja ove isprepletanosti, izranja razumevanje međusobne povezanosti, kao i povezanosti različitih vrsta opresija, i povezanosti različitih vrsta privilegija. Tek onda je moguće uspostavljanje solidarnosti, zasnovane na ideji socijalne pravde, kao najdubljem idealu koje društvena zajednica može imati, da bi uopšte bila “društvena” i da bi uopšte bila “zajednica”. Rodna ravnopravnost tada postaje logična posledica dobro uređenog društva zasnovanog na humanističkim principima, a muškarci postaju i sami dobitnici i saveznici žena u izgradnji takvog društva.

SAŽETAK

Muškarci u Srbiji: druga strana rodne ne/ravnopravnosti

U Srbiji postoji veoma velika praznina kada je reč o znanjima i istraživanjima vezanim za muškarce i maskulinitete. Zato je cilj ove studije je da poveže pristup iz perspektive kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta sa teorijom poluperiferijalnosti, koju autorka razvija već duži niz godina, i pruži kontestualizovanu sliku o muškarcima u Srbiji. Ukazujući na duboke strukturalne datosti koje oblikuju rodne režime na poluperiferiji, autorka se ovog puta fokusira na muškarce i hegemonu maskulinitete u srpskom kontekstu, uz korišćenje teorijske literature i istraživanja koje je uglavnom ona sama sprovodila u oblasti svakodnevice, rodnih odnosa i rodnih identiteta.

Ova knjiga ima šest osnovnih poglavlja. U prvom poglavlju se iznose teorijski okvir i konceptualna mreža koji su relevantni za bavljenje muškarcima i maskulinitetima iz feminističke perspektive. Iznose se koordinate kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta, ukazuje na mogućnosti koje se otvaraju unošenjem teorije poluperiferijalnosti, i razumevanjem specifičnosti rodnih režima na poluperiferiji, ispituje se teorijski konstrukt “hegemonog maskuliniteta” i interseksionalnot kao komplementarni pristup. U drugom poglavlju se u osnovnim crtama iznose statistički podaci o muškarcima u Srbiji, uz prethodno ukazivanje na metodološke probleme statističkog praćenja pojava vezanih za rodnost u savremenoj Srbiji. Takođe, u ovom delu se izlažu i pokazatelji vezani za Indeks rodne ravnopravnosti. U trećem poglavlju

naglasak je na prikazivanju muškaraca iz perspektive svakidašnjeg života i na onim muškarcima koji predstavljaju većinski deo muške populacije, koji otelovljuju "hegemoni maskulinitet". U četvrtom delu, muškarcima se pristupa iz perspektive analize nasilja, pri čemu se ukazuje na urođjavanje muškaraca kao proces nasilja, kao i na urođjenost putem nasilja. Takođe, da bi se problem nasilja obuhvatio u svojoj širini posebna pažnja se posvećuje problemu mizoginije, mladim muškarcima i nasilju, kao i primerima nekih dobrih praksi kada je reč o borbi protiv nasilja. U petom poglavlju fokus je na konstrukciji i dekonstrukciji hegemonog muškog identiteta, pri čemu se ukazuje na ambivalencije koje stoje u osnovi formiranja hegemonog maskuliniteta na poluperiferiji, na njegovu transformaciju i na izranjanje novih identiteta. U završnom poglavlju afirmiše se ideja o potrebi rodnog pomirenja. Na kraju knjige dati su sažetak na srpskom i na engleskom jeziku, kao i bibliografija i kratka napomena o autorki.

Ključne reči : muškarci, maskuliniteti, Srbija, poluperiferija, rodni režim, svakodnevnica, identiteti, mizoginija

SUMMARY

Men in Serbia: The Other Side of Gender In/equality

In Serbia there is a huge vacuum when it comes to knowledge and research on men and masculinity. Therefore, the aim of this study is to introduce the topic into the Serbian academic context and to the wider public. It was done via connection of contemporary theory and research, in fact critical studies on men and masculinities, with the theory of semiperipherality, which has been developed by the author over the last decade. This kind of approach should enable well contextualized and empirically based knowledge to disclose a grounded picture on men and masculinities in present day Serbia. The author insists on the fact that gender regimes at the semiperiphery, as well as the position of men, and the construction of hegemonic masculinity, are closely connected, not only with the “transition” of the post-socialist Serbia, but, in fact, with its semi-peripheral position. She conducts the analysis based on her own empirical research to prove how semiperipherality itself becomes a source for specific practices and discourses which construct Serbian contemporary men and hegemonic masculinity. While aware of the contemporary theoretical debates on “hegemonic masculinity”, the author is also aware of the needs of the Serbian context, and she finds a way to take both a critical perspective, as well as to make a choice on which concepts can actually advance the debate on masculinity in a concrete Serbian context. Throughout the book, the author engages in discussions about different epistemic and theoretical issues, as well as on methodological

issues related to statistical indicators and definitions. But, having in mind also practical implications, as well as responsibility towards the context itself, the author introduces the topic on men and masculinity in Serbia in a way which is coherent with the tacit knowledge in the academic community, other relevant research on society and family, and, as well, with the needs of policy makers.

This book has six chapters. In the first, the author exhibits a theoretical framework and conceptual network for research on men and masculinity in Serbia. In the second chapter, she delivers a statistical overview of men in Serbia, based on official statistics, and discusses present serious methodological limitations in dealings with gender equality and, especially, men. In the third chapter, the focus is on everyday life, and men's practices and attitudes, based on empirical research in Serbia. The fourth chapter is devoted to violence, where the emphasis is on role of violence in the construction and production of masculinity, and "gender as violence". The author is also discussing young men's violence, and misogyny as a constitutive part of men's identity. This chapter also gives an overview of some good practices in combating male violence worldwide. The fifth chapter is devoted to the de/construction of men's identity. The author analyses how Serbian male identity is built on two dominant ambivalences, the first being the one towards the "center", the "West", and the other, the ambivalence towards women, which has been extremely pronounced due to the phenomenon of "self/sacrificing micro-matriarchy" (Blagojević, 1994). These two ambivalences create permanently unstable and in fact "empty" identity based on contradictions, which when unresolved lead to high levels of destructive and auto-destructive behavior. This chapter also exhibits the results from the research which shows how "identity" itself is losing ground in confrontation with harsh

everyday life and a survival economy. New identities are also emerging, together with a deep transformation of hegemonic masculinity. In the sixth chapter, the author speaks about “gender (and every other) reconciliation”, insisting on de-essentialisation and de-naturalization of gender, ethnic and all other “essentialized” differences, as a precondition for reconciliation

Key words: men, masculinities, Serbia, semiperiphery, gender regimes, everyday life, identities, mysogyny

LITERATURA

- Aboim, S. (2010) *Plural Masculinities*. London: Routledge.
- Antonić, S. (2011) Iskušenja radikalnog feminizma, moć i granice društvenog inženjeringa, Beograd: Službeni glasnik.
- Ashplant, T.G. (2007) *Fractured Loyalties: Masculinity, Class and Politics in Britain, 1900-30*. Rivers Oram Press.
- Avlijaš, S. (2009) Studija o kvalitetu rodno osetljive statistike u oblasti rada, zapošljavanja i zarada: Beograd: URR.
- Avlijaš, S., Ivanovic, N., Vladislavljevic, M., Vujić, S. (2013) Gender Pay Gap in the Western Balkan Countries: Evidence from Serbia, Montenegro and Macedonia, FREN, Belgrade.
- Babović, M. (2007) Položaj žena na tržištu rada u Srbiji, Beograd: UNDP.
- Babović, M., Vuković, O. (2008) Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava, Beograd: UNDP.
- Babović, M. (2009a) Postsocijalistička transformacija i socioekonomske strategije domaćinstava i porodica u Srbiji, Beograd: ISIFF.
- Babović, M. (2010a) Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija, Beograd: ISIFF.
- Babović, M. (2010b) Socio-ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji: 2003–2007, u Cvejić, S. (ur.) *Suživot sa reformama. Gradani Srbije pred izazovima 'tranzicijskog' nasleđa*, Beograd: ISIFF.
- Barker, G. A Radical Agenda for Men's Caregiving
<http://promundoglobal.org/wp-content/uploads/2015/02/A-Radical-Agenda-For-Mens-Caregiving.pdf>.
- Barker, G., Verma, R., Crownover, J., et.al (2012) Boys and Education in the Global South: Emerging Vulnerabilities and New Opportunities for Promoting Changes in Gender Norms, *Thymos Journal of Boyhood Studies*, Volume 6 Issues 1+2.
- Barker, G., Contreras, J., and Nascimento, M. (2007) Engaging Men and Boys in Changing Gender-Based Inequity in Health: Evidence from Programme Interventions, Geneva: World Health Organization / Promundo.
- Batender, E. (1988) *Jedno je drugo*, Sarajevo: Svjetlost.
- Bhandari, N. (2005) Strategies & Tools for Working with Men and Boys to end Violence against Girls, Boys, Women and other Men, UNIFEM, South Asia Office and Save the Children Sweden, Regional Programme for South and Central Asia.

- Blagojević, M. (1991) *Žene izvan kruga: profesija i porodica*, Beograd: SIFF.
- Blagojević, M. (1994) War and Everyday Life: Deconstruction of Self-Sacrifice, *Sociologija*, 1994/4.
- Blagojević, M. (1995) Svakodnevica iz ženske perspektive: Samožrtvovanje i beg u privatnost, u: Bolčić S. (ur.), *Društvene promene i svakodnevica: Srbija početkom 90-ih*, Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. (1997) *Roditeljstvo i fertilitet*: Srbija 90-ih, Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. (1999) Feminizam na kraju veka: lekcije o različitosti, u: Savić, S. (ur.): *Feministička teologija*, Novi Sad: Futura publikacije.
- Blagojević, M. (ur.) (2000) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, I tom, Beograd: AŽIN.
- Blagojević, M. (2002) Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000, Urođnjavanje cene haosa, u: *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. (2003) *Women's situation in the Balkan countries*. Report for EU Parliament (No. IV/2002/16/03), presented at EU Parliament. Brussels: Committee on Women's Rights and Equal Opportunities: 10-6-2003.
- Blagojević, M. (ur.) (2004) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, II tom, Beograd: AŽIN.
- Blagojević, M. (2006a) *Rodni barometar u Srbiji 2006: društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca*
<http://www.awin.org.yu/images/pdf/RodniBarometar.pdf>.
- Blagojević, M. (2006b) Serbianhood as Manhood: Politics of gender and ethnic identity in Serbia, in: Grsak M., U. Reimann, K. Franke, T. Bewernitz (eds.): *Frauen und Frauenorganisationen im Widerstand in Kroatien, Bosnien und Serbien*; Frankfurt am Main: Ed. AV.
- Blagojević, M. (2006c) Mapping Misogyny in the Balkans: Local/Global Hybrids in Culture and Media, in: Waltraud Ernst (Hg.): *Gender Discourses in and By Media*. Lit Verlag Munster.
- Blagojević, M. (2009) Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective, Beograd: IKSI.
- Blagojević, M. and Yair G. (2010) The Catch 22 Syndrom of Social Scientists in The Semiperiphery: Exploratory Sociological Observations, *Sociologija*, Vol.LIII, No
- Blagojević, M. (2012a) Single Parents in the Western Balkans: Between Emotions and Market. In: Daskalova K.; Hornstein- Tomic, C.; Kaser C.; Radunovic F. (eds.): *Gendering Transition: Studies of Changing Gender Perspectives from Eastern Europe*.Wien: Erste Foundation Series, Lit Verlag.
- Blagojević Hjuson, M. (2012b) *Žene i muškarci u Srbiji. Šta nam govore brojevi?* Beograd: UN Women.

- Blagojević, M. (2012c) Men and Masculinities at the European Semiperiphery: The Power of Contexts, in: Jeff Hearn and Alp Biricik (eds.): *Deconstructing the Dominant: Transforming men, "centers" and knowledge/policy/practice*, Linköping: University of Linköping, GEXcel.
- Blagojević, M. (2012d): Muškarci i nasilje: neki novi pristupi u teoriji i praksi, u: Blagojević, M. i Stevanović, Z. (ur.) *Prevenција kriminala i socijalnih devijacija: evropske i regionalne dobre prakse*, Beograd: IKSI.
- Blagojević Hjuson, M. (2013) Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život, Beograd: UN Women.
- Blagojević, M. (2013a) Muški identiteti i nasilje na Balkanu, *Zeničke sveske*, (17/13).
- Blagojević, M. (2013b) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities, in: Hearn J., Blagojević M. and Harrison K. (eds.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*, NY: Routledge.
- Blagojević- Hjuson, M. (2014a) Transformacija roditeljstva: poluperiferijska perspektiva. *Sociologija*. 4/2014.
- Blagojević, M., (2014b) Sami roditelji na Zapadnom Balkanu: javna nevidljivost i patrijarhalne institucije, u Jarić, I. (ur.): *Politike roditeljstva: Iskustva, diskursi i institucionalne prakse*: Izdavači Beograd: ISIFF, SUDCG.
- Bobić, M. (2000) Brak i porodica u transformaciji jugoslovenskog društva, *Jugoslovenski pregled* (Beograd), godina XLIV, br 2.
- Bobić, M., (2010) Ubrzanje modernizacije bračnosti kao uslov rehabilitacije rađanja u Srbiji, *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*.
- Bobić, M. (2002) Tranzicija partnerstva – studija slučaja u Beogradu, doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bobić, M. (2003) Brak ili/i partnerstvo, demografsko-sociološka studija, Beograd: ISIFF.
- Bobić, M. (2004) Transformacija braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena, u: Milić, A. et al, *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISIFF.
- Bobić, M. (2006) Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak "Druge demografske tranzicije"?, u: Tomanović, S. (ur): *Društvo u previranju*, Beograd: ISIFF.
- Bobić, M. (2008) O intimnosti u braku/partnerstvu – ljubav, konflikti, odlučivanje u bitnim domenima svakodnevice – teorijski okvir za istraživanje u: Vujović, S. (ur): *Društvo rizika, promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd: ISIFF i Čigoja štampa.

- Bobić, M. (2010) Partnerstvo kao porodični sistem u: Milić, A. i dr. *Vreme porodica, Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: ISIFF.
- Bobić, M. i Blagojević Hjuson M. (2012a) O starim i novim populacionim izazovima Srbije, *Sociološki pregled*, XLVI.
- Bobić, M. (2012b) Rodna (ne)ravnopravnost: reprodukcija patrijarhata na lokalnom nivou, u: Petrović M. (ur.) *Glokalnost transformacijskih procesa u Srbiji*, Beograd: ISIFF i Čigoja štampa.
- Bobić, M. (2013) Postmoderne populacione studije. Demografija kao intersekcija, Beograd: ISIFF i Čigoja štampa.
- Bradley, H. (1999) *Gender and Power in the Workplace*, London: MacMillan Press.
- Butler, J. (1990) *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge.
- Carabí, A. and Armengol, J. M. (eds.) (2014). *Alternative Masculinities for a Changing World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Cleaver, F. (ed.) (2002). *Masculinities Matter! Men, Gender and Development*. London: Zed.
- Collinson, David L., Hearn J., (1994) Naming Men as Men: Implications for Work, Organizations and Management. *Gender, Work and Organization* 1 (1).
- Connell, R. W. (1993) The Big Picture: Masculinities in Recent World History. *Theory and Society* 22 (5).
- Connell, R. W. (1995) *Masculinities*. Polity: Cambridge.
- Connell, R. W. (2000) *The Men and the Boys*. Berkley, Ca.: University of California Press.
- Connell, R.W. (2002) Understanding Men: Gender Sociology and the New International Research on Masculinities. *Social Thought & Research*, Vol.24,1&2.
- Connell, R. W. Messerschmidt W. J., (2005) Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender & Society*. 19 (6).
- Connell, R. W., Wood J. (2005). Globalization and Business Masculinities. *Men and Masculinities* 7 (4).
- Connell, R. W. (2007) *Southern Theory: The Global Dynamics of Knowledge in Social Science: Social Science and the Global Dynamics of Knowledge*, Unwin: Polity Press.
- Connell, R. W. (2013) 'Between periphery and metropole. Towards a polycentric social science, in R. Danell, R. Larsson and P. Wisselgren (eds.) *Social Science in Context. Historical, Sociological, and Global Perspectives*, Lund: Nordic Academic Press.
- Connell, R. W. (2014) Margin becoming centre: for a world-centered rethinking of masculinities, *Norma: International Journal for Masculinity Studies*.

- Cornwall, A. and Lindisfarne, N. (eds.) (1994). *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*. London: Routledge.
<http://dx.doi.org/10.1080/741922358>.
- Cornwall, A., Edström, J. and Greig, A. (eds.) (2011). *Men and Development: Politicising Masculinities*. London: Zed.
- Cornwall, A., Kariotis, F. G., and Lindisfarne, N. (eds.) (2016). *Masculinities under Neoliberalism*. London: Zed.
- Crenshaw, K., (1991) Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review* 43 (6).
- Crompton, R. (2001) Gender Restructuring, Employment and Caring, *Social Politics*, Vol. 8, No. 3.
- Čičkarić, L. (2009) Politička participacija i reprezentacija žena u zemljama postsocijalističke Evrope. *Sociološki pregled*. XLIII.
- Čičkarić, L. (2014) Participacija žena u parlamentu- sindrom “staklenog plafona” i partijska selekcija. *Sociološki pregled*. XLVIII, 4.
- Daskalova, K. (2000) Women’s Problems, Women’s Discourses in Bulgaria, in: Gail S., and Kligman G. (eds.), *Reproducing Gender: Politics, Public and Every Day Life after Socialism*. Princeton: Princeton University Press.
- Daskalova, K., Hornstein – Tomic, C., Kaser C., Radunovic, F. (eds.) *Gendering Transition: Studies of Changing Gender Perspectives from Eastern Europe*. Wien: Erste Foundation Series, Lit Verlag.
- Demetriou, Demetrakis Z. (2001) Connell’s Concept of Hegemonic Masculinity: A Critique. *Theory and Society* 30 (3).
- Đuric-Kuzmanovic, T. and Žarkov, D. (1999) Poverty and Directed Non-development in Serbia, *The Anthropology of East Europe* Vol 17, no 2.
- Dojčinović, B. (2000) Feminizam: predrasude, stereotipi i negativni stavovi, u: Blagojević, M. (ur.): *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse, I tom*. Beograd: AŽIN.
- Donaldson, M., Hibbins, R., Howson, R. and Pease, B. (eds.) (2009). *Migrant Men: Critical Studies of Masculinities and the Migration Experience*. New York: Routledge.
- Donaldson, Mike (1993) What Is Hegemonic Masculinity? *Theory and Society* 22 (5).
- Dragišić-Labaš, S., (2014) Rođenje deteta i kriza partnerstva: prikaz slučaja i partnerska terapija. *Sociologija*. 4.
- Drezgić, R. (2010) “Bela kuga” među Srbima – o naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Drezgić, R., Duhaček, D. i Vasiljević, J. (2012) (eds.) *Ekofeminizam: nova politička odgovornost*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

- Edwards, P., Elger, T., eds. (1999) *The Global Economy, National States, and the Regulation of Labour*. London: Mansell.
- Einhorn, B. (1993) *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*, London, New York: Verso.
- Einhorn, B. (2006) *Citizenship in an Enlarging Europe: From Dream to Awakening*, New York: Palgrave MacMillan.
- Enwise Report (2004) *Turning Private Struggles into a Public Issue: Women and Science in the Enwise Countries*, Brussels: European Commission.
- Espen, E. (2006) *Engaging Men in Gender Equality: Positive Strategies and Approaches Overview and Annotated Bibliography*, Brighton: Institute of Development Studies, University of Sussex.
- Espen, E., Greig, A. (2008) *Politicising Masculinities: Beyond the Personal*, Brighton: Institute of Development Studies, University of Sussex.
- Erlih, V. (1971) *Porodica u transformaciji*, Zagreb: Naprijed.
- European Commission (2005) *Reconciliation of work and private life: A comparative review of thirty European countries*, Brussels.
- European Institute for Gender Equality (2013a) *Gender Equality Index Report*. [http://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/Gender Equality-Index-Report.pdf](http://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/Gender%20Equality-Index-Report.pdf)
- Flood, M. (2001) *Men's Collective Anti-Violence Activism and the Struggle for Gender Justice, Development 2001*, The society for International Development, London: Sage.
- Folbre, N. (1994) *Who Pays for the Kids? Gender and the Structures of Constraint*, New York: Routledge.
- Folbre, N. and Bittman, M. (eds), (2004) *Family Time: The Social Organization of Care*, London and New York: Routledge.
- Folbre, N. (2006) *Measuring Care: Gender, Empowerment, and the Care Economy*, *Journal of Human Development* Vol. 7, No. 2.
- Frunza, M. and Vacarescu, T. E. (eds) (2004) *Gender and the (Post) "East"/"West" Divide* Limes. <http://www.genderomania.ro>
- Gail, S., and Kligman, G. (eds.) (2000a) *Reproducing Gender: Politics, Public and Every Day Life after Socialism*, Princeton: Princeton University Press.
- Gail, S., and Kligman, G. (2000b) *The politics of gender after socialism. A comparative-historical essay*. Princeton: Princeton University Press.
- Gavrilović, D., Cvetičanin, P. and Spasić, I. (2012) *Strategies and Tactics in Everyday-Life in Serbia*, in: *Social and Cultural Capital in Serbia*, Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
- Gaughan, E., Cerio, J., & Myers, R. (2001). *Lethal violence in schools: A national survey. Final report*. Alfred, NY: Alfred University.

- Gender and SALW in SouthEast Europe: Main ConcernsandPolicy Responses (2016) Belgrade: SEESAC http://www.seesac.org/f/docs/Armed-Violence/Gender_and_SALW_publication_eng-web.pdf.
- Gilligan, C. (1982) *In a Different Voice*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gilmore, D. (2001) *Misogyny: The Male Malady*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Goldstein, J. S. (2001) *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gonzalez, A., Seidler V., eds. (2008) *Gender Identities in a Globalized World*. Amherst, NY: Humanity.
- Greig, A., Kimmel, M. and Lang, J. (2000). *Men, Masculinities and Development: Broadening Our Work Towards Gender Equality*. New York: UNDP, Gender in Development Monograph Series No 10.
- Greig, A. (2002) Political Connections: Men, Gender and Violence, in: *Partners in Change: Working with Men to End Gender-Based Violence*, INSTRAW.
- Griffin, P. (2005) Neoliberal Economic Discourses and Hegemonic Masculinity(ies): Masculine Hegemony (Dis)Embodied. IPEG Papers in Global Political Economy No. 19. <http://bisa-ipeg.org/papers/19PennyGriffin.pdf>.
- Hamington, M. and Miller, D. (eds) (2006) *Socializing Care*. New York: Rowman & Littlefield.
- Hearn, J. (1997) The Implications of Critical Studies on Men. *NORA. Nordic Journal of Women's Studies* 5 (1).
- Hearn, J. (1998) Theorizing men and men's theorizing: Men's discursive practices in theorizing men, *Theory and Society* 27.
- Hearn, J. (2004a) From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men. *Feminist Theory* 5 (1).
- Hearn, J. (2004b) Tracking 'the Transnational': Studying transnational organizations and managements, and the management of cohesion, *Culture and Organization*, Vol. 10(4), pp. 273-290.
- Hearn, J. and Pringle, K. with members of Critical Research on Men in Europe. (2006) *European Perspectives on Men and Masculinities*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Hearn, J. (2009) Patriarchies, transpatriarchies and intersectionalities, in Oleksy E. (ed.) *Intimate Citizenships: Gender, Sexualities, Politics*, London: Routledge, pp. 177-192.
- Hearn, J. (2012) A multi-faceted power analysis of men's violence to known women: From hegemonic masculinity to the hegemony of men, *Sociological Review* 60.

- Hearn, J. and Blagojević, M. (2013) Introducing and Rethinking Transnational Men, in: Hearn J., Blagojević M. and Harrison K. (eds.): *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*, New York: Routledge.
- Hearn, J. (2013) The sociological significance of domestic violence: Tensions, paradoxes, and implications, *Current Sociology* 16(2).
- Hearn, J.; Blagojević, M. and Harrison, K. (eds.) (2013) *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, New York: Routledge.
- Hearn, J., Biricik, A., Sadowski, H. and Harrison, K. (2013) Hegemony, transpatriarchies, ICTs and virtualization, in J. Hearn, M. Blagojevic and K. Harrison, (eds.), *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, New York: Routledge.
- Hearn, J. and Blagojević, M. (2013) Introducing and rethinking transnational men, in: Hearn, J., Blagojevic, M. and Harrison, K. (eds.), *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, New York: Routledge.
- Hearn, J. (2015) *Men of the World: Genders, Globalizations, Transnational Times*. London: Sage.
- Heise, L. (1997) Violence, Sexuality and Women's Lives, in: R.N. Lancaster and M. di Leonardo (eds.) *The Gender Sexuality Reader: Culture, History, Political Economy*. New York and London: Routledge.
- Held, V. (2006) *The Ethics of Care*. New York, NY: Oxford University Press.
- Heler, A. (1978) *Svakodnevi život*. Beograd: Nolit.
- Hong, L. (2000) Toward a Transformed Approach to Prevention: Breaking the Link Between Masculinity and Violence, *Journal of American Health* 48 (6).
- hooks, b. (1984) *Feminist Theory: From Margin to Center*. Cambridge, MA: South End Press.
- Hooper, C. (2001) *Manly States: Masculinities, International Relations, and Gender Politics*. New York: Columbia University Press.
- Horvat, S., and Štiks, I. (2012) 'Dobrodošli u pustinju tranzicije: postsocijalizam, Evropska Unija i nova levica na Balkanu, in: Jadžić, M, Maljković, D. and Veselinović, A. (eds.) *Kriza, odgovori, levica: prilozi za jedan kritički diskurs*, Belgrade: Rosa Luksemburg Stiftung.
- Howson, R. (2006) *Challenging Hegemonic Masculinity*. London: Routledge.
- Hughson, M. (2015) Poluperiferijai rod: pobuna konteksta, Beograd: IKSI.
- Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji (2016), Beograd: Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost i drugi.
- Iveković, R. (1993) Women, nationalism and war: Make love not war, *Hypatia*, VIII (4).
- Iveković, R. and Mostov, J. (2002) Introduction. From Gender to Nation, in: Iveković R. and J. Mostov (eds.) *From Gender to Nation*, Ravenna: Longo Editore.

- Jalušić, V. (2004) Gender and Victimization of the Nation as Pre- and Post - War Identity Discourse, in: Seifert R. (ed.) *Gender, Identitetaet und kriegerischer Konflikt. Das Beispiel des ehemaligen Jugoslawien* Muenster: Lit-Verlag.
- Jarić, I. (2006) Rekonfiguracija hegemonih modela (muških i ženskih) rodnih uloga u procesu transformacije srpskog društva, *Filozofija i društvo*, 2/2006.
- Jarić, I. (2014) Pozicioniranje iskustva materinstva unutar socijalne mreže porodičnih odnosa. *Sociologija*. No 4.
- Jarić, I. (2013) The Construction of Hegemonic Female Gender Roles in Serbian/Yugoslav Women's Magazine Bazar, *Sociološki pregled*, XLVII (2013), no. 3.
- Jeffreys, S. (2008) *The Industrial Vagina: The Political Economy of the Sex Trade*. London: Routledge.
- Jogan, M. (2001) *Seksizem v vsakdanjem življenju* (Sexism in everyday life). Ljubljana: Scientific Library – Faculty for Social Science.
- Jónasdóttir, A. G. (2008) Gender, Sexuality and Global change, in GEXcel Work in Progress Report Volume II: Proceedings from GEXcel Theme 1: *Gender, Sexuality and Global Change* Fall 2007, edited by Lena Gunnarsson, Anna G Jónasdóttir, and Gunnel Karlsson, 13–22. Linköping: Institute for Thematic Gender Studies, Linköping and Örebro Universities.
- Jónasdóttir, A., Bryson, V., Jones, K., eds. (2010) *Sexuality, Gender and Power: Intersectional and Transnational Perspectives*. New York: Routledge.
- Jones, A. ed. (2006) *Men of the Global South*. London: Zed.
- Kaufman, M. (1993) *Cracking the Armour: Power, Pain and the Lives of Men*, Toronto: Penguin.
- Kimmel, M. (1992) *Against the Tide: Pro-Feminist Men in the U.S. 1776–1990*, Boston, Ma.: Beacon Press.
- Kimmel, M.S. and Mahler, M. (2003) Adolescent Masculinity, Homophobia, and Violence: Random School Shootings, 1982-2001. *American Behavioral Scientist* 2003/46.
- Kimmel, M. Hearn, J., and Connell, R. W., eds. 2005. *The Handbook of Studies of Men and Masculinities*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kimmel, M., and Messner M., eds. 1989/2009. *Men's Lives*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kite, C. (2004) The Stability of the Globalized Welfare State, in: Södersten, B.(ed.): *Globalization and the Welfare State*, edited by Bo, Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Klein, N. (2007) *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, New York: Metropolitan Books/Henry Holt.

- Klein, U. (1999) The contribution of the military and military discourse to the construction of masculinity in society, Seminar: Men and Violence Against Women, Strasbourg
<http://www.eurowrc.org/13.institutions/3.coe/en-violence-coe/11.en-coe-oct99.htm>
- Kovacs K., Varadi, M. (2000) Women's Life Trajectories and Class Formation in Hungary, in: Gal S. and Kligman G. (eds.): *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. New Jersey: Princeton UP.
- Kovačević, N. (2008) Narrating Post/Communism: Colonial Discourse and Europe's Borderline Civilization, London: Routledge.
- Kron, L. i Pavićević, O. (2015) Smrt Lolite, rađanje Lilit: ogleđ o adolescentnoj ženskoj seksualnosti. Beograd: IKSI.
- Kuzmanović Đ. T., (2002) *Rodnost i razvoj u tranziciji u Srbiji. Od dirigovanog nerazvoja do tranzicije*: Novi Sad: Budućnost, Ženske studije i istraživanja Novi Sad.
- Labaš, S. D. (2014) Rođenje deteta i kriza partnerstva: Prikaz slučaja i partnerska terapija. *Sociologija*, Vol. 56 Issue 4.
- Larsen, J. Elm, and Christensen, A.D. (2008) Gender, Class, and Family: Men and Gender Equality in a Danish Context. *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society* 15 (1).
- Lazić, M. (1987) *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. (ur.) (1994) Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2000) Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u: Lazić, M. (ur.) *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*, Filip Višnjić. Beograd.
- Lazić, M. i Cvejić, S. (2004) Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post- socijalističke transformacije, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. i Cvejić, S. (2008) Postsocijalistička transformacija i fragmentacija radničke klase: slučaj Srbije i Hrvatske, u: Vujović S. (ur.) *Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd: ISIFF.
- Lefebvre, H. (1988) *Kritika svakidašnjeg života*, Zagreb: Naprijed.
- Levack P. A. D. (2004) Reaching Men to End Gender-Based Violence and Promote Sexual and Reproductive Health Johannesburg, South Africa, *International Journal of Men's Health*, Vol. 3, No. 3.
- Lorber, J. (2002) Heroes, Warriors, and 'Burqas': A Feminist Sociologist's Reflections on September 11. *Sociological Forum* 17 (3).
- Lorentzen, J. (2006) *The Role of Men in Combating Violence against Women*; Oslo: Center for Women's Studies.

- Marković S. O., Društveni položaj ratnih veterana u Srbiji- Studija slučaja, doktorska disertacija, Beograd: FFBU.
- Marody, M. and Poleszczuk, A. G. (2000) Changing Images of Identity in Poland: From the Self-Sacrificing to the Self-Investing Women?, in: Gal, S. and Kligman, G. (eds.) *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, Princeton, New Jersey.
- Messner, M. (1997) *Politics of Masculinities: Men in Movements*, Thousand Oaks, Ca.: Sage.
- Meurs, M. and Ranasinghe, R. (2003) De-development in Post-Socialism: Conceptual and Measurement Issues, *Politics and Society*, 31(1).
- M istraživanje (2012) (autorke Ivana Jakovljević, Branislava Arsenov) Beograd : Centar E8.
- MICS, Srbija- istraživanje višestrukih pokazatelja (2014), Beograd: Republički zavod za statistiku i UNICEF, 2014.
- Mićunović, D. (2001) *Filozofija minima*, Beograd: Filip Višnjić.
- Miletić- Stepanović, V. (2010) Traumatizacija odnosa u proširenoj porodici, u Milić, A, et al.: Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji. Beograd: ISI FF i Čigoja Štampa.
- Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije.
- Milić, A. (1995) Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija 1991-1995, u: Bolčić, S. (ur.): *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISIFF.
- Milić, A. (2004a) Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategija preživljavanja, u: Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISIFF.
- Milić, A. (ur.) (2004b) Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma, Beograd: ISIFF.
- Milić, A. (2007) Sociologija porodice, Beograd: Čigoja štampa.
- Milić, A. i Tomanović, S. (2009) Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Milić, A, et al. (2010) Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji, Beograd: ISI FF i Čigoja Štampa.
- Misra, J. and Merz, S. (2004) Neoliberalism, globalization, and the international division of care, manuscript, Amherst: Department of Sociology, University of Massachusetts.
- Mršević, Z. (2012) Medijski pristup rodno zasnovanom nasilju, Temida vol 15, 1:101:116, Viktimološko društvo Srbije, Beograd.
<http://www.zoricamrsevic.in.rs/najnovije.php>
- Mršević, Z., Istopolne zajednice i deca
<https://www.google.rs/search?q=ISTOPOLNE+ZAJEDNICE+I+DECA&oq=ISTOPOLNE+ZAJEDNICE+I+DECA&aqs=chrome..69i57.1058j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

- Mršević, Z. (2013a) Transseksualne osobe i porodica – između diskriminacije i inkluzije, *Temida*, vol 16, 2.
<http://www.zoricamrsevic.in.rs/najnovije.php>
- Mršević, Z. (2013b) Žrtve vršnjačkog nasilja, *Temida*. (vol 16).
<http://www.zoricamrsevic.in.rs/najnovije.php>
- Mršević, Z. (2014) Medijsko izveštavanje o femicidu, *Temida*. vol 17, 1.
<http://www.zoricamrsevic.in.rs/najnovije.php>
- Mršević, Z. (2014) Rituali sportskog nasilja, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, vol. 52, 2. Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu.
<http://www.zoricamrsevic.in.rs/najnovije.php>
- Naumović, S. (2009) Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadesetprvog veka. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Filip Višnjić.
- Navidi, S. (2016) *How the Financial Elite & Their Networks Rule our World?*. Boston: Nicholas Brealey.
- Nikolic-Ristanovic, V. (2000) Nasilje nad ženama u ratu: etničke teritorije, u: Blagojevic Marina (ur.): *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Beograd: AŽIN.
- Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2002) *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
- Nikolić-Ristanović, V. (2008) Preživeti tranziciju: svakodnevni život i nasilje nad ženama u postkomunističkom i posleratnom društvu, Beograd: Službeni glasnik.
- Nikolić- Ristanović, V. (ur.) (2010) *Nasilje u Vojvodini: Novi Sad: Pokrajinski sekretariat za rad, zapošljavanje I ravnopravnost polova*.
- Novikova, I., ed. (2008) *Gender Matters in the Baltics*, Riga: University of Latvia.
- Novikova, I., Kambourov D., eds. (2003) *Men and Masculinities in the Global World: Integrating Postsocialist Perspectives*, Helsinki: Kikumora Publishers, Aleksanteri Institute.
- Papić, Ž. (1997) *Polnost i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Parpart, J. and Zalewski, M. (eds.) (2008) *Rethinking the Man Question: Sex, Gender and Violence in International Relations*, London: Zed.
- Pavićević, O. (2008) *O negativnom društvenom junaku* (odbranjena doktorska disertacija), Beograd: FPN.
- Pavićević i Simeunović-Patić (2011) *O negativnom društvenom junaku*, Beograd: IKSI.
- Pease, B. and Pringle, K. (eds.) (2002) *A Man's World: Changing Men's Practices in a Globalized World*, London: Zed.
- Petrović, M. (2011) Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: Zakasnela i nepotpuna ili specifična Druga demografska tranzicija, *Stanovništvo*, br 1, Beograd: CDI IDN.

- Petrović, R. (1981) *Odlike braka u Jugoslaviji*, u Milić, A. et al., *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd: ISI FF.
- Pollack, W. (1998) *Real Boys: Rescuing Our Sons from the Myths of Boyhood*. Random House: New York.
- Pringle, K. and Hearn, J. (eds.) (2006) *Men and Masculinities in Europe*, London: Whiting and Birch.
- Reis, C. (2004) *The Private and Public Lives of Men Managers in a European Transnational Company*, Mering: Rainer Humpp Verlag.
- Rončević, B. (2002) *Path from the (Semi)Periphery to the Core: On the Role of Socio-Cultural Factors*, in: IES Proceedings 1.1 (November).
- Roper, M. R. (1994) *Masculinity and the British Organization Man since 1945*, Oxford: Oxford University Press.
- Rosić, T. (2015) *Politike očinstva i post-jugoslovenski kulturni prostor u romanima Milete Prodanovića, Miljenka Jergovića i Gorana Vojnovića u Isidora Jarić (ur.): Politike roditeljstva: iskusstva, diskursi, institucionalne prakse*, Beograd: SSD i ISIFF.
- Rotundo, E. A. (1993). *American manhood*, New York: Basic Books.
- Ruddick, S. (1989) *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. New York, NY: Ballentine Books.
- Ruspini, E., Hearn, J., Pease, B. and Pringle, K. (eds.) (2011). *Men and Masculinities around the World*, Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Rutherford, J. and Chapman, R. (1988) *The Forward March of Men Halted*, in: R. Chapman and J. Rutherford (eds) *Male Order: Unwrapping Masculinity*, London: Lawrence and Wishart.
- Segal, L. (1990) *Slow Motion: Changing masculinities, Changing men*, London: Virago.
- Sekulić, N. (2015) *Kultura rađanja: Istraživanje o seksualnoj i reproduktivnoj socijalizaciji žena*, Beograd: ISIFFI i Čigoja štampa.
- Shepherd, L. (2008). *Gender, Violence and Security: Discourse as Practice*, London: Zed.
- Smith, J. (1996) *Misoginies*, London: Vintage.
- Somach, S. (2011) *Other Side of the Gender Equation: Gender Issues for Men in the Europe and Eurasia Region*, USAID Report.
- Spasić, I. (2003) *Feminizam i sociologija svakodnevnog života, Filozofija i društvo*, br. 22-23.
- Spasić, I. (2004) *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stanley, L. and Wise, S. (2000) *But the Empress has no clothes! Some awkward questions about the 'missing revolution' in feminist theory. Feminist Theory*, Vol 1 (3).
- Stanojević, T. D. (2015) *Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji*. doktorska disertacija UNIVERZITET U BEOGRADU. Filozofski fakultet Beograd.

- Stjepanović-Zaharijevski, D. (2010) *Rod, identitet i razvoj*, Niš, Filozofski fakultet, 2010.
- Swartz, M. (2005) The Past and Future of Violence Against Women, *Journal of Interpersonal Violence*, 20:7.
- Tomanović, S. (2004) Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije, u: A. Milić, (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović, S. (2008) Families and Social Capital: Some Issues in Research and Policy, *Sociologija*, L, 1, 1–16.
- Tomanović, S. (2010a) Odlike roditeljstva, u: Milić, A. i dr. Vreme porodica, Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji, Beograd: ISIFF.
- Tomanović, S. (2010b) *Odrastanje u Beogradu*, Beograd: Čigoja I ISIFF.
- Tomanović, S. (2010c) Razmatranje koncepta delanja u okviru pristupa socijalne biografije, *Sociologija*, LII, 4.
- Tomanović, S. (2012) Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva Srbije: konceptualni i kontekstualni okvir istraživanja, u: Grupa autora (2012) *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i ISIFF.
- Tomanović, S. (2012) Tranzicije u porodičnom domenu: Grupa autora (2012) *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i ISIFF.
- Trebješanin, Ž.(?) Psihologija političkog ekstremizma
<http://znakoviporedputa.com/psihologija/31-psihologija-politickog-ekstremizma>.
- Vasquez del Aquila, E. (2014). *Being a Man in a Transnational World: The Masculinity and Sexuality of Migration*. New York: Routledge.
- Zalewski, M. and Parpart, J. (eds.) (1998) *The 'Man' Question in International Relations*, Oxford: Westview.
- Vujadinović, D. (2012) Feministička perspektiva u sociologiji u Srbiji – Doprinosi Marine Blagojević, Slobodanke Nedović, Žarane Papić i Anđelke Milić, Sociološki pregled, god. XLBI (2012), br. 3-4(Posebno izdanje).
http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=256:2012-08-05-10-33-04&catid=35:2011-12-11-16-36-13&Itemid=41

- Vujadinović, D (2012). Teorijsko- metodološki okvir za razumevanje rodni
odnosa u savremenosti - slučaj Srbije
[https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2012/Pr
of.%20odr%20Dragica%20Vujadinovic%20TEORIJSKO%20METODO
LOSKE%20PRETPOSTAVKE%20ZA%20RAZUMEVANJE%20RODN
IH%20ODNOSA.pdf](https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2012/Pr
of.%20odr%20Dragica%20Vujadinovic%20TEORIJSKO%20METODO
LOSKE%20PRETPOSTAVKE%20ZA%20RAZUMEVANJE%20RODN
IH%20ODNOSA.pdf)
- Vujović, S. (ur.) (2008) Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni
problemi u današnjoj Srbiji, Beograd: ISIFF.
- Vuković, A. (2013) Pitanje ženskog političkog identiteta u Srbiji i SAD- jedno
poređenje. *Sociološki pregled*, vol. XLVII (2013), no. 2.
- Varnaka, J., Närhinen, A. and Siukola, R. (eds.) (2006) *Men and Gender
Equality: Towards Progressive Policies*, Conference Report,
Helsinki: Ministry of Social Affairs and Health.
- Wallerstein, I. (1979) *The Capitalist World Economy*, Cambridge: Cambridge
UP.
- Wallerstein, I. (1991) Geopolitics and Geoculture: Essays on the *Changing
World-System*, Cambridge: Cambridge UP.
- Walton, S.J. (2012) Antifeminism and Misogyny in Breivik's 'Manifesto', u:
Nora, Volume 20, Number 1/2012.
- Whitehead, S. (2002) *Men and Masculinities: Key Themes and Directions*,
Cambridge: Polity Press.
- Wickramasinghe, M. (2006) An epistemology of gender — An aspect of being
as a way of knowing, *Women's Studies International Forum*, No 29.
- Young, B. (2005) Globalisation and Shifting Gender Governance Order(s).
http://www.jsse.org/2005-2/globalisation_young.htm
- Yuval-Davis, N. (1997) *Gender and Nation*, London: Sage.
- Žene i muškarci u Republici Srbiji (2014) Beograd: Republički zavod za
statistiku.

ABOUT THE AUTHOR

Marina Hughson (Blagojević) is a sociologist (PhD.), a gender scholar and a gender expert, as well as an activist. She has almost 30 years of academic research experience in the field of women and gender studies, and 15 years of experience in gender related policies, on national and international level. Marina was one of the leaders of women's movement in Serbia in the 90-s, co-founder of Women's Party Žest, and co-founder of the first Women's Study Center in post-socialist Europe (in 1992), in Belgrade, as well as co-founder of the first academic program in Eastern Europe on women and society, at the Faculty of Philosophy in Belgrade in 1992. Marina was university professor (University of Belgrade), and visiting lecturer and professor in USA, Germany, Hungary, and Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Austria. She was President of Serbian Sociological association, and presently she is a President of Feminist Section of that association (Section for Feminist Research and Critical Studies on Masculinities), and a member/national representative in GENDERste, a policy-driven targeted network, funded by COST (European Cooperation in Science and Technology). In 2003 she has delivered a study on the Social Status of Women in the Balkans, for the European Parliament (which served as the basis of the resolution of the EU Parliament), and in 2004 she has become member of the Enwise expert group of the European Commission and co-editor of the Enwise Report. As an expert Marina was also engaged by UNDP, IFAD, UNSAID, UNIFEM, UNWOMEN and different governments in the region of the Balkans and in Eastern Europe. In 2014 Marina was engaged by the EU Commission to make the first Gender Study of one

accession country, Bosnia and Herzegovina. She worked as a consultant and/or done research in 15 countries (Ukraine, Moldova, Bosnia and Herzegovina, Azerbaijan, Armenia, Montenegro, Hungary etc.). In 20015 Marina was a guest professor at University in Graz, where she was teaching a course on Gender Regimes at the Semiperiphery, focus of her present research. Marina has published extensively on women professionals, rural women, gender, masculinities, migrations, everyday life, parenthood, knowledge production etc. Her books include: *Knowledge Production at The Semiperiphery: A Gender Perspective* (2009), *The Semiperiphery and Gender: The Rebellion of the Context* (2015) and *Tomorrow was Yesterday: Contribution to Social History of Women in Yugoslavia in the Second Part of the 20th Century* (2015). Marina is a member of GEXcel International Collegium. As a visiting scholar of GEXcel, at University of Linköping, she worked with prof. Jeff Hearn on masculinity project, and co-edited a book with him and Katherine Harrison: *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations* (2013). Marina was recently awarded 2015 TIAW **World of Difference 100 Awards** (the International Alliance of Women, based in Washington), for her contribution to the improvement of women's economic condition in the post-communist world. At the moment Marina Hughson is co-editing a book with Jeff Hearn and Ernesto Vasquez del Aguila: *"The Unsustainable Institutions of Men: Gender Power and the Contradictions of Transnational Dispersed Centres"* (Routledge, 2018).

Contact: marinablago@gmail.com

CIP- Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије

305-055.1(497.11)

305-055.1/.2(497.11)

ХЈУСОН, Марина, 1958-

Muškarci u Srbiji : druga strana rodne
ne/ravnopravnosti / Marina Hughson. - Beograd : Institut
za kriminološka i sociološka istraživanja, 2017 (Beograd
: Pekograf). - 216 str. : graf. prikazi, tabele ; 21 cm

Tekst na srp. i eng. jeziku. - Tiraž 300. - About the
Author: str. 213-214. - Summary: Men in Serbia. -
Napomene i bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija: str. 198-212.

ISBN 978-86-80756-01-1

- a) Мушкарци - Србија
- b) Студије рода - Србија

COBISS.SR-ID 244150540